Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેઘાણીની નવલિકાઓ

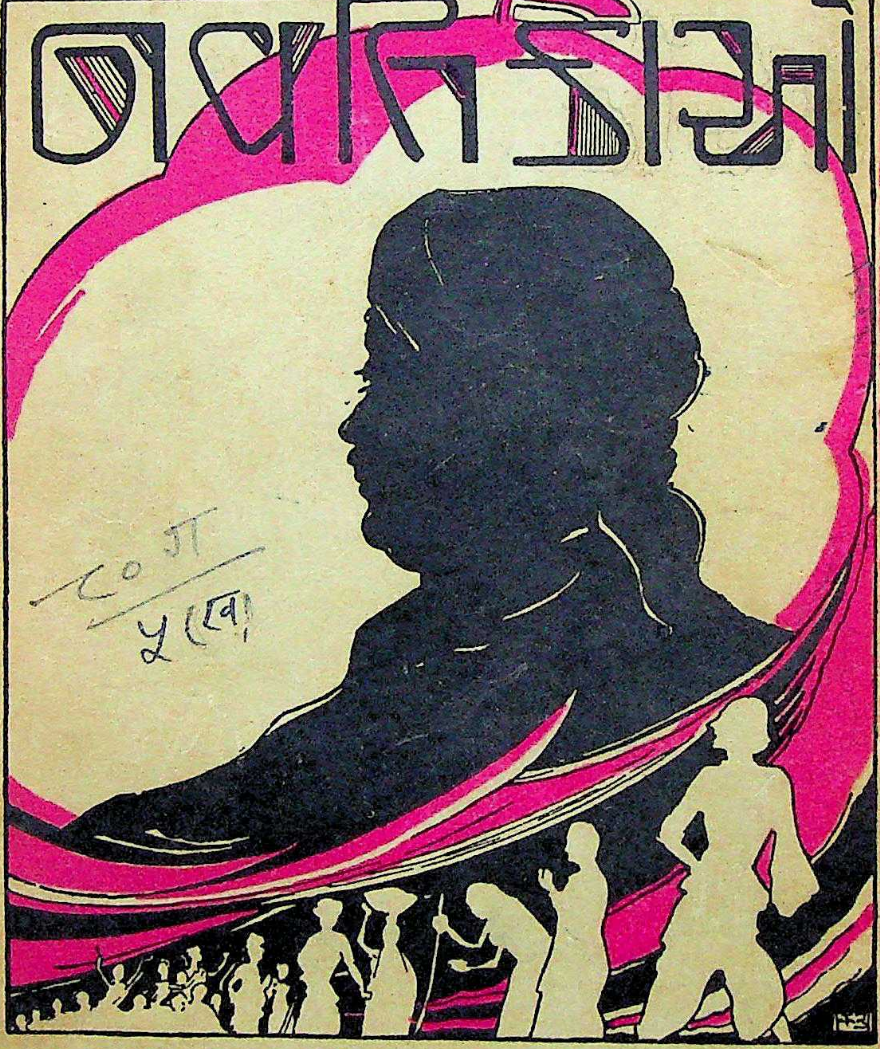

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંસ્કાર ગ્રંથાવલિ

દુનિયાભરના સિદ્ધહસ્ત લેખકોનાં જ પુસ્તકો આપતી આ ગ્રંથાવલિ ૧૯૩૫ની સાલથી શરૂ થઇ છે. એક રૂપિયો પ્રવેશ ફી ભરી ગ્રંથાવલિના બધાં જ પુસ્તકો કાયમને માટે સસ્તી કિંમતે મળે છે. તો તેની વિગતવાર યોજના મંગાવો.

સને ૧૯૩૫

૧	ભારેલો અગ્નિ	ર. વ. દેસાઈ	૩-૦
૨	ભૈરવી	શરદ્‌બાબુ	૨-૮
૩	કુમુદિની	ટાગોર	૩-૦
૪	પંકજ	ર. વ. દેસાઈ	૨-૮

સને ૧૯૩૬

૫	સાવકી મા	શરદ્‌બાબુ	૨-૮
૬	પ્રેમાશ્રમ-૧લો	પ્રેમચંદજી	૩-૦
૭	પ્રેમાશ્રમ-૨જો	પ્રેમચંદજી	૨-૮
૮	વિપ્રદાસ	શરદ્‌બાબુ	૩-૦

સને ૧૯૩૭

૯	દગ (આયેશા)	ર. વ. દેસાઈ	૨-૮
૧૦	અનુરાધા-બડીદિદિ	શરદ્‌બાબુ	૩-૦
૧૧	શુભદા	શરદ્‌બાબુ	૨-૦
૧૨	ચરિત્રહીન	શરદ્‌બાબુ	૩-૮

સને ૧૯૩૮

૧૩	પ્રભાત કિરણો	પ્રભાતકુમાર	૨-૮
૧૪	નવીના (શેષ પ્રશ્ન)	શરદ્‌બાબુ	૩-૦
૧૫	ક્ષિતિજ-પૂર્વાર્ધ	ર. વ. દેસાઈ	૨-૮
૧૬	દંભી દુનિયા	અડાલજા	૩-૦

ગ્રાહક થવા વિગતવાર યોજના મંગાવો

આર. આર. શેઠની કંપની · મુંબઈ - ૨

.....ग/५ रव

...२/२६ मार्च २००...

...र्व प्रकार की निशानियां
कोई महाशय १५ दिन से
...क अपने पास नहीं रख
...तक रखने के लिये पुनः
...चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मुक्तिः
पुस्तक सं०
आगत सं० २१८७२
तिथि० २८ मार्च - २००३
गुरुकुल ग्रन्थालय काँगडी.

११८४-११८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેઘાણીની નવલિકાઓ

:: ખંડ બીજો ::

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેઘાણીની કૃતિઓ

૧ સૌરાષ્ટ્રની રસધાર
ધારા ૧ લી ૨—૦-૦
૨ ,, ,, ૨ જી ૧—૮-૦
૩ ,, ,, ૩ જી ૨—૦-૦
૪ ,, ,, ૪ થી ૨—૦-૦
૫ ,, ,, ૫ મી ૨—૦-૦
૬ સોરઠી બહારવટિયા
ભાગ ૧ લો ૧—૦-૦
૭ ,, ,, ૨ જો ૨—૦-૦
૮ ,, ,, ૩ જો ૧—૮-૦
૯ રઢિયાળી રાત
ભાગ ૧ લો ૧—૪-૦
૧૦ ,, ,, ૨ જો ૧—૮-૦
૧૧ ,, ,, ૩ જો ૦-૧૦-૦
૧૨ ,, ,, ૪ થો ૧—૮-૦
૧૩ ચૂંદડી ભા. ૧ લો ૦-૧૦-૦
૧૪ ,, ,, ૨ જો ૦-૧૨-૦
૧૫ કંકાવટી ભા ૧ લો ૦-૧૨-૦
૧૬ ,, ,, ૨ જો ૦-૧૪-૦
૧૭ સોરઠી ગીતકથાઓ ૧—૦-૦
૧૮ સોરઠી સંતો ૧—૦-૦
૧૯ પુરાતન જ્યોત ૧—૮-૦
૨૦ ઓળીપો ૦—૪-૦
૨૧ વર્તમાન યુગના
બહારવટિયા ૦—૬-૦
૨૧ દાદાજીની વાતો ૦—૮-૦
૨૩ ડોસીમાની વાતો ૦—૮-૦
૨૪ કુરબાનીની કથાઓ ૦—૬-૦

નવલકથાઓ

૨૫ સત્યની શોધમાં ૧—૦-૦
૨૬ નિરંજન ૨—૦-૦
૨૭ સોરઠ તારાં વહેતાં
પાણી ૨—૮-૦
૨૮ વસુંધરાનાં વહાલાં
દવલાં ૧—૮-૦
૨૯ તુલસી-ક્યારો ૨—૮-૦
૩૦ બીડેલાં દ્વાર ૨—૦-૦
૩૧ વેવિશાળ ૨—૮-૦
૩૨ અપરાધી ૨—૮-૦
૩૩ સમરાંગણ ૧—૮-૦
૩૪ રા' ગંગાજળિયો ૧—૮-૦
૩૫ ગુજરાતનો જય
ભા ૧ લો ૧—૮-૦
૩૬ ,, ,, ૨ જો ૨—૦-૦

નવલિકાઓ

૩૭ મેઘાણીની નવલિ-
કાઓ ભા. ૧ લો ૨—૮-૦
૩૮ ,, ભા. ૨ જો ૨—૮-૦
૩૯ જેલ ઓફીસની
બારી ૧—૮-૦
૪૦ પ્રતિમાઓ ૧-૧૨-૦
૪૧ પલકારા ૧—૮-૦

નાટકો

૪૨ રાણો પ્રતાપ ૧—૮-૦
૪૩ શાહજહાં ૧—૦-૦

કાવ્યો : વિવેચન

૪૪ યુગવંદના ૨—૮-૦
૪૫ એકતારો ૧—૦-૦
૪૬ વેણીનાં ફૂલ ૦—૮-૦
૪૭ કિલ્લોલ ૦—૮-૦
૪૮ હાલરડાં ૦—૮-૦
૪૯ ધરતીનું ધાવણ ૨—૦-૦

મળવાનું જાણીતું સ્થળ

આર. આર. શેઠની કું. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેઘાણીની નવલિકાઓ

: ખંડ બીજો :

['ચિતાના અંગારા' ભા. ૧-૨ની, 'આપણા ઉંબરમાં'ની અને બીજી નવી વાર્તાઓ]

લેખક
ઝવેરચંદ મેઘાણી

CHECKED 1973
Initial ....

: પ્રકાશક :
આર. આર. શેઠની કંપની
બુકસેલર્સ ઍન્ડ પબ્લિશર્સ
કેશવબાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશક :
ભુરાલાલ ર. શેઠ
આર. આર. શેઠની કંપની
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ ૨

રૂ. ૨-૮-૦

નવી સુધારેલી
આવૃત્તિ પહેલી
૨૫ : ૯ : '૪૨

મુદ્રક :
નાથાલાલ મ. શાહ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અ ર્પ ણ

ભાઈ ઉમાશંકરને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિવેદન

ઇતિહાસદષ્ટિએ આ બીજો ખંડ પહેલો ગણાય. મારું સ્વતંત્ર વાર્તાલેખન ૧૯૩૧માં આ ખંડની વાર્તા 'કિશોરની વહુ'થી આરંભાયું. તે વખતના સાપ્તાહિક 'સૌરાષ્ટ્ર'માં બબ્બે હપ્તે આમાંની કેટલીક કથાઓ પ્રકટ થયેલી, અને કેટલીએક બીજી ૧૯૩૨-૩૩માં 'ફૂલછાબ' નાનકડા સાહિત્યપ્રધાન સામયિક રૂપે નીકળતું તેમાં, અને તે પછી 'ચિતાના અંગારા' ખંડ ૧-૨ અને 'આપણા ઉંબરમાં' નામના લઘુસંગ્રહોમાં. એ બધાં લોકપ્રિય નીવડેલાં.

'દરિયાપરી'ની છેલ્લે મૂકેલી લાંબી નવલિકા સ્વતંત્ર નથી, પણ ઇબ્સન કૃત નાટક 'Lady from the sea' પરથી આલેખાઈ છે. 'ઘૂઘા ગોર' અને 'કુંવર' ત્રણેક વર્ષ પૂર્વે લખીને વર્તમાન 'ફૂલછાબ' સાપ્તાહિકમાં આપી હતી.

નવલિકાલેખનના પ્રદેશમાં મારું ભણતર કેવા ક્રમે થયું તેનો ટૂંકો ઇતિહાસ અસ્થાને નહિ ગણાય. ૧૯૨૧માં સૌરાષ્ટ્ર-સાપ્તાહિક સાથે મુખ્યત્વે તો સાહિત્ય-પ્રકાશનો કરવા માટે મારું જોડાણ થયું, તે વખતે હું 'ડોશીમાની વાતો'ની હસ્તપ્રત સાથે લઈને જ આવેલો.

તે પૂર્વે 'બાલમિત્ર' નામના બાળકોના માસિકમાં અંગ્રેજી બે પુસ્તકો 'Stories from Plant-life' અને 'Stories from Animal-life'માંના સીધા કથેલા વિષયો પરથી વાર્તાઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રૂપે મેં ભમરી, ઇયેળ, ગોકુળગાય, પતંગિયું, વરસાદનાં ટીપાં વગેરે આલેખેલાં.

એટલે કક્કા ઘૂંટ્યા આ પ્રાણી-વનસ્પતિશાસ્ત્રને લગતી વાર્તાઓ દ્વારા, બારાખડી શીખ્યો બાળકોની વાર્તાઓ દ્વારા, અને કંઇક આગળ ચાલ્યો કવિવર ટાગોરની 'કથા ઓ કાહિની' નામની પદ્યબંધી કથાઓ પરથી 'કુરબાનીની કથાઓ'નું આલેખન કરતો કરતો.

બીજો તબક્કો, તે પછી તુરતમાં જ, એટલે કે ૧૯૨૨-૨૩માં સૌરાષ્ટ્રી મધ્યયુગના પ્રેમશૌર્યના કિસ્સાઓ વાર્તાકારોને કંઠેથી સાંભળી સાંભળીને 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' માંહેની કથાઓ આલેખવાને બેઠો. આ પાંચે ભાગની સવાસો જેટલી કથાઓની માંડણી સાંભળેલ કિસ્સાઓ પર થઈ છે, પણ વાર્તાશિલ્પ મારું છે.

તે પછીના 'સોરઠી બહારવટિયા'ના ત્રણ ખંડોમાં પણ પ્રાપ્ત કિસ્સાઓની રજૂઆતમાં વાર્તા-રંગો પૂરવાનો અને સંકલના આણવાનો મહાવરો પડતો ગયો. 'કંકાવટી'ની વ્રતકથાઓએ પણ લોકવાણીનાં વાર્તાબળો શીખવામાં સહાય કરી.

રૂપેરી પરદા પર મેં જે ચિત્રપટો જોયાં તેને વાર્તા રૂપે ઉતારીને આ કલામાં વધુ રસ લેવાના પ્રયાસો મેં 'પ્રતિમાઓ' અને 'પલકારા' નામના બે સંગ્રહો દ્વારા કર્યા. આ વાર્તાઓ વિદેશની હતી, ઉપરાંત તેની રૂપેરી પરદા પરની રજૂઆત ગ્રંથસ્થ વાર્તાથી અનોખા જ પ્રકારની, અનેરા જ કલાવિધાનથી ઓપતી હતી. તેનું શબ્દાલેખન તદ્દન જુદી કલાને માગી લેતું હતું.

'વેરાનમાં' નામના મારા ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકમાં જેને આપણે લઘુ લઘુકથાઓ કે ટુચકાઓ કહી શકીએ તેવા નજરે નિહાળેલા કેટલાક પ્રસંગો આલેખ્યા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ઉપલા વર્ગોના ગુજરાતી અભ્યાસ-ક્રમમાં લઘુકથાઓનું સ્વરૂપ શીખવા માટે મારી નવલિકાઓની પણ જે ભલામણ થઈ છે તેને લક્ષ્યમાં રાખીને જ આટલો ઇતિહાસ આપેલ છે. બાકીના વાચકસમૂહને સારુ એ બિનજરૂરી ગણાય.

'ચિતાના અંગારા' ભા. ૧–૨ તેમ જ 'આપણા ઉંબરમાં' એ ત્રણે નાનકડા સંગ્રહોને આ પુસ્તકમાં અને 'ધૂપછાયા'ને પહેલા ખંડમાં શામિલ કરી દઈને મેં મારી ઘણીખરી નવલિકાઓને આમ ખીલે બાંધી છે. બાકીની જે બહાર વેરણછેરણ છે તેમાં જો અને જ્યારે નવી નવલિકાઓ લખીને ઉમેરવાનો સમો આવશે તો ત્યારે એ 'મેઘાણીની નવલિકાઓ' ખંડ ત્રીજા તરીકે અપાશે.

રાણપુર
તા. ૯–૮–૪૨

ઝવેરચંદ મેઘાણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્રમ

આપણા ઉંબરમાં — પૃષ્ઠસંખ્યા

૧ રેલગાડીના ડબ્બામાં . . . . . ૧ થી ૯
૨ દિવાળીની બોણી . . . . . ૧૦ થી ૨૦
૩ ફક્કડ વાર્તા . . . . . ૨૧ થી ૩૩
૪ ગંગા તને શું થાય છે? . . . . ૩૪ થી ૪૮
૫ છાલિયું છાશ . . . . . ૩૯ થી ૬૩
૬ અણકથી વેદના . . . . . ૬૪ થી ૭૩
૭ બૂરાઇના દ્વાર પરથી . . . ૭૪ થી ૮૮
૮ કાનજી શેઠનું કાંધું . . . . ૮૯ થી ૯૬

ચિતાના અંગારા (ખંડ ૧-૨)

૯ કિશોરની વહુ . . . . . ૯૯ થી ૧૦૯
૧૦ અનંતની બહેન . . . . ૧૧૦ થી ૧૨૧
૧૧ સદાશિવ ટપાલી . . . . ૧૨૨ થી ૧૩૩
૧૨ મંછાની સુવાવડ . . . ૧૩૪ થી ૧૪૭
૧૩ ચોટલે ઝાલીને . . . . ૧૪૮ થી ૧૫૫
૧૪ મોરલીધર પરણ્યો . . . . ૧૫૬ થી ૧૬૭
૧૫ ભનાભાઈ ફાવ્યા . . . . ૧૬૮ થી ૧૮૭
૧૬ કેશુના બાપનું કારજ . . . ૧૮૮ થી ૨૦૪
૧૭ 'લાડકો રંડાપો' . . . . ૨૦૫ થી ૨૨૨

નવી વાર્તાઓ

૧૮ ઘૂઘા ગોર . . . . . ૨૨૩ થી ૨૩૨
૧૯ ગરાસ માટે . . . . ૨૩૩ થી ૨૪૦
૨૦ દરિયાપરી . . . . . ૨૪૧ થી ૨૮૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેઘાણીની નવલિકાઓ

: ખંડ બીજો :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રેલગાડીના ડબ્બામાં

ગાંડી હશે!

ઘડી વાર ઓસીકે પોટકું મૂકીને આ બાઈ પાટિયા ઉપર સૂવે છે, ઘડીમાં પાછી ઉઠીને બેસે છે, બારીનું પાટિયું પકડીને પાછી માથું ઢાળે છે, એ પળમાં પાછી નીચે ઉતરીને ડબ્બાની ભોંય ઉપર ઉંધી પડે છે, ફરી વાર ઉઠીને બાંકડા પર બેસે છે, થોડીવાર માથે ઓઢણું ઓઢે છે તો થોડી વાર ઉતારી નાખે છે. આ તે ગાંડી હશે! ઠીક થયું. ગમ્મત આવશે. કાંઈક જોણું તો જડયું!

એ રીતનું એનું સૂવું, ઊઠવું, બેસવું, બારીએ ઝકડવું, નીચા પડવું, ડોળા તાણવા, હોઠ ફફડાવવા, વગેરે ચસ્કેલ જેવી ચેષ્ટાઓ ચાલુ જ રહી, ગાંડાંડાહ્યાં સર્વને ઉઠાવી જતી ગાડી સુસવાટ દોડતી રહી, અને ડબ્બાનાં લોકો એ બાઇ તરફ હસતાં ને એને વળગાડ હોવાનું માની વિનોદ સાથે હેબત પામતાં રહ્યાં.

પડખામાં એ ગાંડીનો આદમી બેઠો છે. ૩૮–૪૦ વરસની ઉમરે એના મોંમાં ફક્ત ચાર પાંચ જ દાંત, કોઇ ભયંકર રોગ-ચાળામાં સફા થઇ ગયેલ બહોળા કુંટુંબમાંથી બાકી રહેલા જીવતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણે જેવા સૂનમૂન ઊભા છે. બાઇ જ્યારે જ્યારે આ રીતે લોચતી લોચતી બેવડ વળી જાય છે ત્યારે એ બોખો પુરુષ પૂછે છે કે "પાણી પાઉં ?" પુરુષના હાથમાં પાણીની નાની ટબૂડી છે. ટબૂડીના વણમાંજ્યા પિત્તળ ઉપર નજર કરીને નિહાળીએ તો નાની બાળ આંગળીઓની મેલી છાપ પડેલી દેખાય છે.

લોચતી લોચતી ને ગોટા વળી જતી બાઇ બે ગોઠણ વતી પેટ દબાવી રાખીને કહે છે કે 'ના રે ના !' પાછી શ્વાસ ખાય છે. વગડાની હવામાં ભરપૂર સૂસવતો ઓકસીજન, કોઇ કંજૂસની માફક એના ગળામાં પેસતો નથી. એ બોલી શકે છે માત્ર આટલું જ કે 'મારાં છોકરાં ! મારી પોટી ધાવવા...સારૂ...વલવલતી હશે ! અંહ ! અંહ ! અંહ !'

બીજું સ્ટેશન આવે છે. વગર ટિકિટે એક બાવો ચડે છે. પોતાની છલોછલ ભરેલ ઝોળી, ગંધાતી ગોદડી, સર્પાકાર લાકડી, માળાના લૂરખા, ભિક્ષાનું ખપ્પર વગેરે સરંજામ પાથરીને બાવોજી એ બાઇના બાંકડા ઉપર પથારો કરે છે. રેલગાડીના સાંધાવાળાના એ 'ગરૂ મારાજ' છે. બેસતાંની વાર જ 'બચ્ચા ! મારી ચલમસાફી કયાં ?' કહી ચલમ માગે છે : 'ગરૂ દત્ત !' બોલતો ઝોળીમાંથી ગાંજાની ચપટી કાઢી ચલમનો સાજ સજે છે. ગાંજામાં ડૂલ બનેલી એની આંખો અને આંખો ફરતાં કાળાં કુંડાળાંથી કદરૂપ બનેલું એનું મોઢું એની જિંદગીની હેવાનિયતની સાખ પૂરે છે, એના સર્જનહારને શરમીંદો બનાવે છે.

ચકચકિત ઘડીદાર પોશાકવાળા બીજા ઉતારૂઓ ચડે છે, અને બાવાજીના પવિત્ર પથારાને અડકયા વિના, એ ગાંડી જેવી લાગતી બાઇને જ ઓસીકે બેઠક લે છે. પુરુષ અને સ્ત્રી વધુ ને વધુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંકોડાતાં જાય છે. પુરુષના લીરા લીરા થઇ ગયેલ કેડિયાની કસે બે પીળી ટિકિટો બાંધેલી છે, બાવાજીને તો ટિકિટ લેવાની શી જરૂર હોય? 'રામજીકી ગાડી' હતી.

ગાડી ત્રીજે સ્ટેશને ઊભી રહી. પાછલે બારણેથી એક ફકીર એનાં બેથી માંડી પંદર વરસ સુધીનાં પાંચ બચ્ચાંને લઇ ઓરત સાથે ચડે છે. વચેટ છોકરાના મોંમાં એ ધમાચકડ વચ્ચે પણ બીડી ઝગે છે. ગાંસડાં પોટલાંની ફેંકાફેંક ચાલે છે.

આ ધકાધકીએ ડબ્બાના એક મહત્ત્વના મુસાફરની તલ્લીનતાને ઉડાડી દીધી. હાથમાં જગતનાં પીડિતોની ચીસો પાડતું 'ઇન્સાફનો આર્તનાદ' નામનું પુસ્તક હતું તે એના હાથમાં જ થંભી રહ્યું. ભીડાભીડથી અકળાઇને પછી નિરૂપાયે, વખત કાઢવા માટે એણે પેલા બોખલા મરદને પોતાની પડખે બેસારીને પૂછયું "આ તમારૂં માણસ છે? ગાંડી છે? કશો વળગાડ છે?"

પુરુષ બોલે તે પહેલાં તો એ વેદનાથી લોચી રહેલી બાઇ બોલી ઉઠી કે "ગાંડી નથી બાપુ! રોગ છે. પેટમાં પોરની સાલથી રોગ ઉપડયો છે. રે'વાતું નથી. રાજકોટ જાયેં છૈયેં."

"દવા કરી? કોઇને દેખાડયું?" વિદ્વાન પુરુષે મોઢા ઉપર કંટાળો, કુતૂહલ અને કરુણાના રંગો બતાવ્યા.

"દવા? માણસુંએ વતાડી તેટલી સંધીય દવાયું કરીઃ સાકર પીધી, ધાણા પીધા, ધરાખ પીધી, મારાં કડલાં હતાં તે વેચીને ગાયનું ઘી પીધું. ગુગળ ખાધો, સૂંઠ ખાધી..." એવાં એક શ્વાસે પચીસેક નામ દઇને બાઇ બોલી કે "વાનાં માતર ખાધાંપીધાં. પીપળવા ગામની એક લંઘણયની નામચા સાંભળીને એની પાસે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગઇ. ઇ કહે કે પંદર રૂપિયા મોર્યથી મૂકો. અમે અમારી ગા વેચીને રૂપિયા પંદર જોગવ્યા. લંઘીએ કાંઇક મંતરેલું પાણી પાયું. પછેગામના વૈદુંમાં રૂપિયા દસ વાવર્યા. પણ બાપા !—" બાઇના પેટમાં વઢાતું હતું—"આ રોગ મટયો નહિ. એંહ! આમ જોવોને! આંહી પેટ માથે ડામ સોત દેવરાવ્યા." એમ કહીને બાઇએ પેટનો ભાગ ખોલી સહુને દેખાડયો.

ગાંડી માનીને પ્રથમ હસતાં હતાં તે ઉતારૂઓને બાઇની આ નિર્લજ્જતા દેખીને શરમ આવી. સહુ એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા. પછી વળી અનુકમ્પા દેખાડી કે "અરે બાઇ ! દેઇનાં દરદ તો દેઇમાં જ સારાં. બા'રાં નીકળ્યાં દોયલાં છે બાપા.! ઇશ્વરની લીલા અગાધ છે."

દરમિયાન 'ગરૂ મારાજ'ની ચલમના ગાંજામાંથી ધૂમાડા પથરાતા હતા. સાંઇમાલાની લીલી કુટુંબવાડીમાં એક પછી એક મુખે એ એક બીડી, ગરબે ઘૂમતી સ્ત્રી જેવી, ગોળકુંડાળે રમતી હતી. બિમાર બાઇ ગૂંચળું વળતી હતી–ચોમાસાની ઋતુમાં રસ્તે ચગદાતા મામણમુંડા કીડા જેવી જ છટાથી એનું શરીર વળતું હતું.

"તે હવે કયાં જાઓ છો ?"

પુરુષ—કે જેના ચહેરા ઉપર કશી લાગણી જ ઊઠતી નહોતી—તેણે કહ્યું : "આ લીંબડીની નરસને દેખાડયુ તે કહે રાજકોટ ગોરા સરજન કને જાવ. ગામના માજને ચાર રૂપિયા ઉઘરાણું કરીને ટિકટના દીધા. જઇને દાગતરખાને પડશું."

"હા બાપા !" બાઇ બોલી : "મારાં તો પૂરાં પાપ ઉવળ્યાં છે, પણ મારાં છોકરાંનાં ભાગ્ય હશે તો પાછી આવીશ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"છોકરાં છે? કેવડાં છે?" વિદ્વાનને ઘૃણા આવી. 'એકારો પણ બ્રહ્મચર્ય ન પાળે!' એ એના આત્માની ઊંડી વરાળ હતી.

"એક તો મારી પોટી ધાવણી છે. ચાર અવડયાં અવડયાં છે."–બાઈએ ભોંયથી એક બે ફુટ ઊંચે હાથ રાખીને વનસ્પતિના રોપા બતાવતી હોય તે રીતે ખ્યાલ આપ્યો "ઘરમાં એક મણ દાણો નાખી આવ્યાં છીએ. હળુહળુ રાંધીને ખાશે."

વિદ્વાનના હાથમાં ચોપડી હજુ બંધ હતી. એણે સલાહ આપી "નડીઆદ જાવ ને! મીરજ કાં નથી જતા? ત્યાં વાઢકાપનું દવાખાનું છે."

બાઇ અને એનો ધણી આ બોલ સાંભળીને તાકી રહ્યા. ભાષા કંઇક અજાણી હોવાનો વહેમ પડયો.

બાજુમાં બેઠેલ બાવાજીના ચેલા સાંધાવાળાથી ન રહે-વાયું: "હવે મીરત્ય ને ફીરત્ય, રાજકોટ ને નડીઆદ, કોણ બેટીનો બાપ આવરદાની દોરી સાંધવાનો હતો? આવા અબધૂતના પગું ઝાલી લ્યો ને!"

ફકીરથી ન સહેવાયું: "દાતારની ટેકરીને માથે કૈક ઓલીઆ પડ્યા છે. મીટયું મળ્યે મુડદાં ઉઠે."

જેના કાળા રંગની ઝાંય પડે એવી ત્રણ પહેલવાન ઓરતો આઘેરી બેઠી હતી, તેમાંથી એક બોલી: "અરે બાઇ! અહીં અંતરિયાળ શું ઉપાય! કંડોરણે આવે તો એક દી'માં ફેર દેખા-ડીએં! ન મટે શું? કૈકને મટાડયાં છે."

વઢવાણ સ્ટેશને સહુ વિખરાયાં. રહ્યાં ફક્ત ત્રણ જણાં: એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદ્વાન, બીજો બચોગા ગામનો ઓખો સામત કોળી, ને ત્રીજી પોટીની મા સજૂડી: સજૂનો ગૂંચળાકાર હજુ ચાલુ જ હતો.

'સામત પગી !'' વિદ્વાને 'પીડિતોના આર્તનાદ'ની ચોપડીની મોહિની અને આ માર્ગમાં વળગી પડેલી અધ્યારી વચ્ચે મનને માંડમાંડ વારીને વાતો ચલાવી : ''આટલી ઉમ્મરે દાંત કેમ પડી ગયા ! ગામડિયાં ભૂત ખરાં ને, એટલે જાવજત નહિ રાખી હોય.''

ઘેરથી ઘડીને લાવેલ રોટલાનો ભુક્કો કરીને મોંનાં પેઢાં વચ્ચે મમળાવતો મમળાવતો સામત હસીને બોલ્યો :

''દાંત તો ઢાંઢે પાડી નાખ્યા છે ઢાંઢે, બાપા !''

''ઢાંઢે એટલે બળદે ?'' વિદ્વાને અર્થની ખાત્રી કરી.

''હું બગોચે વાડી વાવતો. જાતજાતનાં લીલોતરી શાક કરતો. એક દી' કોસ હાંકું છું, એમાં મેં ઢાંઢાને ખૂબ માર્યો. કોસ ઠાલવીને ઢાંઢા પાછા વાળું છું ત્યાં આની નજર પડી...''

સજૂએ વાત ઉપાડી : ''હું ધોરીઆને કાંઠે બેઠીબેઠી રોટલો ખાતી'તી. એમાં મારી નજર પડી કે ઢાંઢા એમ ને એમ થાળા ઢાળો પાછલે પગે હાલ્યો જ જાય છે. જોઉં જોઉં ત્યાં તો પટલને ઢાંઢે ઠેઠ થાળાની કોર સુધી ધકેલ્યા. મેં રાડય પાડી કે નીકળી જાવ. પણ ઇને તો ઢાંઢા કૂવામાં પડવાની બીક—'' આટલું બોલતાં જ બાઇને વેદના ઉપડી, એ ગોટા વળી ગઇ. ત્યાંથી પાછો વાતનો તાર પટેલે સાંધી દીધો :

''એટલે મેં થાળામાં પગ ટેકવીને ઢાંઢાના પાછાલા બે પગ વચ્ચે માથું નાખ્યું. ઘણું જોર કર્યું, પણ ઢાંઢા મારા માથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ્યો. મને ભીંસી દીધો. મારું જડબું થાળાના પાણામાં ચેપાણું. ઢાંઢો મારે માથેથી અળગોટીયું ખાઇને જઇ પડ્યો કુવામાં.''

બાઇને જરી શાંતિ વળી એટલે એણે વાત ઉપાડી લીધીઃ

“અને આને મોઢે લોહીનાં પરનાળા વયાં જાય છે. દાંતનો ઢગલો નીકળી પડ્યો છે. મારા તો શાકાળા હાથ. એમ ને એમ ધોયા વગર હું તો ધ્રોડી. પટલ કહે કે મને નહિ, ઝટ ઢાંઢાને બચાવો. હું તો ધ્રોડી ગામમાં. ઝાંપડાને કહ્યું કે ઝટ ઢોલ પીટો, ઢોલ પીટો, તમારા ભાણેજને ચેપી નાખીને ઢાંઢો કુવે પડ્યો છે. હું ગામમાં ફરી વળી. માણસું ધ્રોડ્યાં આવ્યાં. હું ઘરેથી ગોદડાં લઇ આવી.

“ ગોદડાં ?'' વિદ્વાન ચમક્યો.

“હા, ઢાંઢાનું ડીલ છોલાય નહિ તે સારૂ એને ડીલે વીંટીને પછી રાંઢવાં બાંધીને સીંચાય. પછી તો બીજા જણ માલીપા ઊતર્યા. પણ ઢાંઢો કોઇને ઢુકડા આવવા ન દ્યે. એટલો ખીજેલ, એટલા ફરકડા નાખી રહેલ, પણ જ્યારે આ પટલ પંડ્યે લોહીવહેતે મોઢે માંહી ઊતર્યા, ત્યારે ઇ ઢાંઢે રીસ મેલીને બાંધવા દીધું. સૌએ રિડિયા કરીને ઢાંઢાને સીંચ્યો. મારાં છોકરાં ને હુંય એક રાંઢવે વળગ્યા'તાં. કાઢ્યો, પણ પગ ભાંગી ગ્યો'તો, આ તે દી' પટલના દાંત પડ્યા, મને મે'નત્ય પડી એટલે કસુવાવડ થઇ ગઇ ને આ રોગ લાગુ પડ્યો, ઇ ઢાંઢો ભાંગ્યો ને અમારી ખેડય ભાંગી.''

“તે દી'થી હું ઉભડ બન્યો છું. પાંચ દી' કામ કરૂં ત્યાં વળી ખાટલે પડું, ને બે દી' એમ ને એમ નીકળી જાય.'' સામતે કહ્યું.

“પણ તમારે તત્કાળ તમારા રાજને દવાખાને જવું'તું ને ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમારા લોકોનું ગયું છે જ આમ પ્રમાદમાં." કહીને વિદ્વાને બગાસું ખાઈ આળસ મરડી. ચોપડીનો મોહ વધતો હતો.

"હેં-હેં-હેં-હેં ! દવાખાનું !" સામત પટલે બોખા દાંતવાળું મોઢું ફાડ્યું. એની છાતીની એકોએક ગણાય તેવી તમામ પાંસળીઓ પણ ચૂડેલોના વૃંદ શી હસી પડી, "રાજનું દવાખાનું !"

બાઇ બોલી: "આપડે દરબારે કો'ક એક નોખો લાગો ઉઘરાવીને આંતરડાંની છૂબી પાડવાનો એક કારસો તો મગાવેલ છે. જોવો ને ! છૂબી પાડયાના વીશ રૂપિયા મેલાવે છે. પણ કે'છે કે રોગ માતર મટી જાય છે."

"પણ ઇ તો શાહુકાર સારૂ. આપડા સારૂ નહિ. બચાડા શેઠીઆવે મારા બળધીઆને મા'જનમાં લીધો. પણ અમે કયાં જાયેં ?"

"અનાથ-આશ્રમ ઘણા છે. કહો તો હું ભલામણ લખી દઉં." વિદ્વાનના દિલમાં દયાના ઝરા છૂટયા.

"ના બાપા ! અમારે અણહક્કનું ખાવું નથી. કાયા હાલશે ત્યાં લગી ઢરડશું. આને હું અસ્પતાલમાં રાખીશ. ઇ સાજી થાશે એટલે એને ગાડીએ બેસારીને ઘરે વે'તી કરવા જેટલું ભાડું છે. અને હું પગપાળો નીકળીને મહિને પંદર દા'ડે ઘરે પોગી જઇશ."

એક મહાન ગ્રંથકારે 'સ્વાશ્રય' પર લખેલો લેખ વિદ્વાનને યાદ આવ્યો. બોખો સામત રડવા લાગ્યો:

"એંહ-બાપા ! મે'રબાનીથી મને આટલું કરી દેશો ? મને રાજકોટમાં જો કાંક મે'નતમજૂરીનું કામ મળી જાય ને, તો હું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમાંથી મારૂં પેટીઉં કાઢીને આની પથારી પાસે પડયો રહીશ. મને જો કાંઇ મેનત્યનું કામ અલાવી દ્યોને, તો તમે જ મારા પરભુ !"

રાજકોટની ઇસ્પિતાલમાં એ દંપતીને મૂકીને વિદ્વાન પોતાને કામે ચડયો. એની ઘોડાગાડીનાં પૈડાં નીચે કચૂડાટ થતો હતો તેમાંથી એક જ વેણ સંભળાતું હતું : "એંહ ! બાપા ! મને કાંક મેનત્યનું કામ અપાવી દ્યોને, તો તમે જ મારા પરભુ !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિવાળીની બોણી

જેમ જેમ સાંજ પડતી જતી હતી તેમ તેમ બન્ને છોકરાંની અકળામણ વધતી જતી હતી. બપોરના બાર વાગ્યાથી બન્ને બચ્ચાંને નવરાવી ધોવરાવી, આંખો આંજી, ચાંદલા કરી, ટાફેટાનાં નવાં ખમીસ પહેરાવી એની બાએ પન્નાલાલની સાથે પેઢી ઉપર મોકલ્યાં હતાં. મુંબઈમાં આ વર્ષે દિવાળીનું ચોપડા-પૂજન રાતના બાર વાગે નક્કી થયું હતું એટલે સાંજરે બન્ને છોકરાંને તથા છોકરાંની બાને પન્નાલાલે દીવાની રોશની જોવા માટે એક વીકટોરીઆમાં લઈ જવાં અને વળતા દિવસે બેસતા વર્ષનું બહુ વખણાએલું 'છેલ છેલૈયાં'નું નાટક બતાવવું, એવો ઠરાવ ઘરમાં થયા પછી જ છોકરાંની બાએ રડવું બંધ કરેલું.

પન્નાલાલ છોકરાંને પેઢી ઉપર લઈ આવ્યો તો ખરો, પણ એને આજે દોડાદોડ હતી. સહુ મહેતાજીઓમાં એ નાનો હતો, તરવરીયો ઘોડો હતો, હસમુખો હતો અને દાદર ઉપર એક સામટાં બબ્બે પગથીઆં ઠેકીને ચડવાની ટેવવાળો હતો. એટલે બાકી રહેલી ઊઘરાણીઓ પતાવવા સહુ એને જ ધકેલતા. ચોપડા-પૂજન, ગોર, ગોળધાણા, કેળાં, નાગરવેલનાં પાન, અબીલગુલાલ, ફૂલનો પડો, ને ગુલાબદાનીમાં ભરવાનું સસ્તું ગુલાબજળ વગેરે સામગ્રી પણ એને જ આણવાની હતી. બાકી રહેલી ખાતાવહીને ખતવવાનું કામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ આજે ચોપડાં–પૂજન પહેલાં તો તૈયાર થઈ જ જવું જોઇએ એવી શેઠની સૂચના હતી. તમામ મહેતા–મુનીમો અધૂરાં કામ પૂરાં કરવા માટે એકતાર થઈ ગયેલા. પંદરેક લેખણો, કોઈ મોટા ઢોરના મુર્દાને ઠોલતી સમળીઓ જેવી, ચોપડાઓ ઉપર ચીંકાર કરી રહેલી હતી.

"પન્નાલાલ !" ઉપલે જ દાદરે શેઠ રહેતા, ત્યાંથી વારંવાર સાદ પડતો, ને 'જી આવ્યો' કહી પન્નાલાલ ચોપડો ખતવતો ખતવતો હોલ્ડર કાને ચડાવતો, ધોતીઉં આજે કોરૂં પહેરેલું તે વારંવાર તંગ કરતો કરતો દોડી જતો. "ભાઈ, હું આવું !" "ભાઈ ! તમે ક્યાં જાઓ છો !" કહેતાં બન્ને છોકરાં એની પાછળ દોડતાં અને એણે પહેરેલા ગુલાબી ફેંટાનું છોગું તથા કાછડીનો પાછલો છેડો ખેંચતાં. "હું હમણાં આવું છું બેટા ! ત્યાં શેઠને ઘેર ન અવાય ! મારે !" એમ કહી, છોકરાંને રડતાં મૂકી પન્નાલાલ ઉપલે માળે દોડતો. "આટલી મીઠાઇ ઘર માટે લાવો ! ફ્રુટ લાવો ! આ હીરાની બંગડીઓ ઝવેરીને ત્યાં જઈ બદલાવી લાવો !" એવાં એવાં ઘરકામ માટે શેઠ પન્નાલાલને મોકલતા. "અને ખતવણી બધી કરી નાખી કે ?" એ સવાલ દર વખતે યાદ કરાવતા. "જી, કરૂં છું." એટલો જવાબ મળતો. "સાંજ પહેલાં થઈ જવી જોઇએ હો ?" એ ટકોર વારંવાર થતી.

"પન્નાલાલ ! આપણી 'કાર' નીચે ઊભી છે તે લઇ જજો હો કે !" એમ શેઠાણીએ કહ્યું કે તૂર્ત જ શેઠ બોલી ઉઠયા :

"ના હો ! મારે હમણાં જ બહાર જવું છે ?"

શેઠાણીનું મોં ઝંખવાણું પડયું. પન્નાલાલ તો "ના રે ના ! હું હમણાં ટ્રામમાં જઇ આવીશ." એમ બોલી નીચે દોડયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શેઠાણી છેલ્લા ચાર દિવસથી પન્નાલાલને કહેતાં કે " આટલી દોડધામ રહે છે તો અહીં જ જમી લેતા જાઓને પન્નાલાલ ! ઘેર ધક્કા શીદ ખાઓ છો ? પણ તૂર્ત જ શેઠે કહેલું કે " આવા સપરમા દિવસોમાં કોઇને પોતાના ઘરની થાળી ન ત્યજાવવી જોઇએ."

પન્નાલાલ ગયા પછી શેઠાણી પડી ગયેલે ચહેરે ઊભાં થઈ રહ્યાં. 'મને જરા મોજાં પહેરાવજો તો !' અને 'મારો ટસરનો સૂટ કાઢજો તો !' એવી પતિ–આજ્ઞાઓ સાંભળીને શેઠાણી ધીરે પગલે બીજા ખંડમાં ચાલ્યાં ગયાં. ત્યાંથી એનો અસ્પષ્ટ ઉદ્ગાર સંભળાયો કે " હે પ્રભુ ! વાતવાતમાં હું કાં પાછી પડું !"

વીશ વર્ષની પોતાની પત્ની વાતવાતમાં ત્રીસ વર્ષના જુવાન પન્નાલાલની આટલી બધી કાળજી બતાવે છે તે પચાસ વર્ષના પતિને નહોતું ગમતું.

પન્નાલાલ બજારમાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે બન્ને બાળકો એક બીજાં ઉપર બિલાડીનાં બચોળીઆંની માફક ખડકાઇને સૂઇ ગયાં હતાં. બન્નેની આંખોનું આંજણ મુંબઈની ગરમીને લીધે રેળાઇને લપેડા લપેડા થઇ ગયેલા. રડતાં રડતાં ઊંઘી જવાથી આંખોનાં આંસુ, નાકના શેડા, મોંની લાળો અને બાએ આંજેલું કાજળ, એ ચારે ચીજમાંથી નીપજેલા ખટમીઠા ચીકણા રસાયન ઉપર માખીઓ દિવાળી માણતી હતી. ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં બાળકો વારંવાર થોડુંક રડીને લવતાં હતાં કે "હાલો ને ભાઇ દીવા જોવા ! હાલો ને, બા હેઠે ઊભી છે." બીજો છોકરો જાણે વીકટો-રીઆમાં બેઠો હોય તેમ બોલતો કે " ભાઇ, મારે ગાડીવાળાની બાજુમાં બેસવું છે. ઘોડો હાંકવો છે. નાળીએરનું પાણી પીવરાવોને ભાઇ !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેઢી પરના બીજા મુનીમો અને મહેતાજીઓ પન્નાલાલની આ વેજાને જોઇ ખીખીયાટા કરતા હતા. વાતો ચાલતી કે–

"દિવાળી ટાણે તે આંહીં મુંબઇમાં કચ્ચાંબચ્ચાં પોસાય ? એ બારકસોને તો દેશમાં જ રવાના કરી દેવાં જોઇએ !"

"શેઠ દેખશે તો નાહકના ચીડાશે."

"ને અત્યારે ચીડાય એટલે આખા વરસની મજૂરી ધૂળધાણી. કાલે સવારે બોણીબોનસ આપવાના હોય તેના આંકડા ઉપર અસર થાય જ તો."

"એ ભાઇ ! પન્નાલાલને કશો વાંધો નથી. એના ઉપર તો શેઠાણીની અમીની આંખ છે." એમ બોલીને એક આધેડ ઉમ્મરના નામું લખનારે આંખોનો મીચકારો માર્યો.

"પન્નાલાલ ! બાઇ બોલાવે છે." ઉપરથી અવાજ પડયો. અવાજનો જાણે જીવતજાગત પડઘો હોય તેવો પન્નાલાલ વેગથી ઉપર ગયો. પેઢીના મહેતા–મુનીમોએ એક બીજાની સામે મર્માળી નજરો માંડીને નિઃશ્વાસ સાથે ઉદ્‌ગાર કાઢયો : "તકદીર ! બાપા, તકદીર !"

સંધ્યા થઇ ગઇ હતી. છોકરાં સળવળીને ફટાકડાના અવાજ સાંભળતાં ઉઠયાં. રોતાં સૂતેલાં એટલે રોતાં જ જાગ્યાં. ટિખળી મહેતાઓએ બન્નેને ઉપરને દાદરે ચડાવ્યાં. "ભાઇ ! દીવા જોવા જવું છે !" એવા રડતા અવાજ સાંભળતાં જ પન્નાલાલ શેઠાણીની સાથે વાતો કરતો કરતો ઝડપથી બહાર નીકળ્યો. ઉપર ચડી ચૂકેલાં છોકરાંને એણે હાથ ઝાલીને હડબડાવ્યાં કે "પાછળ શીદ દોડયાં આવો છો !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શેઠની પત્ની દાદર પર આવ્યાં : "શું છે પન્નાલાલ ?"

"ના, કંઇ નથી."

"આ કોણ છે ?"

પન્નાલાલ કશું ન બોલ્યો. "ભાઇ, પેશાબ કરવો છે ! ભાઇ, ઝાડે જવું છે !" એવા રૂદન-સ્વરોના જવાબમાં 'કજીયા કરાય નહિ !' એમ ડારતો પન્નાલાલ બન્ને બાળકોને નીચે ધસડી જતો હતો. શેઠાણી સમજી ગયાં કે તાબુત ટાણે વાઘદીપડાના વેશ કાઢેલ જેવાં બન્ને ભુલકાં પન્નાલાલનાં જ લાગે છે. "તે ઝાડે બેસવા આંહી આપણાં સંડાસમાં જ ભલેને જાય !" એમ કહી એણે બન્ને બાળકોને હાથ ઝાલી ધાટણને કહી સંડાસમાં મોકલ્યાં. અગાઉ કદી ન જોયેલાં આરસનાં સાફ અને દુર્ગંધ વગરનાં સંડાસો દેખી પ્રથમ તો આ 'ચાલી-'નાં બાળકો મૂંઝાયાં, પછી હરખાયાં, બેઠાં બેઠાં રમ્યાં, ફરસબંધી ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યાં.

પન્નાલાલ ઘણું શરમાયો. શેઠાણીએ પૂછ્યું "તમારાં વહુને આંહી કેમ કોઇવાર લાવતા નથી ? એ કયા ગામનાં છે ?"

"માધવપુર—" 'નાં—કે 'ની' પ્રત્યયમાંથી કયો લગાડવો એની મૂંઝવણ થવાથી પન્નાલાલની જીભ ફક્ત 'માધવપુર–' કહીને થોથરાઇ ગઇ. શેઠાણી હસ્યાં.

"હું પણ માધવપુરની છું."

"હું જાણું છું."

"શી રીતે ?"

"મને મારી વહુએ કહ્યું હતું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એમને કેમ કોઇ દિવસ આંહી લાવતા નથી? મને એકલ-વાયું લાગ્યા કરે છે, એટલે એવો સમાગમ હોય તો ઠીક."

"એ બિચારીને નવરાશ ક્યાંથી મળે?"

દરમિયાન છોકરાં પાછા આવ્યાં. શેઠાણીએ બન્નેનાં પાટલૂનોના પટા સરખા કરી આપ્યાં. હાથપગ, મોં ધોઇને નવા ટુવાલ વતી લૂછી દીધાં. "બન્ને ભૂખ્યાં થયાં હશે. ત્યારનાં અહીં છે તો અહીં નાસ્તો કરવા ન લવાય?" એમ કહીને બન્નેને હીંડોળે બેસાડી મીઠાઇ દીધી.

એ જ વખતે બહારથી શેઠ પેઢી પર આવ્યા. પૂછ્યું "પન્નાલાલ ક્યાં છે? નીચે કોઇ બાઇ એને મળવા ઊભેલ છે. મને શી ખબર કે કોણ હશે? મેં તો કોઇ મદદ લેવા આવેલી ભિક્ષુક બાઈ સમજીને વગર પૂછયે જ કહ્યું કે 'બાઇ, હું ભીખને ઉત્તેજન નથી આપતો. છતાં રાતે પૂજન ટાણે આવજો. અત્યારે નહિ.' ત્યાં તો એણે મારી સામે ઘૂમટો ખેંચી રાખીને શોફરને કહ્યું કે "આંહી શેઠની પેઢીમાં 'પ' ઉપર નામ છે, તેનું મારે કામ છે!"

આટલું કહી શેઠ હસી પડયા. બીજા સહુ હસ્યા. બોલ્યા: "વરથી વહુતું નામ લેવાય નહિ ને સાહેબ! આપણા શાસ્તરના એ કાયદા છે ના!"

શેઠ ફરી વાર હસ્યા. પુછ્યું, "કેમ બધી તૈયારી છે ના? બધા ચોપડા કમ્પ્લીટ છે ના? વરસ બાકીનું તલ જેટલું પણ કામ રહી ન જવું જોઇએ."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"અમે બધા તો રાત સુધીમાં પતાવી લેશું, પણ એક પન્નાલાલની ખતવણી બાકી રહેશે."

"હજુ બાકી? બોલાવો પન્નાલાલને. ક્યાં છે?"

"એનાં છોકરાંને ઝાડો-પેશાબ કરાવવા ઉપર લઇ ગએલ છે."

"છોકરાંને આજે આંહી? કામને વખતે? કાંઇ નહિ. હું જ ઉપર જાઉં છું."

આ દરમિયાન પન્નાલાલ પોતાની નીચે ઊભેલી પત્નીને લઇને શેઠાણી પાસે લાવ્યો હતો. લાજ કાઢીને ફુલકાર બેઠી હતી. છોકરાઓએ 'હાલો દીવા જોવા! ભાઇ, હાલોને!' એવી જીદ કરતાં કરતાં એક ફ્લાવર-પૉટ તોડયું હતું, ને શેઠ ઉપર આવે છે તે જ ક્ષણે કબાટના મોટા કાચ ઉપર ચીરો પડયો. શેઠાણીએ એ કાચની અંદર પોતાના બહારથી ચાલ્યા આવતા પતિના પ્રતિબિમ્બને ચીરાતું દીઠું.

"પન્નાલાલ!" શેઠે બાજુના ખંડમાં જઇને કહ્યું: "કાં કુટુમ્બ, ને કાં કામકાજ! બન્ને ન પોસાય. તમારી ખાતાવહી રઝળે છે, જાણો છો?"

છેલ્લો એક મહિનો થયાં બબ્બે વાગતાં સુધીનો ઉજાગરો ખેંચી રહેલી પન્નાલાલની લાલઘૂમ આંખો ફાટી રહી.

"ને કાલ સવારે બોણી લેવા તો સહુ દોડયા આવવાના!" શેઠે મોજાં કાઢતાં કાઢતાં દુભાઇને ઉમેર્યું.

ગયા એક વર્ષની તનતોડ મજૂરીએ આ એક જ પળમાં જાણે કે પન્નાલાલના શરીરને મકોડે મકોડો તોડી નાખ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"કોઇ પણ હિસાબે ખાતાવહી સવાર સુધીમાં પૂરી થવી જોઇએ." શેઠે પન્નાલાલના પ્રેતવત્ બનેલા દેહ ઉપર જીભનો કોરડો લગાવ્યો.

ત્રીજા માળની એ મેડી ઉપરથી નીચે ઊતરવા દાદર છે કે પરબારો રસ્તા ઉપર ભુસકો મારવાનો છે? એ વાત ઘડીભર તો પન્નાલાલ ભૂલી ગયો. કબાટના ઉઘાડા બારણાને એણે ઘડીભર દાદરનું દ્વાર સમજી લીધું. શેઠના ઓરડામાંથી એ પગે ચાલીને બહાર નીકળ્યો કે ગલોટીઆં ખાઇને? કશી ખબર પડી નહિ. પોતાની પછવાડે સ્પ્રીંગવાળું, અરધીયું બાર ચીસ પાડીને જ્યારે બીડાયું, ત્યારે જાણે કોઇએ એના બરડામાં એક ધુસ્તો લગાવ્યો હોય તેવો શેઠનો દુભાએલો ઉદ્દગાર સંભળાયો કે "સહુને દિવાળીની ઓણી જોઇએ છે, કામ નથી જોઇતું."

દાદર પાસે શેઠાણી ઊભાં હતાં, એની આંખો પન્નાલાલને પેઢીમાં જતો જોઇ રહી. શેઠે એને એનાં સ્ત્રીબાળકોનાં દેખતાં, અરે, મારા સાંભળતાં ઠપકો આપીને એ જુવાનનું અભિમાન શા માટે હણ્યું? પાંચે દાદરની સળંગ ગૂંચળાકાર નીસરણી જાણે કોઇ અજગર એને ગળી જવા ચડતો હોય એવી દેખાઇ. પન્નાલાલની પત્ની અને બન્ને બાળકો ચાલ્યાં તેને એ "આવજો!" પણ ન કહી શકી. છોકરાં માની સાથે કજીયો કરીને પાછાં પેઢીમાં ગયાં. 'ભાઇ! દીવા જોવા જવું છે, હાલો! બા નીચે ઊભી છે.' એવી જીકર કરવા લાગ્યાં.

પન્નાલાલ ચોપડો લખવા બેસી ગયો હતો. એણે છોકરાંને ફોસલાવ્યાં: "હેઇ! જુઓ આ દીવા! કેવા સરસ!" એમ કહી એણે પેઢીમાં લટકતાં ઝુમ્મર, હાંડી અને જાપાની કાગળનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફાનસો સામે આંગળી ચીંધી. તો યે છોકરાંએ ન માન્યું. "હેઇ ! જુઓ ! આ કેવા લીલાપીળા રંગ !" એમ કહી એણે પેઢીની દિવાલ પર ઝુલાવેલી જરીયાની રેટાની કમાનો બતાવી, તો પણ છોકરાંની અવળચંડાઇ ન શમી. "હેઇ જુઓ ખાઉ ખાઉ !" એમ કહી એણે બારીમાંથી સામે દેખાતી મીઠાઇની શણગારેલી દુકાન દેખાડી.

"ભાઇ ! ખાઉ ખાઉ લઇ આપો !" એમ કહેતી છોકરાંની રસવૃત્તિ આંખોની રસભોમ ઉપરથી જીભના સ્વાદ ઉપર પટકાઇ ગઇ.

"ખાઉ ખાઉ લેવાય નહિ, અહીં બેઠાં બેઠાં જોઇને ખાઉ ખાઉ રમાય." એ રીતે બાપે બાળકોની અભિરૂચીને ઉન્નત બનાવવા યત્ન કર્યો.

પણ બચ્ચાં ન માન્યાં. બાપના ચોપડામાં ડાઘા પાડવા લાગ્યાં. એણે છોકરાને વળ દઇને છૂપી ચૂંટીઓ ખણી. રડતાં છોકરાં ફરી વાર સૂઇ ગયાં.

સવારના પોણાચાર વાગે પન્નાલાલ ખતવણી પૂરી કરીને બેસતા વર્ષની શરૂ થતી ટ્રામગાડીમાં બન્ને છોકરાંને ખડકીને પોતાની 'ચાલી' ભેગો થયો.

સવારે સહુ મુનીમો મહેતાઓ સાકરના પડા અને શ્રીફળ શેઠને પગે મૂકીને 'સાલ મુબારક' કરતા ઓશિયાળે મુખે ઊભા રહ્યા. શેઠે સહુને 'સાલ મુબારક ' કહ્યું. નાનકડો સુંદર દરબાર ભરાઇ ગયો. મોટા મુનીમ ટીપમાંથી 'નાનાલાલ' 'દલસુખ' 'ઓતો' વગેરે નામ બોલતા ગયા તે પ્રમાણે 'નાનાલાલ' 'દલસુખ' 'ઓતો' વગેરે સહુ ધીરે પગલે અને આભારનમ્ર ચહેરે શેઠની સન્મુખ આવી આવી તકદીર મુજબ પાંચ, સાત કે અગીઆર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રૂપિયાની 'ઓંણી'ની અકેકેક ઢગલી શેઠના હાથમાંથી વળી વળીને લેતા, થોડુંક પાછે પગલે ચાલ્યા પછી જ પીઠ ફેરવીને પોતપોતાની જગ્યાએ બેસતા ગયા. દસ મિનિટમાં તો 'તને શું મળ્યું !' 'ઓધાને શુ મળ્યું !' એવા પ્રશ્નો ગૂંજી રહ્યા. દૂરદૂરથી આંગળાંની ઇશારતો વડે ઉત્તરો અપાયા.

શેઠે પૂર્ણાહુતિ કરીને કહ્યું: "આ વર્ષે આપણી પેઢીને આટલા મોટા સ્ટાફની જરૂર તો નથી."

સહુના શ્વાસ અદ્ધર ચડી ગયા.

"કોઇ ડરશો નહિ. કોઇને કમી કરવાના નથી. પન્નાલાલનું એદીપણું મને નથી ગમ્યું. પન્નાલાલ કયાં છે?"

"આવેલ નથી."

'શું આવે? ખતવણી બાકી રહી હશે. મુનીમજી, એને ઓંણી પહોંચાડજો હો કે?"

એ પછી શેઠને ઘેર જ ચહાનાસ્તો લેવાનો ને સહુ સાથે ફોટોગ્રાફ પડાવવાનો કાર્યક્રમ હતો.

દલસુખે ને ઓતાએ પોતાની દીકરીઓ સારૂ દસ દસ રૂપિયાનાં ઇમીટેશન-હીરાનાં એરીંગ લીધાં ને દેશમાં રવાના કર્યાં. સાંજે સહુએ 'છેલ-છેલૈયાં'નું નાટક જોયું. બાર બજ્યા સુધી ગ્રામોફોન બજાવ્યાં. પન્નાલાલને ઘેર મોકલવામાં આવેલ રૂ. ૧૧ પાછા આવ્યા હતા ને તે સાથે જ પન્નાલાલનું રાજીનામું આવ્યું હતું.

તે પહેલાં બપોરે શેઠને ઘેર એ નાની વાત બની ગઇ હતી. શેઠે શેઠાણી સારૂ પાંચ હજારનાં હીરામોતી આણ્યાં. "વિમળા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજે તો આ પહેરીને જ નાટકમાં જવું છે, આપણી 'બોક્સ' ગ્વાલીઅરના મહારાજાની 'બોક્સ'ની બાજુમાં જ બુક કરાવી છે."

પોતાના કંઠમાં હીરાનો હાર રોપવા સારૂ લંબાયેલાં શેઠના હાથને વિમળાએ ધીરે પણ મક્કમ હાથે પાછા વાળ્યા. એક કરૂં હાસ્ય કર્યું.

"કેમ?"

"મને એ હારમાં પન્નાલાલની આંખો પરોવેલી દેખાય છે." એટલું કહીને એ બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઇ.

રોજ પ્રભાતે ઊઠીને વિમળા પોતાના ચાર માસના ગર્ભાધાનનું ધ્યાન ધરીને બોલતી કે "મારા બાળ! તારી આંખોમાં થોડીક પણ એ ગરીબીની આંખોની અણુસાર લેતું આવજે!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮ ગ
૫૯૮૯
૨૧૯૬૨

ફક્કડ વાર્તા

સોમવારનાં તમામ છાપાંઓમાં પહેલે જ પાને સળંગ મોટાં મથાળાં વંચાઇ રહ્યાં હતાં કે :

પકડાયો પકડાયો : બેકાર બુઢ્ઢો : પાંચ ભૂખ્યાં છોકરાનો પિતા : ઘેર બૈરી : મંદિરમાંથી રૂપિયાની કોથળી ચોરતાં પકડાયો.

વિગતવાર હકીકત એમ હતી, કે ઇસારીઆ નામના એક રખડુ આદમીએ રવિવારના રોજ સાંજરે મહાલક્ષ્મીના હિન્દુ મંદિરમાં પેસી જઇ, દર્શન કરીને લોકો બહાર નીકળતાં હતાં ત્યારે ભીડાભીડમાં એક ગૃહસ્થના પત્નીની કેડે ભરાવેલી પૈસાની ચીંથરી ખેંચી લીધી. પણ સદ્‌ભાગ્યે ત્યાં એક છૂપી પોલીસનો માણસ ઊભેલો તેણે એ દીઠું, ચપળતાથી ઇસારીઆને પકડયો. તૂર્ત પૈસાની ચીંથરી "બાઇ મજકૂર"ને પાછી સુપ્રત કરવામાં આવી, અને ચીંથરીમાં ટ્રામભાડા પૂરતો એક આનો પણ હતો કે નહિ તેટલું યે જાણવાનો સંતોષ મળ્યા પહેલાં તો ઇસારીઓ પોલીસ–થાણે પૂરાયો.

આ બનાવ બીજાં છાપાંઓને તો માત્ર કૌતુક અને સનસનાટી પૂરતો જ રસ ભર્યો હતો, ત્યારે અમારી 'દીનબંધુ' છાપાની ઓફિસમાં તો એ કાળા કકળાટ તથા ઉંડા નિઃશ્વાસનો વિષય થઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડયો. અમારા અઠવાડિક વિભાગના તંત્રીને તત્કાળ સૂઝયું કે આવતા અંકને સારૂ આ ઘટનાની સરસ આખી કથા ગૂંથી શકાશે. એનું લોહી તપી આવ્યું. એણે ઉદ્‌ગારો ઠાલવ્યા કે "આ બાપડા ઇસારીઆની કથામાં જ અત્યારની સમાજ-રચનાનો સરવાળો આવી જાય છે. બસ, એ જ ભીતરનું ખરૂં દર્શન છે. જુઓ તો! ધંધામાંથી બાતલ કરેલો બિચારો : ભૂખે મરતાં બાળબચ્ચાં : ઘરમાલિક ઘર ખાલી કરાવે : પછી ચોરી ન કરે તો શું કરે? સાલાઓ! તમે એની જગાએ હો તો બીજું શું કરો? જીવવાની-ગમે તેમ કરીને જીવવાની આકાંક્ષા તો કુદરતનો સહુથી પહેલો ને પ્રબલ નિયમ છે. ઇસારીઓ બાપડો અબુધ એટલે પકડાઇ ગયો. હવે એ સાલા મૂડીદારોના કાંધીઆ લોકો એને નીચોવશે! સત્યાનાશ જજો આ સમાજનું! ઠીક, ચાલો, તંત્રીની નોંધવાળાં ફરમામાં જ આનું એક પાનું બનાવી કાઢો. આની એક ફક્કડ વાર્તા બનશે."

સામેના ટેબલ પર એક શીખાઉ બહેન ખબરપત્રીની ખુરશીએ કામ કરતાં હતાં તેને તંત્રીજીએ કહ્યું : "તમે જાઓ, પહેલ વહેલા જે પચીસ લોકો મળે તેઓને પૂછી વળો કે આપ ઇસારીઆને સ્થાને હો તો શું કરો? આપ એને દોષ દો છો? આપને એમ લાગે છે કે એને સજા થવી જોઇએ? કારણો જણાવશો? આ બધા જવાબો ટપકાવી લેજો ને દરેક સજ્જનનું નામ લખી લેજો."

"નામ!" સ્ત્રી-ખબરપત્રીએ પૂછ્યું.

"કપાળ! હા, નામઠામ ને ઠેકાણું પણ દરેકનું. એટલું તો સમજો કે આપણા છાપામાં સાચાં નામ વગરની કશી જ હકીકત આપણે છાપતા નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહેન ઉપડયાં. વકીલોથી લઇને શેઠાણીઓ સુધી ઘૂમી વળ્યાં. એક મોટરડ્રાઇવરને પણ મળી લીધું. એમ પચીસને વિચારમાં નાંખી દીધા. આ કોયડો ભારી જટિલ હતો. ઘણાખરાએ ઇસારીઆને એક બેવફૂકી સિવાય અન્ય તમામ વાતે નિર્દોષ જાહેર કર્યો. કહેવામાં આવ્યું કે કાં તો એણે કચ્ચાંબચ્ચાંનાં ખૂન કરીને પોતે આપઘાતનું શરણ લેવું હતું, અથવા તો પછી કોઇ અનાથાશ્રમમાં ચાલ્યા જવું હતું.

આ રીતે એ બનાવમાં તો રસની ઠીકઠીક જમાવટ થઇ પડી. અમારો અઠવાડિક અંક એ લેખને કારણે દીપી ઉઠ્યો, સર્વ અખબારો વચ્ચે અમારી નવીન જ ભાત્ય પડી. અમારા તંત્રીને થયું કે ઇસારીઆના કિસ્સાને આ પછીના અંકમાં પણ નવીન સ્વરૂપે છેડવો. એણે મને બોલાવીને કહ્યું:

"નગરના નામાંકિત પુરુષોની પિછાન–પોથી જુઓ, એમાંથી પચીસ નામ ચૂંટી કાઢો. મુલાકાત લો. ઇસારીઆની કર્મકથાથી વાકેફ કરો. પૂછો કે "આપ એની જગ્યાએ શું કરત?" ગમે તેમ કરીને કંઇક તો તેઓના મોંમાંથી કઢાવજો. ને તેઓએ કંઇક તો કહેવું જ પડશે. નહિ કહે તો જશે કયાં? 'દીનબંધુ' છાપાની કટારોમાં તેઓનું મૌન કેવો અર્થ પકડશે એ તેઓ જાણે છે, મૌનનો અવળો અર્થ લેવાશે એટલો ઇસારો કરજો જરૂર પડે તો, હો કે?"

"જી હો!"

એટલું કહેતો હું મારી દફ્તરથેલી લઇને ઉપડયો. તંત્રીજીનું અરધા દિવસનું કામ તો એ રીતે મને રવાના કરવાથી ખલ્લાસ થઇ ગયું, માત્ર મારૂં જ કામ બાકી રહ્યું. મેં પચીશ નામો કેટલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહેનતે તાર્યાં, દરેકની પાસે જઇને ત્રીસ વર્ષના, બેકાર, બચ્ચરવાળ, લાંઘણો કરતા ઇસારીઆની, એને ભાડાને અભાવે ઘર ખાલી કરવાની ધમકી આપતા મકાનમાલેકની, અને આવી મૂંઝવણો વચ્ચે એણે પૈસાની ચીંથરી ચોર્યાની વિગતવાર કથા કેવી સફાઇથી સંભળાવી, એ આખી વાતના વર્ણનમાં ઊતર્યા સિવાય હું ફક્ત ટૂંકમાં કહી નાખું છું કે મને પેલાં મારાં ભગિની-રિપોર્ટર જેવું સરસ ભજવતાં તો ન જ આવડયું.

એક તો હું ગેરન્ટી ટ્રસ્ટ કંપનીના ઉપ-પ્રમુખને મળ્યો. અગાઉ એક વાર મેં બેન્કની બાબત પર એની મુલાકાત લીધી હતી એટલે આજ પણ હું પેસી જઇ શકયો. મેં તો જાણે કે મરણીયા થઇને પેલા બેકાર, બચ્ચરવાળ, ભૂખે મરતા........વગેરે વિગતદાર કથાના નાયક ઇસારીઆની અથ-ઇતિ કથા કહી, અભિપ્રાય પૂછયો.

"આપ એની જગ્યાએ—"

"હું એની જગ્યાએ ! ! !" શેઠ હેબતાઇ ગયા. પછી મેં એમને મારી ને ઇસારીઆની બન્નેની મૂંઝવણ જ્યારે સમજાવી, ત્યારે પછી એમણે એક સીગારેટ સળગાવી, ખુરશી પર દેહ લંબાવી, તત્ત્વાલોચના આરંભી :

"જુઓનો યાર, ભારી વિચિત્ર છે આ આત્મ-રક્ષણનો પ્રકૃતિ-અંશ. એ પ્રકૃતિ-તત્ત્વ કેવે રૂપે પ્રકટ થશે તે કોઇ કહી જ ન શકે. હવે તમે જ કહો છો કે ઇસારીઓ માંદો હતો, કામ જડતું નહોતું, બાયડી પણ ખાટલાવશ હતી, પાંચ બચ્ચાં, ઘરભાડું ચડેલું, રઝળતા થવાની તૈયારી : આમાં એણે કંઇક તો કરવું જોઇએ ને ભાઇ ! આપણે જ જુઓને-ઘણાખરા પશુપ્રકૃતિના છીએ. પડયા પડયા લાંઘણો ખેંચીને જાન કાઢી નાખી શકતા નથી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કંઈક કરી બેસીએ છીએ. હવે આ ઇસારીઓ જુઓ. એણે પેલી થેલી—

"ના જી, ચીંથરી જ હતી." મેં સુધાર્યું.

"કહો કે ચીંથરી ચોરી. સંભવ છે કે એને ભાન જ નહિ રહ્યું હોય કે પોતે શું કરતો હતો. આમ બધો ગોટાળો છે ભાઇ! હાં, પણ એનાં બાળબચ્ચાંનું શું થયું?"

મેં કહ્યું, 'મદદનાં કહેણ આવી પડયાં છે. અમે ઇસારીઆ સહાયક ફંડ ખોલ્યું છે. કદાચ એ અદાલતમાંથી પણ છૂટી જશે."

"હું નહોતો કહેતો?" કહીને એણે મારી સામે, મારી તાળી લેવા સારૂ હથેળી લંબાવી.

આમ મને એક સરસ મુલાકાત મળી ગઇ. બહાર નીકળીને મેં બધું યાદ કર્યું, પણ મને લાગ્યું કે આખી વાતની મલાઇ તો હું કયાંક એની ઓફીસમાં જ ભૂલી આવ્યો છું.

પછી પ્રોત્સાહિત બનીને મેં બીજા પકડ્યા ...બેરીસ્ટરને. 'દીન-બંધુ' નામનું મારૂં કાર્ડ ગયું, એટલે સડેડાટ મને દાખલ કરવામાં આવ્યો. મેં એમની પાસે એ બેકાર, બિમાર, બચ્ચરવાળ, બાય-ડીવાળા, ભાડાવિહોણા... ઇત્યાદિ વિગતોવાળા ઇસારીઆની કથા કહી, આખા બનાવની પાછળ રહેલું તત્ત્વ સમજાવ્યું, સમાજરચ-નાની ઉથલપાથલનો દાવાનલ-તણખો આ એક જ ઘટનાના ભસ્મ-ઢગલાના ગર્ભમાં ગાયેબ રહીને કેવો એકાદ ફુંકની રાહ જોતો બેઠો છે, તેનો ફોડ પાડ્યો.

"મને મૂળ કિસ્સો બરાબર ન સમજાયો." એમણે કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં ફરીને કથા કહી–ડોશીમાઓ શ્રાવણીઆ સોમવારની વ્રત-કથા જે કડકડાટીથી બોલી જાય છે તે જ કડકડાટીથી હું બોલી ગયો.

એણે કહ્યું : " આ વાત હું માનતો જ નથી. આવું બને જ નહિ. તમે પ્રસારીઆને મળ્યા છો ? શી રીતે જાણ્યું કે વાત સાચી છે ? "

મેં કહ્યું: " વાતનું સત્યાસત્ય તો હું બરાબર ચકાસી કાઢીશ. પણ ધારો કે આવું બન્યું જ હોય, તો આપ શું કહો ? " મારે તો હરકોઇ હિસાબે એમનું મંતવ્ય મારા 'દીનબંધુ'ના આવતા અંક સારૂ કઢાવી લેવાનું હતું.

" ના ના, એ બીજી કોઇ રીતે જ બન્યું હશે. કંઈક બીજાં ગુપ્ત કારણો હશે. તમે એ શખ્સનું ચારિત્ર, એની કારકીર્દી વગેરે તપાસો. આમ અદ્ધરથી વાત ન કરો. "

હું ચાલ્યો પ્રસારીઆની શોધમાં. એનું ઠેકાણું ડોકામરડી ગલીમાં હતું. આ ઘરનો અમુક નંબર હતો. હું જઇ પહોંચ્યો. એક અંધારિયો મજલો હતો. ઓરડીઓ પર નામ નહોતાં.

પૂછપરછ કરી. ભોંયતળીઆમાં રહે છે ખરૂં. હું ત્યાં ગયો. દિવસવેળા હતી, છતાં દેવદારનાં ખોખાનાં પાટીઆંની દિવાલની ચીરાડો અંદર દીવો બળતો હોવાનો ભાસ દેતી હતી.

મેં બારણું ભભડાવ્યું. અંદર કશોક સંચાર થતો હતો તે એકદમ ચૂપ થઇ ગયો. વાતાવરણમાં જાણે ફડકો પડયો. મેં ફરી બારણું ભભડાવ્યું.

થોડી વારે બારણું ઊઘડયું. પચીશેક વર્ષની જણાતી ઓરતે અર્ધ ઊઘડયાં બારણામાંથી બહાર ડોકું કાઢયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં પૂછ્યું "ઇસારીઓ છે ?" એણે જવાબ ન દીધો, પણ ઇસારીઓ ઘરની અંદર ક્યાંયે છૂપાઇ તો નથી જ રહ્યો એવી કેમ જાણે ખાત્રી કરાવતી હોય તેમ તેણે આખું જ બારણું ઉઘાડી નાંખ્યું.

એ અંધારિયું, ભેજવાળું ઘર હતું, છતાં સાફસુફ હતું. નીચી છત ઉપર ગૂંચળેગૂંચળાં ભરીને ધૂમાડા કાઢતો દેશી દીવો બળતો હતો. ત્રણ છોકરા—ત્રણે છોકરા ચાર વર્ષની અંદરના—એની ભીની ભોંય પર બેઠેલા. ધાવણું બાળક એક લોઢાના ખાટલા પર સૂતેલું.

"ઇસારીઓ ક્યાં છે ? મારે જરૂરી કામ છે."

"પોલીસ ચકલે હશે."

હું ગયો પોલીસ ચકલે. પૂછ્યું. પોલીસના હોઠ પર પણ અદૃશ્ય બટન બીડાએલાં હતાં. પછી મેં 'દીનબંધુ' છાપાંની પિછાન દીધી. જાદુ થાય તેમ તેની જીભ ઉપડીઃ "ઇસારીઆને તો કોર્ટે છોડી મૂક્યો છે."

હું પાછો ઇસારીઆને ઘેર ગયો. એ હજુ નહોતો આવ્યો. બાઇને મેં ખુશ ખબર દીધા. પણ મારા અભિનંદનની કશી અસર મેં તેના મોં ઉપર ન દીઠી. એણે એક તૂટેલી ખુરસી લૂછીને મને તે પર બેસવા કહ્યું.

ઇસારીઓ આવી પહોંચ્યો. એ ઠીંગણો, ઠીક ઠીક બાંધાનો આદમી હતો. એની ઓરતે એક હર્ફ પણ બોલ્યા વગર મને ઇસારીઆ તરફ આંગળી ચીંધાડી.

શિકારીઓના પંજામાંથી બચી છૂટેલ સસલા જેવી એની મનોદશા હતી. અમે બેઠા. મેં એને બધી વાત પૂછી. ગરીબ માનવી શરમાઇ જઇને જે નિરાધારીભરી આજ્ઞાંકિતતા સાથે વાત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરે, તે રીતે એણે પણ પોતાની કથા શરૂથી આખર સુધી કહી દીધી. છાપામાં આવેલી બીના પૂરતું તો બધું જ બરાબર હતું.

પરંતુ મૂળ જીવનકથા આમ હતી: "અમે....જીલ્લાનાં વતની. મારા બાપને જમીન છે. અમે પાંચ વર્ષ ઉપર અહીં આવ્યા છીએ. હું બીસ્કુટ ડબલરોટીવાળાની દુકાને ભઠીઆરખાનાનું કામ કરતો, પણ ગીયે ઉનાળે મુને અકસ્માત થીઓ. પગ ભાંગેલો, ઇસ્પિતાલમાં રીયો–જહાન્નમ જેવું–દોઢ મૈનો રેવું પડ્યું, બા'ર નીકલ્યો. અસલ ધની સાનો રાખે! લંગડાને કોન રાખે!"

"કેમ ન રાખે? તને અકસ્માત તો ત્યાં બીસ્કીટને કારખાને જ થયો ને!"

"ના, તીયાં અકસ્માત સાનો થાય? એ તો બધાં સારાં લોક છે. પગ ભાંગ્યો તે તો રસ્તા પર એક મોટરના ખટારાએ મુને પટકી દીધો તેથી. દેખોને!" કહીને એણે પાયજામાનો એક પાયજો ઊંચે ચઢાવી ગોઠણ ઉપરનો જખમ બતાવ્યો. હજુ જખમની જગ્યા લાલચોળ અને પોચી હતી. ટેભા લીધેલા તે જગ્યામાં ગૂંથ પડી ગએલી.

મને તો આ રીતે ખૂબ લેખનસામગ્રી જડી. માનવીના ગુન્હાની પાછળ કેટલાં તત્ત્વોની પરંપરા ઊભી હોય છે–પોતાનું મુકદ્દર અજમાવવા દેશાવર ખેડવા નીકળી પડેલો ફક્કડ જુવાન: તન તોડીને મહેનત કરનારો: વફાદાર ઓરત: નિરોગી બચ્ચાં: કાયમી નોકરી: સંતોષી જીંદગી: એમાંથી એકાએક બેનસીબીનો ઉદય: આંધળી ઝડપે દોડતા ખટારાથી જફા થઇ, ઇસ્પીતાલે પડ્યો, રોજી બંધ પડી, નોકરી ગઇ–પછી? "પછી હવે તું તારે વતન કાં નથી ચાલ્યો જતો?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇસાર કહે: "જાવાનું દિલ બહુ જ છે. પણ રૂા. ૩૦૦ની ખરચી કાંસી જોગવું? બસ, રૂા. ૩૦૦ હોયને!"

રૂા. ૩૦૦ તો કેમ જાણે એને મનથી ત્રણ લાખ હોય તેવી રીતે એ બોલતો હતો.

"તેં ઇસ્પીતાલથી છૂટયા પછી પકડાઇ જવા સુધીમાં શી રીતે ગુજારો કરેલો?"

"સારી ચાકરી ન મિલી. એક હોટલમાં વાસણ માંજવા રીયો, પન એમાં નભાવ ન થઇ શકયો. એક મૈના પર વઉને છોરૂ આવ્યું."

"પણ ભાઇ ઇસાર, તેં પેલી ચીંથરી શા માટે ચોરી હતી?"

એણે મારી સામે તાકયું. એ બોલતો બંધ થયો. ત્રૂટક ત્રૂટક જબાન ચલાવી: "હું સું જાનું! મુંને કેમ પૂછો છો? મુંને સી ખબર પડે કે મેં સા સારૂ ચોરી? સનિવારે ઘરધની કહે કે ભાડું દે, નીકર બહાર નીકલ. મુંને નીંદ ન આવી. ઉઠીને બાર ગિયો. જઇને ઇ કામ કર્યું, બીજી મુંને સી ખબર? મુંને સી માલૂમ કે સા માટે?"

"પણ તને ઇજા ન થઇ હોત તો?"

"તો તો હું ડબલરોટી પકાવતો જ હોત ને?"

"તને પગ ભાંગ્યો તેની નુકશાની ન મળી?"

"ના."

"ઇસ્પીતાલનું ખર્ચ કોણે ચૂકવ્યું?"

"કુંપનીએ."

"કઇ કુંપનીએ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" ખટારા વાલી. "

" તું તારી કસૂરથી હડફેટમાં આવી ગયો, કે ખટારાવાળાની ?"

" મારી નહિ, ખટારાવાલાની. આ જુઓ હું અહીંસી આવતો હતો, ને ખટારાવાલાએ--" એમ કહેતાં કહેતાં ઇસારીએ જમીન પર આંગળી વતી નકશો દોરી બતાવ્યો. " ખટારાવાલાની જ કસૂર-એણે જ મુને જફા કીધી. "

" બસ ઇસાર, તું એ પોઇંટને મજબૂતપણે પકડી રાખજે હો. ભૂલી ન જતો. એ ખટારાવાળી કંપની પાસેથી નુકશાનીની રકમ આપણે ઓકાવશું જ. એ સાલાઓને અમારા 'દીનબંધુ' છાપામાં પૂરેપૂરા ઉઘાડા પાડવા છે, આ આંધળી ઝડપે મોટરો હાંકનારાની સામે અમે કાંઈ ઓછું નથી લખતા. આજે બરાબર લાગ છે. તું ફિકર કરીશ નહિ. તેં નુકશાની મેળવવા કંઇ પગલાં લીધેલાં ? "

" વકીલ રોકેલો. વકીલે રૂા. ૨૦૦ની નુકશાની માંગવા કહ્યું. અરધા એના ને અરધા મારા. પણ આજ દન લગી પતો નથી. હું વકીલની આગળ જ ગિયેલો. "

વાહવા ! એક પછી એક મુદ્દાઓ હાથ આવતા જાય છે. પચાસ ટકાની ફી આવા લોહીના પૈસામાંથી પડાવનારો વકીલ ! ઠીક છે બચ્ચા, 'દીનબંધુ' એ તમામનો કાળ બનશે. વકીલનું નામ મળ્યું. તમામ મુદ્દા મળી રહ્યા. આખી કથાના અંકોડા સંકળાઇ ગયા. ફક્કડ વાર્તા સર્જાવી શકાશે. ગરીબોને શોષનારાઓનું ભયાનક કાવત્રામંડળ જગત જોશે.

હવે મારે માત્ર એ ખટારાવાળી કંપનીનું નામ જોઈતું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"કોનો હતો એ ખટારો ? કોઇ જબ્બર કંપનીનો હશે."

"હવે મારે નામ આપીને સું કરવું છે ભાઇ !" એમ બોલતો ઇસાર ખૂબ ઉશ્કેરાઇ ઉઠયો. જાણે કે એને નામ છૂપાવવું હતું.

મેં ઉલટ પાલટ ઘણા પ્રશ્નો પૂછયા. જવાબમાં ઇસાર કાંઈક ગોટા વાળતો હતો. એના રોષભર્યા મોંમાંથી સરખાં વેણ પડતાં નહોતાં. એની ગુજરાતી ભાષા પણ ઘડા વગરની હતી. એણે કંઇક મારા વિષે ને દીનબંધુ છાપખાના વિષે કહ્યું.

મેં કહ્યું : "હા ભાઇ હા. હું 'દીનબંધુ' છાપાવાળો જ છું. ને ઘણું કરીને તો અમે એ ખટારાવાળી કંપનીને દમદાટી દઇને તને સારી એવી રકમ કઢાવી દેશું. તું સુખેથી બાળબચ્ચાં સાથે તારે દેશ પહોંચી જઇશ. તને રૂ. ૩૦૦ પૂરતા થઇ પડશે તો ખરા ને ?"

"અરે અલ્લા ! રૂ. ૩૦૦ કોણ દેતું'તું ? રૂ. ૩૦૦ મળે તો તો ન્યાલ થઇ જાઉં ને ! મારો બાપ અમને આસરો દેસે. બાપડો સારો છે મારો બાપ. પણ રૂ. ૩૦૦ કાંઇ એમ રેઢા પડયા છે તે કોઇ મને ચોરટાને ધર્માદા કરે ?"

"ભાઇ ઇસાર, એ બધું તું મારા પર છોડી દે. અમારૂં છાપું મોટા માંધાતાની મૂછના પણ વળ ઉતારે છે. અમે ચમરબંધીને ય ભૂ પાઇ દેશું. તું મને એ કંપનીનું નામ કહે."

એટલા જ શબ્દો એના મ્હોંથી પડયા. "એને કોણ પોગે ? દીનબંધુ છાપાવાલાને ?"

"હ, હા, હું જ એ છાપા તરફથી આવું છું. મેં તને વારંવાર કહ્યું કે અમે એ બચ્ચાઓનાં ભીંગડેભીંગડાં ઉખેડી નાખશું, તું ખટારાના માલિકનું નામ કહેને."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હા, હા, હું ક્યારનો કહું છું કે ખટારો 'દીનબંધુ' છાપા-વાલાનો જ હતો. એણે જ મુને વગાડયું."

મેં અમારા સાતવારીઆના તંત્રીજીને જઇ વાત કરી. એ ચોંકી ઉઠયા. એને થયું કે વહેલામાં વહેલી તકે આ ઇસારીઆને બાળબચ્ચાં સહિત ગૂપચૂપ એના દેશ ભેળો કરવો જોઇએ. નહિ તો 'દૈનિક સમાચાર'ને અથવા 'સાંજ'ને જો ખબર પડયા કે જે ઇસારીઆ ઉપર 'દીનબંધુ' આટલાં આંસુડાં ઢાળી રહ્યું હતું તે બાપડાને ચીંથરી ચોરવા જવું પડયું તેનું ખરૂં કારણ તો ખુદ 'દીન-બંધુ'નો જ ખટારો હતો તેમ જ નુકશાનીનો દાવો ચૂકવવામાં 'દીનબંધુ'એ જ આટલા મહિના ગલાંતલાં કરવામાં કાઢી નાંખ્યા છે—તો એ આપણા હરિફો આપણો પૂરેપૂરો ધજાગરો ફરકાવવાનાં.

અમારા તંત્રીજીએ મેનેજીંગ ડીરેકટરને વાત પહોંચાડી. મેને-જીંગ ડીરેકટરે બોર્ડ પાસે રજુ કર્યું, વકીલને ટેલીફોન કરીને બોર્ડે સલાહ લીધી. વકીલોએ બચાવનો મુદ્દો કાઢી આપ્યો કે ખટારાનો તો વીમો ઉતરાવેલ હોવાથી આવા કિસ્સામાં નુકશાની આપવાની હોય જ નહિ.

'દીનબંધુ'ના મેનેજીંગ ડીરેકટરે અફસોસ સાથે ઇસારીઆને કશી રકમ આપવાની અશકયતા જણાવી. કારણ એ જણાવ્યું કે બીજું તો કાંઈ નહિ, રકમની વિસાત નથી. પણ દાખલો ખોટો બેસે.

આખી વાતમાંથી હું એટલું તો ચોક્કસ સમજી શકયો, કે ઇસારીઆને આ નિમિત્તે એક પૈસો પણ ચૂકવવો, એ વ્યવહારે નીતિવિરૂદ્ધ થાય અને કાયદાની દ્દષ્ટિએ ગેરકાયદેસર ગણાય. બાકી સહુનો મત એવો પડયો કે પેલા ૫૦ ટકા માગનાર વકીલનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આચરણ તો ઘણું જ હીન કહેવાય. પરંતુ ખાસ કિસ્સાઓમાં આવી આકરી ફી લેવાનું ધોરણ પ્રચલિત છે યે ખરૂં.

વારૂ. વળતે રવિવારે અમારા સાતવારીઆના નવા અંકમાં ધ્રુસારીઆ બેકારની કુક્કુડ વાર્તા પ્રગટ થઇ, તેની અંદર પેલો ખટારાનો અકસ્માત અને તે પછીનાં તમામ પરિણામો ટાંકવામાં આવ્યાં. ફક્ત ખટારાના માલેકોનું નામ નહોતું અપાયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગંગા ! તને શું થાય છે ?

ત્રવાડીનો ખાંચો એની સંકડાશ માટે જાણીતો છે. દિવસે દિવસે એ વધુ સંકડાતો જાય છે. તુળજાશંકર અંતકાળીયાને વૈદું અને ધનેશ્વર કાકાને લાલ મિલ પડખેની હોટલ કામધેનુએ શા થઇ પડયાં હોવાથી તેઓએ હમણાં જ નવી મેડીઓ ચણાવી છે. રાતોરાત પાયો લેવરાવીને ખાંચાની બન્ને હાથ જમીન દબાવી કાઢી છે. મ્યુનિસિપાલિટીના દાંતોમાં દઇને આ મર્દાઇ કરી છે. દરેક વાતમાં છાતી જોઇએ ભાઇ, છાતી !

એ બન્ને નવાં મકાનોની વચ્ચે એક જૂનું જીર્ણ ખોરડું જાણે કે ભીંસાઇને ચેપાતું ચેપાતું ઊભેલું છે. માગશર માસના સવારની પહેલી તડકી માંડમાંડ જાણે હાંફતી હાંફતી એ ખોરડાના ઓટલા ઉપર ઊતરતી હતી અને રાજારામનાં ડોશી કંકુમા પોતાના દીકરાનાં ત્રણ નાગાપૂગાં છોકરાંને એ તડકીમાં તપાવતાં બેઠાં હતાં.

તુળજાશંકર અને ધનેશ્વરનાં બાળકો શિયાળાના અંગે ખાસ બનાવેલ અડદિયા પાકનો અકેકો લાડુ લઇને પોતપોતાની મેડીઓની પરશાળમાં ઊભાં ઊભાં ખાતાં હતાં. પણ તેથી શું થઇ ગયું ? નીચે બેઠેલાં રાજારામનાં ભુલકાંને શરીરે લૂખસની જે મીઠી મીઠી ખૂજલી ઉપડતી હતી, તે શું કાંઇ ઓછી લહેરની વસ્તુઓ હતી ! ડોશી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ પોતાના માથાના મુંડા ઉપર અને તામ્રવરણા કરચલીઆળા હાથપગ ઉપર ખણી ખણીને લોહીના ટશીઆ કાઢી રહ્યાં હતાં. મેડી પર ઊભેલાં બાળકોને પોતાના હાથનો અડદીયો ચૂપચાપ ખાઇ લેવામાં પૂરી મજા નહોતી પડતી એટલે તેઓ નીચેનાં છોકરાંને "જો મારે અડદીઓ! તારે છે કાંઈ?" એમ દૂગાવીને નવો સ્વાદ નીપજાવી રહ્યાં હતાં. ખજવાળતાં ખજવાળાતાં એ છોકરાં પેલા આકાશના ચાંદા જેટલા અપ્રાપ્ય અડદીઆ સામે હાથ લંબાવી કેમ જાણે તે લાડુ વળાવવામાં પોતાના પિતાએ હિસ્સો દીધો હોય તે રીતે માગતાં હતાં કે "એ....એ...દેને અમારો ભાગ! એ...એ...અમારો ભાગ!"

એ વખતે ઓચીંતી ઘરની અંદર કશીક ધડાપીટ થઇ અને ગડગડાટની સાથે વૃષ્ટિ સમાન શબ્દો સંભળાયા કે "કમજાત સા...લી કૂતરી! તારૂં ને મારૂં મોત કાં નથી આવતું?"

તડકે બેઠેલાં કંકુમા સમજી ગયાં. મનમાં ને મનમાં બોલ્યાં: "અરેરે, પ્રભાતના પોરમાં વળી પાછી મારપીટ માંડીને દીકરા! અરે મુવા, તને હમણાં આ શું ઝોડ વળગ્યું છે તે વહુને વારે વારે મારી રીયો છો? હોય, ઘર છે તે કો'ક દિ ઠોંઠથાપલી હોય. અમે ય અમારા સમામાં માર ખાધેલ છે. પણ આમ રોજ ઉઠીને કાંઇ પાટુએ પાટુએ મરાતું હશે બાઇડીને?"

ડોશી આમ પોતાની જાણે બબડતાં રહ્યાં. એનું માથું ખજવાળવું ચાલુ જ હતું. છોકરાંને પોતાના સાડલામાં લપેટતાં લપેટતાં એ બોખા મ્હોંયેથી ત્રૂટક ત્રૂટક બોલ્યે જતાં હતાં કે "બાયડી ઉપર...ગભરૂ ઉપર હાથ પગ ઉપાડયે શી સારાવાટ થવાની હતી? આ કુંડામાં તળશી કરમાઇ ગયાં એ શું અમસ્થાં અમસ્થાં?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રવાડી–ખાંચાનાં વસનારાં બધાં પોતપોતાને બારીબારણે ડોકાં કાઢીને રાજારામના ઘરમાં ચાલી રહેલી આ ધડાપીટ તરફ સરવા કાન માંડી રહ્યાં હતાં.

મેડી ઉપર બેઠેલા તુળજાશંકર વૈદ એનાં સ્ત્રીને કહે કે "આ તે બ્રાહ્મણોનો વાસ છે કે વાઘરીવાડો ! રોજરોજ આ કેમ પોસાય ?" વહુ કહે: "પોલીસખાતાને કહીને એને આંહીથી ખેસવો ને ? આ તો શેરીની આબરૂ જાય છે."

"એ તો અંતે દાઢી એ જ માગે છે." વૈદ્યરાજે કહ્યું: "આપણાં ખોરડાં ચણાતાં'તાં ત્યારે મેં એને શું થોડો વિનવ્યો'તો ? ભાઇ રાજારામ ! બાપા રાજારામ ! ભલો થઇને મને તારૂં ઘોલકું દઇ દે. મારે મકાનનો મેળ તૂટે છે. હું રૂા. ૨૦૦ રોકડા આપું. પણ એ નો'તો માન્યો. આપણી ને ધનેશ્વર ભાઇની મેડીઓ વચ્ચે પોતાનો કૂબો રાખી, આપણને નત્યના ભૂંડા દેખાડવાની એની હઠીલાઇ એણે નો'તી જ છોડી. નાક કપાવીનેય અપશુકન કરાવવું તે આનું નામ. પણ હવે તો હું હાર્યો છું, બ્રાહ્મણના દીકરાની દયા હવે ખાવા જેવું નથી. કાંઇક ઇલમ કરવો તો પડશે ના ! કુળવાન ઘરની વહુદીકરીયું વસે ત્યાં આવા કંકાસ કાંઇ રોજ ઉઠીને પાલવે ?"

એવી કૈં કૈં વિવેચનાઓ કરી કરીને કોઇ હસતાં તો કોઇ ખીજે બળતાં, એમ તમામ પડોશીઓ પાછાં પોતપોતાને કામે લાગી પડયાં. કંકુ ડોશી ઓટલાની તડકીમાં મીઠી મીઠી ખૂજલી ખજવાળતાં બેઠાં રહ્યાં : એની ઝાંખી આંખોમાં પાણીના છાંટા આવી ગયા તેનું કારણ દીકરાનું વહુ પરનું દુરાચરણ હશે, ઉંચે ચડેલા સૂર્યનાં કિરણોનો સીધો આંખોમાં પડતો અજવાસ હશે, કે તુળજાશંકર ત્રવાડીની એનાં પત્ની સાથેની ધીરી વાતો હશે, તે કળવું કઠિન હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાજારામ હજુ ઘરમાં જ ઊભો હતો. પત્ની ઉપરના પોતાના વીરત્વે બહાર મોટો તમાશો મચાવ્યો છે તે ભાન થયા પછી ઘર-બહાર નીકળવામાં એને શરમ આવી હતી. પાટુ ખાધા પછી પણ પત્ની મૂંગી જ રહી અને જીભ વડે પણ સામો જવાબ ન વાળ્યો, ઓયકારો ન કર્યો, તેને પરિણામે રાજારામની મનોદશા ગાંધી–ચેલા-ઓને લાઠીમાર મારનાર સરકારી સિપાઇઓના જેવી થઈ પડી હતી. ઊભડક પગે એ નીચે બેઠો. લાલ લાલ ડોળા ફાડીને પત્નીને પૂછ્યું : "મ્હોંમાંથી ફાટ તો ખરી ! તને શું થાય છે ?"

"કાંઈ નથી-શું હોય ?"

"તો ખા આ છોકરીના સમ." વહુના ખોળામાં પેલા ત્રણ ઉપરાંત એક ધાવણી દીકરી ધાવી રહી હતી તેની સામે આંગળી ચીંધાડીને રાજારામે સોગંદ દીધા.

"અત્યારના પહોરમાં શા સારૂ બાળકના સમ દો છો ?"

"મારે જાણવું છે, કે તું મહિના દિ'થી આમ નઘરોળ કેમ બની ગઈ છે ? એ દિવસથી ઘરમાં ખાંડ થઇ રહી છે તે સંભારીને મને કાં વેળાસર કહ્યું નહિ ? મ્હોં વીલું કરીને કેમ ઘરમાં બેઠી રહે છે કોઈ વાતના પૂરા જવાબ કેમ નથી દેતી ? તને શું થાય છે ?"

દૂધ વિનાના ડાબા સ્તનને ચૂસતી છોકરીએ ભૂખના દુઃખે ચીસ પાડી, એથી વહુએ એને ડાબી બાજુથી ઉઠાવીને જમણા થાનેલા ઉપર ફેરવી. એટલામાં એની આંખો છલછલી પડી.

રાજારામનો રોષરક્ત ચહેરો દયાદ્ર બની ગયો. એણે પત્નીની આંખોનાં પાણી પોતાની આંગળી વતી લૂછતાં લૂછતાં પૂછ્યું : "ગંગા, મારા સમ છે. મને દિલ ખોલીને કહે, શી વાત છે આવડા બધા દુઃખની ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"તમારે કારખાનાનો વખત જાય છે. હમણા જાવ. પછી રાતે વાત."

"ના, કારખાનું જાય જહાનમમાં. આજનું પ્રભાત આમ બગડયું છે એટલે કામકાજમાં મારૂં ધ્યાન પણ સરખું નહિ રહે, છેકાછેકી થશે, અને હેડક્લાર્ક ખીજાશે. માટે કહી દે. પછી હું મોકળે મને કામ કરી શકીશ."

નેત્રો નીચાં ઢાળીને ગંગા ફક્ત એટલું જ બોલી: "તમને શી ગમ ?"

"પણ શાની ?"

"કાંઇ નહિ. એ તો અમસ્થો મારા મનને મૂંઝારો થાય છે. બીજું કાંઇ નથી."

રેલ્વેના કારખાનામાં કારકૂની કરી કરી તૂટી મરનારો રાજારામ ક્યારે નવરો હતો, જે સ્ત્રીના જીવનની આવી સાદી શબ્દરચનાની પાછળ સંઘરાએલી સમસ્યાને અને આપદાને સમજી શકે ? 'કાંઇ નથી'ની ગૂંચ ઉકેલી ન શકાયાથી એ બોલી ઉઠયો : "મુંઝારો શાનો ? હજી તો હું જીવતો છું."

"એવું શીદ બોલો છો ? આ છોકરાં, આપણી ગરીબી અને મારૂં શરીર બગડેલું—એવા નકામા વિચારો આવ્યા કરે છે."

રાજારામે ગંગાના શરીર ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવી. આજે પહેલી જ વાર એણે પત્નીના દેહને નિહાળી નિહાળીને ઉકેલ્યો. ચોમાસામાં બે કાંઠે છલોછલ વહેતી દીઠેલી નદીને ચાર છ માસ પછી વૈશાખ માસની વચ્ચોવચ્ચ ઓચીંતી જોવાનું બનતાં એક ખાબોચીઉં પણ બાકી ન રહેલું માલૂમ પડે અને જે લાગણી થઇ આવે, તે લાગણી રાજા-રામને અંતરે જાગી ઉઠી. પરણ્યા પછીની તાજી તરૂણાવસ્થામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પત્નીને અનેક વાર ખોળામાં લઈ લઇને ગાઢ મમતાના પ્રવાહમાં ઝબકોળી હશે. પણ કોઇવાર નહોતું સૂઝયું કે ગંગાના ગાલ ઉપર એક મસ હતો, ને કાનની ઝૂણી બૂટ પછવાડે ઝીણો એક તલ હતો. આજે એ મસ અને એ ગોળાકાર છૂંદણા શી તલની ટીબકી જાણે કે ગંગાના દેહથી અલગ થવા મથી રહેલાં જીવડાં હોય, કોઇ પશુના અંગ પર ચોટેલ ગીંગોડા હોય, તેવું એને લાગ્યું.

રાજારામ વિચારે ચડયો :

હું શું સમજીને આ એક પછી એક બાળકના જન્મોની ખુશાલી પામી રહ્યો હતો ! પાડોશીઓ હરેક વખતે પેંડા પતાસાં વહેંચાવતાં હતાં, મિત્રો દરેક ગર્ભાધાનને તથા પ્રસવને મારૂં મહાન પરાક્રમ અને પરમ ભાગ્ય માન્ય કરતા હતા; તે બધાની પાછળ આ પત્નીના એક વારના ભરચક શરીર ઉપર શી શી શોષણ–ક્રિયાઓ ચાલી રહી હતી ! મારી ત્રીશ રૂપરડીની કમાણીઃ અને આ બે મેડીઓ વચ્ચે ચેપાઇ રહેલું મારૂં ગંધારૂં કાતરિયું : એમાં હું આ શો બોજો ખડકી રહ્યો હતો !

રાજારામની આંખો આડેથી રૂઢીનાં પડળ ધીમે ધીમે ઉંચાં ચડવાં લાગ્યાં. ગંગાને તો એણે તે વખતે એટલું જ કહ્યું કેઃ “અરે ગાંડી ! એ તો પ્રભુની માયા છે, લખપતિઓ તો શેર માટી સારૂ વલખે છે, ત્યારે તું આવા માઠા વિચારો કરી રહી છો ? દાંત આપીને જેણે જણ્યાં મોકલ્યાં છે, તે શું ચાવણું આપ્યા વિના રહેશે ? ” એમ આશ્વાસન આપીને એ કારખાના તરફ ચાલ્યો તો ગયો, પણ વિચારો એને ઝીણી જીવાતના ઝૂમખાની માફક ઘેરી વળ્યા. રેલ્વેનું કારખાનું ત્રણ સ્ટેશન દૂર હતું. કારખાનાના નોકરોને સારૂ ખાસ જોડાતી ટ્રેન સવારમાં ઉપડી ગઈ હતી. એટલે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાજારામ બીજી પેસેન્જરોની ટ્રેનમાં ચડયો. જે ડબ્બામાં પોતે બેઠો ત્યાં જ હાથમાં ધર્માદાના ફંડની પેટી ખખડાવતો રતિશંકર ચડયો. પાંચ વર્ષોથી પોતાના કોઈ માયાવી બાળાશ્રમ માટે પૈસા ઉઘરાવી રહેલ આ રતિશંકરે તે પ્રભાતે પંદર હજારમી વાર પેસેંજરોની સામે ગદ્‌ગદિત અવાજે પેલી સાખી લલકારી :

કબીર કહે કમાલકું, દો બાતાં શિખ લે!
કર સાહેબકી બંદગી, ભૂખેકું અન્ન દે!

અને તે પછી "સર્વ પ્રકારનાં દાનથી જગતમાં અન્નદાન વિદ્યાદાન શ્રેષ્ઠ છે" એ સદુપદેશ વડે શ્રોતાઓનાં હૈયાં પીગળાવીને પોતાનાં બાળાશ્રમની પિછાન કરાવી–કે જે બાળાશ્રમમાં પાંચ વર્ષનાં નિરાધાર બાળકોને પચીસ વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવમાં આવે છે. કોઇને ખબર નહોતી કે રતિશંકરનો આ બાળાશ્રમ ક્યાં આવ્યો છે. છતાં લોકોએ ટપોટપ એની પેટીમાં પૈસા ટપકાવ્યા. આ દેખીને રાજારામને ઘડીભર આસ્થા બેઠી કે 'દાંત દીધા તે ચાવણું દઈ રહે છે.'' પણ એ આસ્થા ઝાઝી વાર ટકી નહિ. પોતાના દરમાયાના ૩૦માંથી ૩૧ થવાને બદલે 'રીટ્રેન્ચમેન્ટ'માં પાંચ ઘટવાની તૈયારી હતી. જે નાના પુત્રની ત્રીજી વર્ષગાંઠ હજુ ચાર જ દિવસ પર ઉજવીને પોતે ખીર પૂરી ખાધાં હતાં તે જ પુત્ર આજે કદાપિ મરી જાય તો પોતાને ઝાઝો આઘાત ન યે લાગે એવી એની લાગણી બનવા લાગી. રતિશંકરને એણે પૂછી પણ જોયું કે "અલ્યા તારા બાળાશ્રમમાં મારા એક છોકરાને દાખલ કરીશ?" પણ રતિશંકરે તો ત્યાં ને ત્યાં ઉતારૂઓ વચ્ચે ઊલટાનો એને ફજેત કર્યો કે "જોજો, ભાઈ સાહેબ છતે માબાપે બાળકોને ધર્માદા ખવરાવવા માગે છે. અલ્યા તું તે બાપ છો કે કસાઇ?" વગેરે વગેરે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરમિયાન તો વર્કશૉપનું સ્ટેશન આવ્યું. રાજારામે સ્ટેશનના સુંદર બગીચા વડે વિભૂષિત પ્લૅટફૉર્મ પર રબ્બર ટાયરની, સ્પ્રીંગોવાળી બાબાગાડીઓ ફરતી દીઠી. ટૂંકા પગારના દસ કારકુનોની જગ્યા કાઢી નાખીને તાજેતરમાં એક ફાલતુ મોટી જગ્યા સ્થાપવામાં આવેલી તે ઉપર નિયુક્ત થએલા અધિકારીનાં ત્રણ છોકરાં એ બાબાગાડીઓમાં બેસી કનકમય તડકામાં ઝગારા કરી રહ્યાં હતાં. એ છોકરાંને અંગે ગરમ મોજાં, કાનટોપી અને ઝબલાંનો સંપૂર્ણ જાપ્તો હતો. ગોદરેજની તીજોરીમાં સંઘરેલ નાણાં જેવી એ બાળશરીરોની સંરક્ષા હતી. બાબાગાડી ઠેલનાર નોકરો હતા, પોતાને ઘેર કંકુ ડોશીના ફાટેલ સાડલામાં લપાઇને બેઠેલ ત્રણ અર્ધનગ્ન છોકરાંને જોઇને રાજારામ ચાલ્યો આવતો હતો એથી એના અંતરમાં આ દશાભેદ દેખી લ્હરી ચાલવા લાગી. પછી વળી કામકાજમાં એ વાત વિસારે પડી.

૨

આંચાનાં લોકોને પાકી ખબર હતી કે ગંગા વહુ નવા જમાનાના પોપલાવેડા કરનારી સ્ત્રી નહોતી. એ તો લોઢું હતી લોઢું. શરીરે ય લોઢું અને મનથી ય લોઢું. નહોતી એ એકલસૂરા સ્વભાવની, કે નહોતી કાચીપોચી, કજીયો બનતાં સુધી કરતી નહિ, ને કરતી ત્યારે આખા ખાંચાને ધરતીકમ્પના આંચકા લેવરાવતી. વાતોએ ચડતી ત્યારે લાંબા હાથને લ્હેકે એવાં તો ટોળટીખળ જમાવતી કે સાંભળનારાનાં શરીરો હસીહસીને ગોટો વળી જતા. શેરીમાં ગંગા "કેસરીયો ઘોડો" નામથી ઓળખાતી. કેમકે એ વારંવાર લ્હેકા કરીને મલપતી મલપતી, શેરીમાં બપોર વેળાએ ભાયડાઓ ઘેર ન હોય ત્યારે ગાતી કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"વાલા મારા કેસરીયો ઘોડો રે
ગોપીચુંમાં રમવાને છોડયો !"

એટલે જ ગંગાના સ્વભાવમાં થઇ ગયેલો આ નવો પલટો સહુને બિહામણો લાગતો હતો. શેરીમાં ભાતભાતની વાતો ચાલતી.

કોઇ કહેતું કે સવા મહિના ઉપર ગંગા ન્હાઇધોઇને માથું ઓળતી હતી ત્યારે કોઇ ફકીર આવ્યો'તો. જનનો વળગાડ હશે, માડી !

બીજી કહેતી, ના રે ના, તે દિ' એક વેડવી વાઘરણ માગવા આવેલી તેને ગંગાએ પોતાના હાથમાંથી શેરડીનો કટકો નો'તો દીધો. વેડવાં ભારી કામણટૂમણીઆં હોય છે. એને તો દેખીને બારણાં જ બીડી દેવાં જોઇએ. ગંગા તો એની જોડે ય ધડાકા લેવા બેસે. પછી તો આ દશા થાય જ !

કારણ ચાહે તે હો, ગંગા જાણે આગલી ગંગા જ નહોતી રહી એ તો સાફ વાત હતી. એના મનમાં કંઇક ઉંડું ઉંડું ઘોળાતું હતું. મોટાં છોકરાં એનાથી બ્હીને દાદીમા પાસે જ લપાઇ રહેતાં. ધાવણી છોકરીનાં નેત્રો માતાના મ્હોં સામે તાકીતાકીને થાકતાં, પણ ત્યાંથી વ્હાલનું એક પણ ટીપું વરસતું નહિ. ધણી ઉપર એનો મૂંગો ધિક્કાર જ ઝર્યા કરતો. ધણીના પગની પાટુ કરતાં પણ એનાં આજ સવારનાં વ્હાલભીનાં વચનો ગંગાને વધારે આકરાં લાગ્યાં હતાં. ધણી એના છૂપા દુઃખમાં ભાગ લઇ શકે તેમ જ નહોતું, એથી અધિક વેદનાની વાત તો એ હતી કે ગમાર ધણીઓને સ્ત્રીઓના જીવતરની આ જુગજુગની જૂની આપદાઓમાં ગતાગમ પણ નહોતી પડતી.

દિવસ આથમતો હતો. શેરીનાં ખોરડાં ધુમાડે લપેટાઇ રહ્યાં હતાં. માળાની શોધાશોધમાં પંખી ચીસાચીસ કરતાં હતાં. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વખતે મરેલા મનુષ્યના ગેબી ઓછાયા જેવી ગંગા લોટો ભરીને નીકળી પડી. શહેરને આથમણે છેડે ઉઘાડા મેદાનમાં ગટરોના કીચડથી થોડે દૂર વાઘરીઓના ઝૂંપાનું ઝૂમખું હતું તેની અંદર ગંગા દાખલ થઇ. કલાક એક ત્યાં થોભ્યા પછી પાછી ત્રવાડીને ખાંચે પેસી ગઇ. ગુપ્ત વેદના ઠાલવવાનું અને ઇલાજ મેળવવાનું ઠેકાણું બ્રાહ્મણની દીકરીને શું વાઘરીવાડે જડયું હશે !

થોડે દિવસે મોડી રાતે ખાંચાનાં લોક એકાએક જાગી ઉઠયાં. એ ચીસો રાજારામને ખોરડેથી જ સંભળાતી હતી. ગર્ભાશયમાં વીંટય આવતાં જે ચીસ સ્ત્રીજીવનની તમામ સમતામાં પડોને ચીરીને બહાર નીકળી પડે છે, અને છતાં સ્ત્રીહૃદયનો નિકટનો સાથી–સગો સ્વામી પણ જેને કદાપિ નથી સાંભળી શકતો, નથી સમજી શકતો, નથી સ્મરણમાં રાખી શકતો, તે માયલી આ એક ચીસ હતી. સંગીતના સ્વરો સામે કસ્તુરીમૃગના કાન જે તલ્લીનતાથી મંડાય છે તેવી તલ્લીનતાથી–કેમકે પારકાંની બદબોઇમાં બજી રહેલું સંગીત સર્વથી વધુ મિષ્ટ હોય છે–રાજારામની ખડકીની ચીરાડે ખાંચાનાં બૈરાના દસ–વીસ કાન ઠહેરી ગયા છે. અંદર જાણે કે ચીસો દેતી ગંગાનું માથું ઝાલી ઝનૂનથી આમ તેમ ઢંઢોળતો રાજારામ ભયંકર અવાજે પૂછતો હતો કે :

"રંડા ! આ શું કર્યું તેં ! બોલ, નીકર ગળું ચૂસી જાઉં છું"

ગંગા ગોટા વાળતી જીભે કહેતી હતી કે "એ...એ...એ...! હું શું કરૂં ? ત્રણ મહિનાથી હું નહાઇ નહોતી."

"નહાઇ નહોતી !" રાજારામને ગમ પડી નહિ. એ બે શબ્દોની પાછળ સ્ત્રીના અવતારની શી શી યાતનાઓ સંઘરાયેલી પડી છે તેની કલ્પના પુરૂષને ક્યાંથી આવે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ઓય ! ઓય મા ! ઓ પરભુ ! છ મહિના પછી મારૂં શું થાત ! તમારો ટૂંકો પગાર–ચાર છોકરાં–આપણે ત્રણ–એમાં હું પાંચમો જીવ ક્યાંથી ઉઝેરત ! ઓહ ! મારી કેડયના મંકોડા ખડી ગયા છે. હું હાડકાનો માળખો બની રહી છું. મને ગઇ સુવાવડે બે રૂપિયાનું ઘી યે પેટમાં રેડવા નહોતું મળ્યું. દસ દા'ડે મારે ખાટલો છોડવો પડેલો, ગાંસડો લૂગડાં ધોવા જવું પડતું'તું અરધો ગાઉ આઘે. મારો દેહ કટકે કટકા થઇ ગયો'તો. એ સાટુ–મારા સાટુ, તમારા સાટુ, અભાગીઆ નાના જીવને આ નરકમાંથી ઉગારવા સાટુ મારે આ કરવું પડયું. અરે રે ! એના નાના નાના રાતા હાથ : કૂણી આંગળીયું : ગરીબડું મ્હોં ; આહા ! કેવાં આવત !"

"માડી રે !" ખડકીને બારણે વાતો ચાલી : "છોકરૂં ...વાલામુઇએ !"

ધડ, ધડ, ધડ, લપાટો મારતા રાજારામના મ્હોંમાંથી વધારે ભડકા નીકળ્યા :

"રંડા ! બાળહત્યા કરી ! લાખો હત્યાનું પાપ લીધું !"

એવી ભયંકર રાત વીતી ગઇ, રાજારામનો ઉભરો હેઠો બેસી ગયો, તે પછીના એના રાત્રિના બન્ને પહોર નરકયાતના ભોગવવામાં વીત્યા. ગંગાનું આ કૃત્ય એને જુદી જ નજરે દેખાવા લાગ્યું. ગંગાની ભાંગીતૂટી વાણીમાંથી એણે જ્યારે વિચાર સાંકળીને આખી વસ્તુ ઉકેલી ત્યારે એ ઠરી જ ગયો. ઉગ્ર આવેશનાં વમળો વચ્ચે ગુંગળાઇ જતો આ બ્રાહ્મણબાળ પરોડે પાછો પત્નીનું માથું ખોળામાં લઇને પંપાળતો બેઠો હતો. મારાં પાપ ! મારાં પાપ ! હું આ સ્ત્રીને શોષી ગયો ! હું જ આ નાની શી નરકનો ઉત્પાદક છું ! એ વાત એને દીવા જેવી દેખાઇ ગઇ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩

પ્રભાતે પાછાં ખડકીમાં બેઠાં બેઠાં મીઠી લૂખસની ચળ માણતાં માણતાં કંકુ મા સહુને સમજાવવાં લાગ્યાં કે "માડી, વહુને તો રાતે કસુવાવડ થઇ ગઇ!"

"હા......હા! ક...સુ...વા...વ...ડ થઇ ગઇ, એમ કે?" ધનેશ્વરની વિધવા બહેને અક્ષરો મરડી મરડીને છણકો કર્યો; "આંહી બામણનાં ખોળીઆં રહે છે, ખબર નહિ હોય? હમણે ખબર પડશે. મોટાભાઇ પોલીસચકલે જ ગયા છે."

પોલીસના હાથમાં ગર્ભપાતનો ગુન્હો આવ્યો, એટલે એ તપાસે ચડી. ધનેશ્વર અને તુળજાશંકરે પોલીસ ચોકસીમાં સહાય દીધી, પોલીસથી મુદ્દાનો તાંતણો સંધાતો નહોતો : ગર્ભપાતની સાબિતી શી?

"એ મેળવી આપવાનું મારૂં કામ." તુળજાશંકરે બીડું ઝડપ્યું. "હું તો અનુભવથી સમજી શકું ને?"

અદાલતમાં તુળજાશંકરે સાહીદો ઊભા કર્યા. એક આથમણા વાઘરીવાડાની જીકુડી વાઘરણ: અને બીજાં પોતાના ખાંચાનાં પાંચ બૈરાં. જેમાં ધનેશ્વર ત્રવાડીની વિધવા બહેન પણ હતી. એ પાંચે જણી-ઓએ તે રાતની બીનાની કાનોકાન સાંભળેલ સાહેદી પૂરી.

અદાલતમાં જીકુડી વાઘરણને પ્રોસીકયુટરે પૂછ્યું કે "તારી પાસેથી ગંગા ગાજરનાં બીયાં લઇ ગઇ હતી કે?"

"ઓહોહોહો!" જીકુડી છણકો કરીને બોલી "ઇમાં શું અવડું પૂછો છો? કુણ નથી લઇ જાતું વળી? આ ધનેશર ગોરના ખુન સામા ઊભાં—"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધનેશ્વર અને તુળજાશંકર બેઠા હતા, તેની સામે જોઇ જીકુડીએ કહ્યું: "ડોળા શીદ ફાડો છો ભા! રાખોને હવે બધી સદ્દાઇ?"

માજીસ્ટ્રેટે મીઠાશથી પૂછ્યું: "બાઇ, તું શાંત થા. ગભરાય છે શીદ? જો, મારી સામે જોઇને કહે, હું ડોળા નહિ ફાડું. મને કહે, તું આવાં ઓસડીયાં શા સારૂ રાખે છે?"

"જુઓ બાપા સા'બ! પેટ છૂટી વાત કરૂં છું. માથે મેલડી છે. અમે વાઘરી લોક: કૂબામાં રે'નારાં. ટાઢતડકા વેઠી, તૂટી મરી, માંડ માંડ રળનારાં. મરી રઇએં, કળશી છોકરાંને ખવરાવીએ શું? આ એટલે બાપા, અમારે અમારાં બાળને હણવા સારૂ જ નીચ ઉપાય કરવા પડે છે."

"દવાઓ વેચો છો?"

"હા સા'બ."

"કોને?"

"લાજમલાજાવાળાં ખાનદાન ઉંચા વરણને. તમારે પગે પડું સા'બ! વધુ ન બોલાવશો. અમારી પાપીયાંની જીભ હાલે તો તમારા જેવા ભાગ્યશાળીના કાનમાંથી કીડા ખરે. આ કોરટનો વાયરો ગંધઇ ઉઠે. બસ! તમારે પગે પડું છું. અમે બોલીએ તો તમારાં રૂંડામાં ફૂલનાં ઝાડવાં છે ને, ઇ યે લીલાં ને લીલાં બળી ભશમ થઇ જાય. અમારાં પાપ તો અમારા પેટમાં જ સમાયલાં સારાં. પણ હું તો સા'બ વિચાર જ ઇ કરી છું કે આ બધા–આ ધનેશરભાઇ ને આ તુળજાશંકર કાકો ને આ બોનદીકરીયું શું જોઇને આ બાપડી ગંગા ઉપર ઊતરી પડ્યાં છે? આ છોડીએ તો મોતમાંથી ઉગરવા સારૂ કર્યું છે. કયાં એને પાપ ઢાંકવાનાં હતાં?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બલોરી કાચ જેવી આ બાપડી ઉપર, કીડી ઉપર કટકાઇ કરનારાંને તો તમે ઓળખો સા'બ!"

"સારૂં. જાઓ." કહીને માજીસ્ટ્રેટે રાજારામને પૂછ્યું : 'તારે કાંઇ કહેવું છે?"

રાજારામ પોતાની ઘરડી માને ચાર નાનાં બાળકો સાથે હાજર કરી બોલ્યો: "મારે એટલું જ કહેવાનું છે, કે આપ નામદાર મારું ખોરડું જોઇ આવો. મારી ઘરની ઇસ્કામત તપાસો. મને રીટ્રેન્ચમેન્ટમાં રૂા. ૨૦ પર મૂક્યો છે. મારી વહુ પાંચમી સુવાવડ-માંથી જીવતી ઉઠત નહિ. મારા ખાતામાં પેન્શન નથી, પ્રોવીન્ડન્ટ ફંડ નથી. અને જીંદગીનો શો ભરોસો?"

"બાઇ ગંગા, તારે કંઇ કહેવું છે?"

ગંગાએ ઘૂમટો ઢાંકેલું માથું હલાવ્યું. એના હાથ પગ ખુલ્લા દેખાતા હતા. કોઇ ખપાટનો 'ચાડિયો' કરીને મનુષ્યનાં લૂગડાં પહેરાવી ખેતરમાં ઊભો રાખ્યો હોય, એવું તે વેળાનું ગંગાનું સ્વરૂપ હતું.

માજીસ્ટ્રેટે ફેંસલો સંભળાવ્યો :

"જગતની સ્થિતિ જ્યારે આઠ આઠ દિવસે મહાન પરિવર્તન પામી રહી છે, ત્યારે પચાસ વર્ષો પર ઘડાએલ કાયદાને ત્રાજવે ન્યાય તોળવા બેસવું એ ન્યાયાધીશનું દુર્ભાગ્ય છે ને ન્યાયની ઠેકડી છે. સમાજમાં સહુથી મોટો અધર્મ તે મહેનતુ માણસોની કંગાલિ-યત છે. આ આરોપીઓએ પોતાની આવી બેહાલ દશામાં જો બાળકને જન્મ આપ્યો હોત તો હું તેને ગંભીર અપરાધી ગણત. ગંગા જેવી હજારો સ્ત્રીઓ પાસે બાળકો જણાવવાં એ હેવાનિ-યત છે. પણ એક ઓરડાવાળા કાતરિયામાં રહેનાર રાજારામને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અચોક્કસ મુદતને માટે બ્રહ્મચર્ય પાલનનો બોધ આપવો એ ખોટી બડાઈ છે. સમય આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે વિજ્ઞાનની ફરજ દરેક પ્રજાજનને સ્વેચ્છાથી સંતતિનિયમન કરવાનાં સાધનો સોંપવાની છે. અનેક દીકરીઓને બાપથી, બહેનોને ભાઈથી, ગરીબ ચાકરડીઓને જુલમી માલિકોથી, પત્નીઓને દારૂડીયા કે રોગીયલ ધણીઓથી ઓધાનો રહે છે, તેની સંતતિ જગત પર ઊતરવા દેવી એ જગત પર અત્યાચાર છે. કાં તો પ્રજાની તમામ સંતતિની જવાબદારી સ્ટેટે ઉપાડી લેવી, ને કાં પ્રજાને પોતાની તાકાત પ્રમાણે સંતતિનો ભાર કાબુમાં રાખવાની છૂટ આપવી. આરોપીઓને મારે નછૂટકે સજા કરવી પડે છે, કેમકે ન્યાયાધીશ કાયદાઓને આધીન છે. બાઈ ગંગાને ફક્ત કોર્ટ ઊઠતા સુધીની સાદી કેદ ફરમાવું છું.”

પોલીસ ખાતાને માજીસ્ટ્રેટ સાહેબ દિવાના બની ગયેલા લાગ્યા. તુળજાશંકરે અને ધનેશ્વરે નક્કી માન્યું કે ન્યાયાધીશને મોટી રૂશ્વત મળી ગઈ છે. ઉચ્ચ જ્ઞાતિના અગ્રેસરોએ પોતપોતાની ન્યાત–વાડીમાં વિરોધ–સભાઓ બોલાવીને રાજારામ, ગંગા તથા માજીસ્ટ્રેટ ઉપર તિરસ્કારના ઠરાવો કર્યા.

પ્રમોદરાય વકીલને ઘેર શહેરના તમામ વકીલો તે રાતે એકઠા થયા. ઉઘાડા ઉઠવાની તેઓની ઇચ્છા નહોતી, પણ ઘરમેળે મળેલી એ સભાએ જે ચર્ચા કરી તેનો મુદ્દો એક જ હતો કે “આનું નામ ચૂકાદો જ ન કહેવાય. એમાં જજમેન્ટની ભાષા જ નથી.”

—અને તે દિવસે ત્રવાડીને ખાંચે સંકડાશનો પાર ન રહ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છાલીયું છાશ

"અલ્યાં તમે બે જણાં છો તો યે ભાળતાં નથી ?" એમ બોલતાં બોલતાં ઘણી જ ચાલાકીથી પોતાના પૂરપાટ દોડતા ઘોડાની લગામ ખેંચીને પ્રવીણચંદ્રે બગી થોભાવી લીધી.

"ભાળે તે કયાંથી ભાઇ ! હવે કાંઇ વાંક છે આંખ્યુંનો !" એમ કહીને ડોસો ને ડોસી પાછાં પોતાની ધૂળ ખંખેરતાં ભોંય પરથી ઊભાં થયાં. "તમને વાગું તો નથીને ?" એમ કહેતો ડોસો ડોશીના શરીર ઉપર ઝાપટ દેવા લાગ્યો,

"ના ના, રહી ગઇ. તમને કેમ છે ?" ડોશીએ પણ ડોસાને પંપાળતાં પંપાળતાં પૂછ્યું. ડોસાના ખભા ઉપર હાથ મૂકયો. જેઓ આંખો વિનાનાં હોય તેને હૈયે હજાર નેત્રો ફૂટે છે.

"અરે વાહ !" જુવાન પ્રવીણચંદ્ર જોઇ રહ્યો. "માળાં બૂઢ્ઢાં પ્રણય કરતાં લાગે છે, અલ્યાં હવે તો કોરે ખસો."

બગીની પછવાડેની જગ્યા ઉપર ફરાસ બેઠો હતો તે કયારનો ઊતરીને ઘોડાની લગામ ઝાલી ઊભો હતો. ઘોડો હજુ નવો જ ઝખડીઆના કાઠી દરબાર કનેથી પ્રવીણચંદ્રે વેચાતો લીધેલો. પોતાની બંકી ગરદન ધનુષ્યની માફક મરોડીને સફેદ ઘોડો કાનસુરી રમાડતો હતો. એના બે કાન વચ્ચે પ્રવીણે વિજળીની ત્રિરંગી બત્તીઓનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝૂમખું ગોઠવેલું. ઘોડાના શરીર પરનો ચકચકિત સરંજામ એ તેજનાં બિમ્બો ઝીલતો હતો, ફરાસના હાથની ચમરી ઘોડાના પેટાળ પર ફરતી હતી.

આજે પહેલી જ વાર બગી કાઢતાં પ્રવીણને ભાન થયું કે ગામના રસ્તા અતિ સાંકડા છે અને રાહદારીઓને ડાબી બાજુએ ચલાવવા તેમ જ નિયમમાં રાખવા કોઇ પોલીસનો બંદોબસ્ત નથી. વીસ વર્ષની ઉમ્મર પ્રવીણે એ જ રસ્તાની માટીમાં પાળા ચાલીને કાઢી હતી, છતાં આ સરત એને નહોતી રહી.

"ડોસા, હવેથી ડાબી બાજુએ ચાલવાનું રાખવું હો કે ?" પ્રવીણે ખૂબ લ્હેકો કરીને કહ્યું.

"ભાઇ, એ તો રતાંધળાં છે." ટોળે વળેલ લોકોમાંથી કોઇએ ફોડ પાડ્યો.

"રતાંધળાં ? બન્ને જણાં ?"

"હા, બે ય જણાં. સાંજ પડી ને અંધારૂં થાય એટલે હાંઉં, ચકલ્યાં જેવું, ધબાય નમઃ"

"શું કરે છે ?"

"ખેતરમાં મજૂરી કરે છે."

"પણ રાતે બેય જણાં શી રીતે રહે છે ?"

"અડે અડે રોડવે. પણ ભાઇ, એમાં એકની દયા ખાવા જેવું નથી. એવાં તો આ ગામડાંઓમાં સેંકડો નીકળશે."

"સેંકડો ? કેમ કાંઇ રોગ છે આંહીં ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"રોગ શેનો? ઇ તો ચાળીશ કે બહુ બહુ તો પચાસ વરસ વળોટયાં એટલે ખેડુ ને વસવાયાં માતરને રાતનો અંધાપો: કુદરતી જ એવું. લોક ઘણું ખરૂં રતાંધળું જ."

વધુ વાતચિતની વેળા નહોતી. પ્રવીણની બગી પાણીના રેલાની માફક અવાજ કર્યા વગર સરી ગઇ. આહીં ડોસો ને ડોશી પાછાં ડગુમગુ ઘર ભણી ચાલી નીકળ્યાં. રસ્તે ડોશીએ ડોસાને ફોડ પાડયો કે "આને ઓળખ્યો? ઉજમ વહુનો દીકરો પરવીણ: દેશાવરથી અઢળક માયા રળીને આવ્યો છે."

"ઉજમ વહુ? કઇ?"

"લેરચંદની ઘરવાળી, રાંડીરાંડ. મોરૂકા કાળમાં બહુ કહ્રણાઇ હતી. જુઓને આપણે ચોખામા પાણીની છાશ કરતાં તે બોઘરૂં ભરી જાતી." ડોશીએ જરાક ડોસાના કાનની નજીક મોઢું કરીને ઉમેર્યું: "બચાડીને એવા વખા હતા ને તે..."

* * *

બગીને રૂપનગર તરફની સડકે ચક્કર ખવરાવી પ્રવીણ રાતના અંધારામાં રસ્તો ધમધમાવતો પાછો ફરતો હતો. વાંક વાળવા માટે ગાડી ધીરી પડી તે વખતે એક રબારીએ પાસે જઇ કહ્યું. "ભાઇ, બાપા, જરીક થોભાવશો? એક વાત કહેવી છે."

પ્રવીણે ઘોડાને રોકયો. ગોવાળે પડખે ચઢીને કાનમાં કહ્યું: "ત્યાં ઝાંપે ઓલ્યા ભાભાને તમારી ગાડીનો ટોચો થયો ભાળ્યું?"

"હા."

"એ જ ભાભાને ઘેર છપનીઆ મોર્ય ત્રણ ભેંસ્યું મળતી; ચોખામી છાશ ફરતી. વાણિયા બામણ પણ લેવા જાતાં. તમારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માની એ બહુ કહણાઇની વેળા ભાઇ! તમે તો તે દિ' ધોડીએ. બા જાતાંને, એટલે એ જ ડોસાની ડોશી બાની દોંણીને ઘરમાં લઇ જઇ, ધાટી છાશ ભરી, માયલીકોર અકેકેક દડબું માખણનું રોજ છાનુંમાનું મેલતી ભાઇ!"

" છાનુંમાનું ? "

"હા. છાનુંમાનું. છતરાયું દીધે તમારી મા લ્યે એમ નો'તાં. કુળવાન ઘરની રંડવાળ્ય હતાં ભાઇ! લાખેણું માણસ! આ ઇ છાશે ને ઇ માખણે તમારી આંખ્યું આજ રતન જેવી ઝગે છે. પરવીણ ભાઇ! તમારી વેળા વળી છે, પણ એ ભાભાની ખેડ ભાંગી ગઇ. રતાંધળો ન થાય? ઉઘાડે માથે ને અણવાણે પગે ખેતરમાં લા બળતી હોય ત્યારે મજૂરી કરે. ને ખાવામાં રોટલા ભેળી ઘૂંટડો ય છાશ ન મળે. આંધળાં ન થાય? બાપા, બગી હળવા હાંકીએ. ધોખો કરશો મા. લેરાભાઇના દીકરાને કે'વાનો હું હકદાર છું."

"પણ મને સમજાવો તો ખરા? રતાંધળાં થવાનાં શું આ કારણો છે? કોણ રતાંધળાં છે આ ગામમાં!"

"કાલ્ય સાંજે સીમાડે આવજો, વાત કરશું. ભૂંગળી પીશું, બે ઘડી હૈયાં ખોલશું. છાતીમાં ઘણું ભરાણું છે ભાઇ!"

પ્રવીણ ઘેર ગયો. પણ એની રાત કંઇક વ્યાકૂળતાભરી વીતી. રંગૂન શહેરના પાંચ જ વરસના વેપારમાંથી એની સ્થિતિ બંધાઇ હતી. નાનપણમાં એણે એવી ગરીબી વેઠેલી કે મોટાભાઇના વિવાહમાં વરવોડીયાંને પહેલે દિવસે કંસાર જમાડવા માટેનો ગોળ પણ પાડોશીને ઘેરથી માગી લાવવો પડેલો. નવી લક્ષ્મી તો એક જાદુની માફક ઘરમાં આવી પડેલી. આવેલી માયા પાછી ક્યાંક રખેને તણાઇ જાય એ બીકે પ્રવીણ વેપાર સંકેલીને પોતાના ગામમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેસી ગએલો. આશા હતી કે પડયા પડયા મોજ માણશું. મોજ એટલે તો બીજું શું ? એક બંગલો, એક બગી, ઘરમાં કાચનાં બારણાંવાળા કબાટ, કબાટમાં રમકડાં, વહુને માટે હેમહીરાના પાંચ વધુ દાગીના, અવારનવાર મુંબઇના હલવા, મેવા કે હાફુસ કેરી, અને એક ફેમીલી–ડૉકટરની સગવડ.

પણ પહેલે કોળીએ જ માખી આવી. પ્રવીણને ફરીવાર બગીમાં ફરવા નીકળવાનો વિચાર થઇ શકયો નહિ. એને પેલાં રતાંધળાં ડોસાડોશી યાદ આવ્યાં. અને "બાપુ ! લોક ઘણું ખરૂં તો રતાંધળું જ સમજવું !" એ વચન એને બરછી જેવું લાગ્યું. બીજે દિવસે સાંજ પડી એટલે વહુએ બિચારીએ જીવતરમાં પહેલી જ વાર લહાવો લેવો હોય તેવી જાતની તૈયારી બગીમાં ફરવા જવા માટે કરી. વડીલો, કુટુંબીઓ અને પોતાના ગામલોકોની લાજના કિલ્લામાંથી નીકળીને આજ પહેલી જ વાર એને પતિ સાથે સેલગાહ કરવાની હતી.

"હું તો નહિ આવી શકું. તમારે જવું હોય તો જાવ." એમ જ્યારે પ્રવીણે કહ્યું ત્યારે વહુનું મોં પડી ગયું. છતાં એ તો બગી કઢાવીને એકલી એકલી ગઇ.

પ્રવીણ એકલો પગપાળો સીમમાં નીકળી પડયો. એને પહેલો જ મેળાપ થોડે આઘે ભીમા રબારીની સાથે થયો. ભીમો ઊભો ઊભો પોતાની ભેંસોને વાંભ કરતો હતો. એને ઉઘાડે શરીરે ત્રાંબા જેવો ચળકાટ હતો. એની વાંભનો અવાજ અરધા ગાઉની સીમ ઉપર દેવળની કોઇ મોટી ઝાલર જેવો પથરાતો હતો. આજ પહેલી વાર પ્રવીણનું ધ્યાન આ રબારીની વાંભ ઉપર ગયું. શો કંઠ ! ભલભલા ગવૈયા પણ પાણી ભરે તેવું બુલંદ મીઠું ગળું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ભીમા કાકા ! આવું ગળું કેવી કરામતથી કરી શકાય ?"

"ઠેકડી કરો છો ને પરવીણભાઇ ? અમારે તો પશુડાંની હારે વાતું કરવાની રહી."

"ના કાકા, હું સાચું પૂછું છું."

"કાંઇ ઇલમ નથી ભાઇ ! અમારો આહાર જ દૂધનો. અમે આચરકૂચર ખાવામાં સમજીએ નહિ, અને ફોગટ ફોગટની વાતું ન કરીએ; બોલવાનો રસ હોય ત્યારે જ બોલીએ; શા સારૂ ગળાની નરવાઇ ન હોય !"

"ભીમા કાકા, સ્આરીમાં રતાંધળાં કેવાંક ?"

"સ્આરી રતાંધળો કેદિ' હોય જ નહિ. અમાસની અધરાતે પણ અમારી નજર અધગાઉને માથે પોગે."

"અને આ બીજાં લોક ?"

"લોક ઘણું ખરૂં રતાંધળું."

"એમ કેમ !"

"જાણે જો ભાઇ ! એક તો અમે સાત વરસની ખોરી જાર ખાયેં ઈ કબૂલ, પણ બાજરાને બહુ ન અડીયેં. દૂધ ઘી ઠીકા–ઠીક હોય તો જ બાજરો ખાવો પરમાણ, નીકર બાજરાની ગરમી એવી દોયલી છે કે ભલભલાને ઢાળી દિયે."

પ્રવીણચંદ્રે આ લોકવિજ્ઞાન પહેલી જ વાર જાણ્યું.

"બીજું એમ છે ભાઇ ! કે જ્યારે અમારી ગાય ભેંસ વીંયાય, ત્યારે ઘરે હોઇ તો ઘરે, ને સીમમાં હોઇ તો સીમમાં,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે ખાખરાના પાંદનાં પરડીઆમાં ખીરૂં દોહીને કાચું ને કાચું પી જાઇએ."

"તમે ખીરૂં પીવો? કાચું ખીરૂં?"

"હા, તમે એની રાંધેલી બળી યે ન પચાવી શકો, અને અમે નયું ખીરૂં પીયેં, પણ ખીરૂં પીધા પછી બે દા'ડા સુધી ન પાણી કે અનાજ લઇએ. જો લીધું તો ઝાડા હાલ્યા જાય. આ ઇ ખીરાનાં હાડ છે અમારાં. ખીરૂં અમને દીપડા સામાં બથોડાં લેવાની તાકાત આપે છે. ઇ તમારી દવાયુંથી ન થાય. ખીરૂં તમને જરે જ નહિ."

"કેમ?"

"ઇ લોઢા જેવું અજર છે, પેલવેતરી ભેંસનું ખીરૂં અમે લાકડાની ભૂંગળીમાં દોઈને ભરી લઇએ, અને એ સૂકાઇ ગયા પછી ભૂંગળું તોડીને કાઢીએ; પછી એમાંથી ચાકુએ કરી કરીને કાપીએ; માળાના પારા બનાવીએ. એવું વજ્જર તમને પચે? તમારા કોઠા કયા! અમારા કોઠા કયા!"

"ત્યારે તમારે રતાંધળાં નહિ એમ?"

"ના, રતાંધળું લોકવરણ. એને આખો દિ' ઉઘાડે પગે ખેતર ખૂંદવાનાં, આંખ્યું ને કપાળ ઉપર તાપ વરસે, ન મળે ઘેર દૂઝાણાં, છાંટો છાશે ય તમારા શેઠીઆઓનાં પ્રતાપમાં પામે છે કાંઇ લોક? નકર દૂધ–ઘીની શી સાડીબાર? છાશની તાંસળી યે પેટ ભરવા મળતી હોયને, ત્યાં સુધી આંખ્યુંના રતન ઝગારા કેમ ન કરે? પણ તમારી શેઠાણીયું—" ભીમાએ હાથ જોડયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"કાકા, તોબા કેમ કરો છો અમારી શેઠાણીઓથી ? હાથજોડય્ કેમ કરો છો ? "

"એ ભાઈ! આમ જુવો તો દેરાં પૂજે, કીડી મકોડી ન મારે, લાંઘણ્યું કરે, ને આમ જુવો તો છાશને સાટે દળણાંપાણી કરાવીને વસવાયાંનો જીવ લઇ જાય, વાણિયો હાટડે બેસીને ચૂસે, ને વાણિયાણ્યું ઘરે વૈતરાં કરાવે, એક દોણી પાંખી, મોરનાં આંસુડાં જેવી છાશ સારૂ. નીકર લોકનાં શરીર! જ્યાં સુધી રોટલો ગળે ઉતારવાની છાલીયું છાશ જડે ત્યાં સુધી મહેનતુ અને કઠણ બાંધાનાં લોકનાં શરીર કાંઇ કથળે કેદિ? અટાણે જુવો તો હજાર રોગ આંખ્યુંના જ ફાટી નીકળ્યા છે લોકોને."

"દવા—"

"હવે તમારી દવાયું ને તમારાં ધરમાઉ દવાખાનાં—ને તમારી આંખ્યુંમાં સૂયાચાકુ ઘાલવાની વાતું રે'વા જ દઇએ. એમાં માલ નથી. સાચી વાત તો ઘેર ઘેર દૂઝણાંવાઝણાંની છે, પણ ઈ તો લાંબો રોગ. એના ઇલમી તો વળી કાળાન્તરે કોક જાગશે. અટાણે તો છાલીયું છાશની વાત આવીને ઊભી રહી છે."

ધણ ઘોળીને ભીમો રબારી ગામ ભણી આવ્યો. તેની સાથે પ્રવીણચંદ્રે પાછા વળીને આવી આવી વાતો કઢાવી. બીજે દિવસે એણે બળબળતા બપોરે સીમમાં ભ્રમણ કર્યું. પૈસાનો મદ હજુ ચડેલો નહિ એટલે સાચી હાલત એની આંખો જોઇ શકી. કોઈ ઉઘાડે માથે, કોઇકે માથાં ઉપર ફાળીઆંના લીરા લપેટેલ કોઇએ વળી આકડાનાં પાકલ પાંદ અથવા આવળની ડાળખીઓ માથા પર બાંધેલ, એવાં સેંકડોને એણે ખોદતાં, સૂડતાં, વાઢતાં, છાણાં વીણતાં, પાણી વાળતાં, હળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાંકતાં દીઠાં. પોતાનો પ્રકાશ હજુ જાણે ઓછો પડતો હોય તેવી દાઝથી સૂર્ય પોતાનાં કિરણોની નળીઓ મૂકીમૂકીને આ પ્રત્યેક કંગાલ આંખની રોશની શોષી રહ્યો હતો.

બપોરે મૂલીમજૂરો ખાવા બેઠાં. ખોઇમાં અક્કેક લૂખો રોટલો બાંધેલો તે પેટમાં ઉતારીને સહુ પાસેની વાવમાંથી મીઠું કે ભાંભળું જેવું હોય તેવું પાણી પીતાં હતાં.

" આ લોકોને યુરોપની હેટો ઓઢાડી હોય! ચીનાઓ સાદડીની મોટી છત્રીઓ જેવી ટોપીઓ ઓઢે છે તે આંહી દાખલ કરી હોય! મિસરીઓની પાઘડીઓ પછવાડે બોચી ઉપર લટકતા પડદાનો છાંયો હોય છે તેવું કંઇક—"

તુર્ત જ એને ભીમા રબારીનો એક ઉદ્‌ગાર યાદ આવ્યો: " ઈ રોગ બહુ ઊંડો છે ભાઇ, બહુ લાંબો છે. એનો ભેદુ તો કોઈ કાળાન્તરે જાગશે. અટાણે તો છાલીયું છાશ—"

હા, છાલીયું છાશ. આભ ફાટયું ત્યાં થીગડું દેવા જેવું. થીગડું તો થીગડું. પ્રવીણ આથી વધુ ઉંડું સમજે તેમ નહોતો. એનું ગજું કેટલુંક? એને એક જ વાતની રામતાળી લાગી ગઇ. છાલીયું છાશ—

એણે ત્રણ ભેંસો ખરીદી, ઘેર સાથી રાખ્યા. દૂધ પોતે જમાવે. સવારે ચાર વાગે જાગીને છાશનું વલોણું પોતે ઘૂમાવે. સવારે સહુ લેવા આવનારાંને બોઘરાં ભરી ભરી પોતે આપે. એના જીવનમાં રસ રહ્યો ફક્ત છાલીયું છાશનો.

છાશની પરબ બંધાઈ ગઈ. મજૂરમૂલીના લૂખા રોટલા ભીના થયા, પણ સાથોસાથ પ્રવીણની સ્ત્રીનાં નેત્રો પણ અણસૂક અશ્રુધાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વહાવતાં થયાં. માંડમાંડ ઇશ્વરે દિ' વાળ્યો, દળણાં વાસીદામાંથી માંડ છૂટયાં, મોજ કરવાની માંડ વેળા મળી, ત્યાં ધણીને આ શો ધંધો સૂઝયો ! બહુ થતું હોય તો પાંચ નોકરો રાખીને છાશ કયાં નથી કરાવી શકાતી ?

ના, ના, પ્રવીણના અંતરનો ઘા ઊંડો હતો. એણે બધું નોકરને હાથે ન છોડી દીધું. એ તો ભેંસોનાં છાણવાસીદામાં પણ પોતે જ રગદોળાઇ ગયો. રાતે એનો ખાટલો કોઢયમાં પડતો. ત્યાં સૂતો સૂતો પ્રવીણ નિયમિત ભેંસોને નીરણ કરતો, પાવડી વતી છાણ વાળતો, ભેંસોની ઘાસપથારી કરતો, પ્રભાતે પાણી પાતો.

પ્રવીણ ઢોર ભેળો ઢોર બન્યો. પહેરવા ઓઢવાના એના શોખ ગયા. ગામતરાંની સેલગાહ ગઈ. મિત્ર–મહેમાનો આવે તો પણ આ નિત્યકર્મ છૂટે નહિ. ગામને પ્રવીણે છાશથી તરબોળ બનાવ્યું. માખણ ઊતાર્યા વિનાની જ છાશ વહેંચાતી.

—ને એની કોડભરી વહુ રડતી જ રહી.

પંદરેક વર્ષોથી ચાલેલો છાશનો અમીપ્રવાહ હજુ અટકયો નથી. અખંડ ધારા વહી રહી છે.

ભેંસો પછી ભેંસો એ વધારતો ગયો. વેતર પણ વધ્યાં. લગભગ એક નાનું શું ખાડું બની ગયું. એને ચારવા પણ પ્રવીણ પોતે જ જવા લાગ્યો. ગૌરવરણો એનો દેહ ધીમે ધીમે ત્રાંબાનો રંગ પકડતો ગયો. પણ એને સુખ હતું. આરસીમાં જોવાનો મોહ ટળ્યો હતો. છાશની ગોળીમાં એ પોતાનું ભૈરવરૂપ પ્રતિબિમ્બ કયારેક કયારેક નિહાળી લેતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ લોકો છાની છાની વાતો કરતાં હજુ : "બહુ મોટો ત્યાગી ! માયા તો હજુ એવી ને એવી, બેન્કમાં પડી છે. ઇ કાં નથી વેંચી દેતો આ લોકુંને ?"

હા, સાચું. પ્રવીણને એ છુપું છુપું ખટકતું, પણ મોહ મૂકાતો નહોતો. એક દિવસ કુદરતે જ એનો અવાજ સાંભળ્યો. રાજ-પલટાનો એક એવો કડાકો બોલ્યો, કે પ્રવીણના હાથમાં કાગળના કટકા જ રહ્યા. માયા હતી તે ગેબમાં ચાલી ગઇ.

પ્રવીણે રાજી થઇને એ કાગળીયાના લાલ લીલા રૂપાળા કટકા બંગલાનાં બારણાં ઉપર ચોંટાડીને શોભા કરી. પેટમાં ઉકળાટ થયો તે છાલીયું છાશ પીને શાંત પાડયો.

પણ પ્રવીણે તમામ માયા કાગળીયામાં નહોતી રોકી. સોનાની લગડીઓને રાજપલટાના વાયરા ન ઉપાડી જઇ શકયા. એક દિવસ સાંજ પછી, અંધારું ઊતર્યાં પછી લગડીનું એક પરબીડીયું વાળી, બગલમાં દબાવી પ્રવીણ બહાર નીકળ્યો. તે દિવસવાળાં જ ડોસોડોસી ડગૂમગૂ પગલે ઘેરે જતાં હતાં તેની પાછળ પાછળ લપાઇને પોતે પણ ચાલ્યો. રસ્તે એકબીજાને ખંભે હાથ રાખીને બુઢ્ઢાં ધીરે સ્વરે વાતો કરતાં હતાં :

"આજ તો રોટલો ભાવે એવું રહ્યું નથી. ફૂરજીની ગા' તરફડી તરફડીને મુઇ, એ નજરે દીઠા પછી ધાન ગળા હેઠ નહિ ઊતરે."

"કાલ આપણે સીમાડે સંધી ગાયુંનું ધણ હાંકી નીકળેલો. પચાસે ગાયું શીતળામાં ગેગી ગઇ. રૂંવે રૂંવે માતાના દાણા પરોવાઇ ગયા'તા. કાળી લૂ વાતી'તી. ન મળે ઝાડવાંની છાંયડી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન મળે પાણીની બહોળપ. આંહી પાદરમાં કોઇએ ઊભાં રે'વા દીધાં નહિ. સાંજ પડયે પચાસે દૂઝણી ગાયું સીમાડે ઢળી પડી. મોરલા જેવી વાછડિયું ભાંભરડા દિયે છે.''

''અને સંધીનું ફટકી ગયું કે' છે.''

''હા, સંધીની ડાગળી તો સાવ ખસી ગઇ છે. બીજું કાંઇ નથી કરતો, પણ તાંબડી અને નોંઝણું લઇને ઊભો રે' છે, જાણે ગાયોને દો'વી હોયને એમ વાંભ ઉપર વાંભ કરી કરી નામ દઇ દઇ બોલાવે છે. ને પછી બેસી ગોહણ વચ્ચે તાંબડી દબાવીને કેમ જાણે દોતો હોય એમ હાથના ચાળા કરતો કરતો ગાય છે. સામે જ ગાયુંને તો સમળાઓ ને ગીધડાં ઠોલી રહેલ છે.''

''અરેરે ઠાકર! શો કોપ છે?''

''કોપ તો કાંઇ ન કે'વાય. શીતળાના રોગ કાંઇ ન મટે એવું થોડું છે? પણ જયાં માણસુની દવાએ કોઇ પોગતું નથી, ત્યાં પશુનાં દવાદારૂ કરવાની કોને પડી છે?''

''હા, રાજ તો જીવતાં મુવાં તમામ ઢોરની પાનચરાઇ મેલાવે છે. વાછરૂ પાડરૂ પેટમાં હોય એની યે ચરાઇ છોડતાં નથી. નથી મુવાંનાં ચામડાંની ભામ લેવાનું ભૂલતાં. પણ દવાદારૂ કાંઇ થોડાં કરે છે!''

''માજનને ય એવું સૂઝતું નથી.''

''માજનની તો પોતાની પાંજરાપોળું જ મડદાંથી ઉભરાય છે ને રોજેરોજ!''

''અહોહો ઠાકર! દયાવંતો ને દાનેશ્વરીઓ દેરાં દેવલાંમાંથી નવરાં થાતા નથી. નત્ય નત્ય કાંઇ ઓછાં કેસરચંદણ ઘસાય છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાંઇ થોડી રસોયું રંધાય છે ! કે' છે કે મુંબઇમાં તો મૂરખ્યાં હવેલીએ હવેલીએ ગાયુંને જલેબી લાડવા ખવરાવે છે !"

"હેં–હેં–હેં–હેં !" ડોસો દુઃખની દાઝમાં ને દાઝમાં હસી પડયો.

ત્યાં તો ખોરડું આવી ગયું. ખડકીથી માંડીને માયલી કોરના ઓરડા સુધી હાથ ફેરવી ફેરવીને બેઉ જણા અંદર પહોંચ્યાં. અંધારે અંધારે પાણી પીધું. બેઠાં.

ડોસો બોલ્યો "ઠાકરે આંખ્યું લઇ લીધી, અરજણ ને જાદવ જેવા દીકરા ય ખેંચી લીધા, પણ આ હાથને એવા સજીવન રાખ્યા છે, કે જાણે ચાર દીકરા ! બે મારા ને બે તમારા."

"અરેરે !" ડોશીએ કહ્યું : "સંજ્યાટાણે અરજણ ને જાદવ કયાંથી સાંભર્યા વળી તમને ? રાત આખી નીંદર નહિ આવે. નજર સામે તરવર્યા કરશે."

"ના, એમ નહિ. પણ આ તો બેમાંથી એક બેઠો હોતને, તો એને આપણે પરવીણચંદર ભાઇની પાસે મોકલત."

"શા સાટુ ? આપણે શી ભીખ માગવી છે વળી ?"

"ના, ના, તમે મૂંઝાવ મા. આપણે એની એક રાતી પાઇ યે ન ખપે. તમે જોવો છો ને, ગામ આખું છાશ લઇ આવે છે; આપણો પગ હજુ ઉપડયો છે ત્યાં જાતાં ?"

"ત્યારે ?"

"બીજું કાંઇ નહિ. પણ આ છાશના હડેડાટની હારોહાર એકાદ ઢોરનું દુવાખાનું અને દાગતર રાખવાનું કે'વરાવત. આપણને કાંઇ કે'તાં થોડું આવડે છે ? ઇ મોટા માણસની પાસે તો આપણો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અરજણ હોત તો કડકડાટ વાતું કરી આવત. દીકરા વિનાનું તો એવું છે હેં-હેં-હેં-હેં !" ડોસો પોતાના કંઠમાં ભરાયેલા ડુમાને એ રીતે હસીને હડસેલવા મથી રહ્યો.

પ્રવીણચંદ્ર ત્યાં ઊભો ઊભો આ બધું સાંભળે છે. એ સાદી વાતોની અસરથી એના ગળામાં પણ જે ખરેડી પડી હતી, તેને ખંખેરવા માટે એનાથી ખોંખારો થઇ ગયો.

"કોણ ઇ?" ડોસાએ અવાજ કર્યો.

"બાપા !" કહેતો પ્રવીણ પાસે ગયો; "મને ન ઓળખ્યો ? તે દિ' ઘોડાગાડીની ટોકર લગાડી તમને બેઉને પછાડેલાં તે."

"કોણ પરવીણચંદર ભાઇ !"

"હા. જેની છાલીયું છાશ હજી તમે નથી સ્વીકારી તે અભાગી હું."

"તમે અટાણે આંહી કયાંથી ભાઇ ? આંહી આવો. બેસો."

"પાસે આવીને બેસું તો મને ફરીવાર છાનું માખણનું દડબું આપશો માડી ?"

"માખણનું દડબું !" ડોશી કાંઇ સમજ્યાં નહિ.

"હા—એ માખણના દડબા જેવો જ સુંવાળો હાથ ફેરવશો મારા મોં ઉપર ?"

"આવ બાપ, ઉજમ વહુનો દીકરો ઇ તો મારો જ દીકરો. મારો અરજણ અને જાદવ !" ડોશીએ પ્રવીણને ગાલે કપાળે ને ગળે હાથ ફેરવી પંપાળ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"એથી ય વધુ." ડોસો બોલ્યો; "કેમકે તુંને મુંને તો દીકરા પાળત. પણ આખા ગામને પાળવા કાંઇ અરજણ જાદવ થોડા જાત!"

"બાપા!" પ્રવીણે કહ્યું: "મને અરજણભાઇ હમણાં જ આખી વાત કહી ગયો."

"કોણ! અરજણ! શેની વાત?"

"ઢોરના દવાખાનાની. આમ જોવો, આ શું છે?"

પ્રવીણે પરબીડીયામાં બુઢ્ઢાનો હાથ મૂકયો.

"આ શું! હેમ!"

"આ મારી છેલ્લી મૂડી. એમાંથી દવાખાનું ઊભું કરીશ. અને તમે બેય જણા હવે ખાશો? હું જાઉં છું એ ગાંડા થઇ ગએલ સંધીને ગોતવા."

ડોસોડોસી એકબીજાના હાથ ઝાલીને કેટલી વાર સુધી મૂગાં બેઠાં રહ્યાં."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અણકથી વેદના

"મારી ઓરત બિમાર છે."

"ઓરતની બિમારીમાં તમે જઇને શું કરવાના હતા ? આપણે તો ઓઝલ પર્દાવાળા છીએ, સમજો છો ને ?"

"ખુદાવંદ !" એ જુવાન લાન્સરની સજળ બે આંખો અમલદારની સામે તાકી રહી. વધુ તો નહિ, એક અઠવાડિયાની જ રજા એ બે આંખો યાચી રહી હતી.

"જાઓ, ત્રણ દિવસની રજા આપું છું."

"ત્રણ દિવસ ! ગરીબપરવર, સ્ટેશનથી મારૂં ગામ પચીસ કોસ છેટું છે."

"ત્રણ દિવસ—જીદ ન કરો. રસાલાના મામલા છે."

"પણ આપ નામદાર વિચાર ક..."

"ચૂપ ! ત્રણ દિવસઃ ટંચન !"

'ટંચન' શબ્દ—અને કલ્યાણસંગનું શરીર ટટ્ટાર બન્યું. એનો જમણો હાથ સલામ કરતો લમણા પર અટક્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"રાઇટ–એબાઉટ–ટર્ન !" —અને કલ્યાણસંગનાં ચકચકતાં કાળાં બૂટ ગોળ કુંડાળું ફરી ગયાં.

"ક્વીક માર્ચ"—એ ફરમાન પડતાં જ જુવાને કદમ ઉપાડ્યા.

"ડી...સ–મિસ !" એ છેલ્લો આદેશ : અને યુવાન કૂચકદમ કરતો ઓર્ડર્લી રૂમમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

"તેજાજી : બકલ નંબર ૪૫" એ નામની બૂમ પડતાં બીજો જુવાન ઓર્ડર્લી રૂમમાં દાખલ થયો. બહાર ઊભેલા લશ્કરી સિપાહીઓ અને અમલદારો કલ્યાણસંગના ઊતરી ગયેલા ચહેરા તરફ જોતા રહ્યા, પણ કોઇ કશું પુછે તે પહેલાં તો સૂરજને તડકે ઝગઝગાટ કરતાં બટન, બકલ, બિલ્લા, ખંભા પરની સાંકળી અને તોતીંગ બૂટવાળો એ જુવાન પોતાની ઓરડી પર ચાલ્યો ગયો. ડ્રેસ ઉતારીને બાંડીસ છોડતો છોડતો પણ જાણે એ ચાર જ અવાજો હજુ સાંભળે છે : ટંચન : રાઇટ–એબાઉટ ટર્ન : ક્વીક માર્ચ : ડી–સ મિ–સ !

પણ કલ્યાણસંગ સાત વર્ષોથી રસાલામાં રહ્યો છે. એને આ ચાર શબ્દોની નવાઇ નથી. એવા તો કૈં કૈં શબ્દોએ એના દેહપ્રાણને યંત્ર સમાન બનાવી મૂકેલ છે. 'પોલો' રમવામાં એ પોતાના ઘોડા ઉપરથી આવા જ હુકમને પરિણામે સાતવાર પટકાયો છે. બહારવટિયાની પાછળ 'ચાર્જ' કરવામાં એણે ડુંગરા કે કોતરો ગનકાર્યાં નથી. એવી ભયાનક જીંદગીએ તો ઊલટાની આ જુવાનની નસે નસે લાલ મર્દાનગી રેડી છે.

પણ આજ એની નસો ખેંચાય છે. કેમકે પોતાના વતન વાળાકમાંથી એને ઊડતા સમાચાર મળ્યા છે કે એની પરણેતર સુજાનબાને કસુવાવડ થઇ છે. લશ્કરી પોશાક ઉતારતાં ઉતારતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એના હાથની આંગળીઓ અડકી તો રહી છે ફક્ત નિષ્પ્રાણ બટનોને કે સાંકળીને, પણ એને અનુભવ થાય છે કોઇ સજીવ સુકોમળ રોમાંચક સ્પર્શનો. કારણ કે આ પિત્તળના બટનબિલ્લાને અને બૂટને આઠ માસ સુધી સુજાનબાના હાથ સાફ કરી ગયેલા છે. બાર જ મહિના પર પરણેલા એ જુવાનની રજપૂતાણી આ ઓરડાની ખપાટ–જાળી આડાં જે કંતાન બાંધેલાં છે તેની આડશે બેઠી બેઠી નોકરી પરથી આવતા ધણીની વાટ જોતી. અને વેળા ન ખૂટે ત્યારે એ લશ્કરી સિપાહીનો જે કંઇ લોઢા-પિત્તળનો સરકારી સામાન પડ્યો હોય તે પાલીસની માટી વતી ઘસ્યા જ કરતી. ઘસીઘસીને અંદર પોતાનું મોં જોતી. એના મનનો સંતોષ એક જ હતો કે 'ઇન્સ્પેકશન'ને દિવસે કલ્યાણસંગની સાફસુફી સહુથી વધારે ઝળહળી ઉઠે. ગોળીબારની પરીક્ષામાં પણ દર માસે કલ્યાણસંગ છ યે છ કાર્તુસો ગુલજરીમાં જ આંટતો, તેનું કારણ સુજાન હતી. રાઇફલની નળીને સુજાનબા કાચની શીશી સમી ચોકખી ને ચકચકતી બનાવતી. બીજું કશું કામ ન હોય ત્યારે કોપરેલના પોતાવાળો ગજ રાઇફલની નળીમાં સુજાન ઘસતી જ બેઠી હોય. ઘરેણાં કરતાં બંદૂક એને વધુ વહાલી હતી.

એટલે જ અત્યારે કલ્યાણસંગને એની ઓરત પલેપલે યાદ આવી. એણે સાદી ચોરણી ઉપર બાંડીસ કસકસાવીને, અને પોતાના ઘોડાની સારવાર પાડોશી ભાઇને ભળાવીને બપોરની ગાડીમાં મુસાફરી આદરી. રાતે દશ વાગે એક નાનકડા જંકશન પર રેલવે અટકી ગઇ. નાની બ્રાંચ–ગાડી તો સવારે ચાલવાની હતી. એની વાટ જોતાં તો કલ્યાણસંગ વળતે દિવસે બપોરે ઘર ભેગો થાય. એણે રાતોરાત પગપાળી મજલ આદરી. હજુ તાજે-તરમાં જ બહારવટિયાનો પીછો લેવામાં એને ડુંગરાઓની અંદર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘોડાની પીઠ પર પાંચ રાતો કાઢવી પડી હતી. લોથપોથ બનેલું શરીર નીંદર માગતું હતું. ચાલતાં ઝોલાં આવતાં હતાં. અકેકેક ઝોલાની અંદર નાનાં નાનાં બે ત્રણ સ્વપનાં પણ ઘેરી વળતાં. છતાં કલ્યાણસંગથી બે કલાકનો ય વિશ્રામ લેવાય તેવું નહોતું.

એ સમજે છે કે બાપુના તરફથી તો સુજાન મરી જશે તેના સમાચાર પણ ઓરતની રાખ સ્મશાનમાંથી પવન ઉપાડી ગયો હશે તે પછી મળવાના. કદાચ એકનું મૃત્યુ અને બીજી નવી ગરાસણીની પ્રાપ્તિ, એ બન્નેના સમાચાર ભેળા પણ થઇ જશે. અંતરથી કલ્યાણ આ દશા સમજતો હતો. એટલે જ આજની રાત એને પંથમાં વિસામો ન હોય. કસુવાવડ શું અને સુવાવડ શું, તેની આ જુવાનને ચોખ્ખી સાન સુદ્ધાં નહોતી. નાનપણમાં ગામની સીમો ખૂંદી આંબાની શાખો ચોરતો; બાર પંદર વર્ષે નિશાળમાં માસ્તરને સ્લેટ મારી પાદરમાં ચરતાં કોઇકનાં ટારડાં ઘોડાંને દળી કે ચોકડા વગર પૂરપાટ દોડાવતો, ને જુવાનીમાં ખભે દસ શેરની બંદૂક નાખી ડ્રીલ કરી : એટલે સંસારના ઘાટ શા તેનું ભાન આ રજપૂત જુવાનને નહોતું. પણ એ તો વગર સમજ્યે જ સુજાનને મળવા ધસ્યો જાય છે, જાણે કોઇ પોતાનું જીવન-ધન ચોરી જનાર ચોરની પાછળ હડી ન કાઢતો હોય, એવું કારમું એનું ધસવું છે—ને ખરેખર એ રાત્રીયે કાળની અને કલ્યાણની વચ્ચે એક અગોચર શરત જ દોડાઇ રહી હતી: પણ યમરાજની રાંગમાં પ્રલયવેગી મસ્ત પાડો હતો, અને કલ્યાણને બે તૂટી પડતા કટકા થઇ જવા ચાહતા, લથડતા પગ હતા. પચીસ કોસનું અંતર એને અંધારી ડુંગરિયાળ ભોમ વચ્ચેથી કાપવાનું હતું, રસ્તે આવતાં ગામડાંની ખળાવાડો પાસે એને ફરજિયાત ધીમા પગ ભરવા પડતા. નહિ તો ચોર ગણાઇને ગોળી ખાવાની દહેશત હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સવારે પહેલા પહોરનો તડકો ચડયે કલ્યાણસંગ જ્યારે બાપુની ડેલીએ પહોંચ્યો ત્યારે ઘણા મહેમાનોની ઠઠ જામી હતી. કલ્યાણસંગને ઓચીંતાનો આભમાંથી પડે તેમ આવ્યો દેખી કોઇના મોં પર ઠેકડી તો કોઇના ચહેરામાં તિરસ્કારની રેખાઓ તરવરી ઉઠી. વધારે ઘૃણા અને અચંબો તો સહુને ત્યારે ઉપજ્યાં, જ્યારે કલ્યાણસંગે ભોળે ભાવે કહી નાખ્યું કે હું તો ત્રણ જ દિવસની રજા લઇ, પગપાળો રાતોરાત આવી પહોંચ્યો છું.

"હોય ભાઇ, અરસપરસના નેહ સનેહ એવા છે."

"જાણે પ્રવીણ–સાગરનો અવતાર."

"રાજપૂત બચ્ચાની આ રીત છે?"

"કલ્યાણભા! ભારી વસમો પંથ ખેંચ્યો તમે તો!"

કલ્યાણ એક ખૂણામાં ચોર જેવો બનીને બેસી ગયો. એણે જોયું કે કસૂંબા તો ઘૂંટાતા જ જાય છે, ગરણીમાંથી કસૂંબલ ગાળમો ટપકી રહેલ છે, કટોરીઓ ભરાઇ ભરાઇને દાયરામાં ફરે છે અને થોડા થોડા સમયને અંતરે અંદરને ઓરડેથી વડારણ આવીને ઊભી રહે છેઃ સમાચાર આપે છે કે "જીજી! સુજાનબાને તો પાછો તાવ ચડયો છે."

થોડીવાર પછી: "જીજી! ડીલ ટાઢું પડે છે."

વળી થોડી વારે: "ઉંઘે છે. પણ ઊંઘમાં લવે છે."

આમ ગોલીની જીભના ખબર પરથી અનુમાન દોરીને એક ઘોડેસ્વાર ઉપડે છે અને ચાર ગાઉ ઉપર આવેલ ટપ્પાના ગામે રહેતા દાક્તર કનેથી દવાઓ લાવવામાં આવે છે. કલ્યાણસંગ જેને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે આમ ઝુરતો તલસતો દોડ્યો આવ્યો છે તેનું કલેવર ત્યાં પડ્યું છે—ઓરડે. ઓરડાની અને ડેલીની વચ્ચે ફક્ત એક જ સંબંધ-તાંતણો છે: વડારણ. વડારણના પ્રત્યેક આગમન વખતે ધર્મગઢ રાજ્યનો જુવાન લાન્સર કલ્યાણસંગ કાન માંડે છે. સ્ત્રીની માંદગીના સમાચારનો પ્રત્યેક બોલ એના ચહેરા પર અકેકેક છમકો ચોડતો ભાસે છે. પણ એનાથી ખબર પૂછાય નહિ—એનાથી ઊર્મિ બતાવાય નહિ. આસપાસનાં ગામોમાંથી સગાંવહાલાંઓનાં કે ઓળખીતાંઓનાં બૈરાનાં માફાળાં ગાડાં અંદર જાય છે અને બહાર નીકળે છે, એનાં પૈડાં પરની કાંકરી બનીને છૂંદાતો છૂંદાતો પણ હું અંદર ઓરડે પહોંચવા તૈયાર છું એમ કલ્યાણસંગનું કલેજું બોલી રહ્યું છે. પરંતુ કોની મજાલ છે એ ઓરડે પહોંચવાની! ક્ષત્રિયોનો મલાજો એમ શે તૂટશે?

"કલ્યાણ!" અધરાત ભાંગ્યા પછી દાયરો વિખેરાયે રતાંધળા બાપુએ દીકરાને બોલાવ્યો.

"બાપુ!"

"તને કાગળ બે દી પહેલાં જ લખ્યો."

"મને નથી પહોંચ્યો."

"મંદવાડ કાબુમાં આવ્યો જ નહિ."

"દાક્તરને નહોતા બોલાવ્યા?"

"દાક્તરને બોલાવ્યે મોટી હો-હો થઇ જાય, અને મહેમાન સેમાનનો પાર ન રહે, એ બીકે અમે બહુ દી કાઢ્યા. હવે તો સારાં સારાં ખેતરડાં હાથમાંથી છૂટી ગયાં ખરાં ને, એટલે મહેમાનોનો હડ્યો ઝીલાતો નથી ભાઇ! પણ પછી તો દાક્તરને તેડાવ્યા. એણે વાતચીત સાંભળીને દવાયું તો ઘણી દીધી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"નાડ્ય બાડ્ય ન દેખાડી?"

"ઓઝલપડદાનું કામ: સુજાણે હઠ પકડી કે આડો ચક નાખીને ય દાક્તરના હાથમાં કાંડું ન દઉં. તારાં માએ થરમાંમીટર મેલીને મોકલેલું ડેલીએ."

"હવે?"

"હવે તો જોઈ ને? દાખડો કરવામાં કાંઇ મણા નથી. મોરલીધર કરે તે ખરી."

"મારે તો અટાણે પાછા નીકળવું પડશે."

"ઠીક. ખબર દઈ મોકલીશ."

કલ્યાણસંગ! તારે એક વાર ઓરડે જવાની જંખના હતી. તારાં બૂટ, બટન અને બિલ્લા ચકચકિત કરનારીનો ચહેરો છેલ્લીં વાર જોવો હતો. ગઢની અંદર પેસનારાં કૂતરાં ને બિલાડાં તારાથી વધારે ભાગ્યવંતાં હતાં. જેણે તારાં પિત્તળલોટાં ઉજળાં કર્યાં હતાં તેની પાસે જઇ તારે જોવું હતું કે એનો પાણી પાવાનો કળશીયો કેવોક માંજેલો છે? તારે તપાસ કરવી હતી કે એની પથારીમાં એનું કરિયાવરમાંથી આવેલું ગાદલું પથરાયું છે કે નહિ? ઓછાડ કેટલા દિવસથી ધોવાયા વગરનો છે?

એ કશું જ જોવાનો એને હક્ક નહોતો. ભાંગતી રાતે કલ્યાણસંગ પાછો બાંડીસ બાંધીને નીકળી પડ્યો. આખે રસ્તે એને તમ્મર આવતાં હતાં. બાપુનો બોલ એને કાને અથડાતો હતો કે "જેવી મોરલીધરની મરજી!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કલ્યાણસંગ લાન્સર બરાબર ત્રીજા દિવસની રાતે રસાલામાં હાજર થઈ અમલદારની સામે 'ટંચન' બની ઊભો રહ્યો. બટનબિલ્લા જરી ઝાંખા પડયાં છે.

*　　　*　　　*

છએક મહિના વીત્યા હશે. એક દિવસને પ્રભાતે 'ઓર્ડરલી' રૂમમાં ફરી વાર પાછો કલ્યાણસંગ ચકચકાટ મારતાં બટનબિલ્લે ખડો છે. આઠ દિવસની રજા માગે છે.

"એટલા બધા દિવસને શું કરવા છે?"

"મારા વિવા થવાના છે."

"આઠ દિવસ નહિ મળે. રસાલાના મામલા છે. ચાર દિવસ આપું છું."

"પણ ખુદાવંદ, મારાં બીજી વારનાં—"

"વધુ વાત નહિ. ટંચન!"—કલ્યાણસંગે ચકચકતાં બૂટવાળા પગ ટક્કાર કર્યા.

"રાઇટ એબાઉટ ટર્ન!"—એ ફરી ગયો.

"ક્વીક માર્ચ!"—એણે કદમ ઉપાડયા.

"ડી—સ મિસ!"—એ ઓર્ડરલી રૂમની બહાર નીકળી ગયો. કલ્યાણસંગ લાન્સર ફરી વાર પાછો ઓઝલપર્દાવાળીને પરણવા ચાલ્યો ગયો.

જીવન કે મૃત્યુના અવાજ જ્યાંથી સંભળાતા નથી, જે પોતે જ મહાન મૃત્યુની એક સોડ સમાન છે, એવા એ ઓઝલપર્દામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફરીવાર એક નવી યૌવનાને જીવતી દફનાવી દઇ ત્રણ દિવસે કલ્યાણ પાછો ફર્યો. બરાબર સુજાનના શબને પાછળ મૂકીને જે રાત્રિએ પોતે નીકળ્યો હતો તેની સ્મૃતિ એને ઘેરી વળી. એને પડખે પડખે જાણે કોઇક ચાલી રહેલ છે એવો એને વારંવાર વહેમ જતો. પણ કોઇ ત્યાં હતું નહિ. પોતે નવા વિવાહનો રસોલ્લાસ પામી શકયો નહોતો. પોતાની અને નવી રજપૂતાણીની વચ્ચે સદાય એક કોઇ ઓછાયો આવીને ઊભો રહેતો. પોતાના અને નવી પરણેતરના હસ્તમેળાપ થયા ત્યારે એક ત્રીજો હાથ–થરથરી ઉઠાય તેવો ટાઢોબોળ અને લાકડા જેવો કઠોર–એ બન્ને હાથોની હથેળી વચ્ચે જાણે કોઇ પેસાડી રહ્યું હતું. આજ પોતે ચાલ્યો જાય છે ત્યારે પણ કોઇ પર્દેનશીન ઓરત જાણે એક હાથમાં કલ્યાણના ચકચકિત બટનબિલ્લા અને બીજા હાથમાં એક વણમાંજેલ પાણીનું પ્યાલું લઇને એની સામે ચાલી આવે છે, અને કહે છે કે આ મારી મોત વેળા વપરાએલ પ્યાલો, ને આ મને પાએલું વાશી પાણી.

કલ્યાણને શરીરે તે રાતે રેબઝેબ પરસેવો છૂટી ગયો, એને ખાત્રી થઇ કે પોતાની જોડે જોડે કોઇ એક પડછાયો અને એક અવાજ ચાલ્યો આવે છે. એનાથી વારંવાર ચીસ પડાઇ જાય છે કે "પણ હું શું કરું! હું શું કરું!" આ ચીસનો અવાજ નથી નીકળતો, ચીસ અંદર જ સમાય છે. છતાં પોતે જાણે આખી દુનિયાને સંભળાવી રહ્યો હોય તેમ પોકારવા મથે છે.

સવાર પડયું. કલ્યાણ લોથપોથ થઇ ગયો. દારૂ એ કદી પીતો નહોતો. પણ પહેલવહેલું જે ગામ આવ્યું તેના પીઠામાં જઇ એણે એક બે પ્યાલીઓ પીધી. એ આગળ ચાલ્યો. કયાં જાય છે તેનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને ભાન પણ ન રહ્યું, પરવા પણ ન રહી. એ કોઇ પણ ઉપાયે પેલા અવાજનું અને પડછાયાનું ધ્યાન ચુકાવીને ન્હાસવા માગતો હતો.

રસ્તે આજે મખમલીઆ ડુંગરનો જબ્બર મેળો ચાલે છે. રાસડાની ઝૂક બોલે છે. કલ્યાણ રાસડા સાંભળવા ઊભો રહ્યો. થોડીવારે પોતે પણ વચ્ચોવચ્ચ જઇ કુંડાળે ફરવા લાગ્યો. 'કોઇ ગાંડો! કોઇ પીધેલો! કોઇ છાકટો!' એવી ચીસો પડી અને રાસડો વીંખાઇ ગયો. ત્યાંથી કલ્યાણ માર ખાતો નીકળ્યો. ફરીવાર એણે દાંત ભીંસીને દારૂ પીધો. પછી ચાલ્યો. ચકડોળ અને ફજેતફાળકા ફરતા હતા. એક બેઠકમાં ઓરતો બેઠી બેઠી ખાલી રહેલી જગ્યામાં બેસવા પુરૂષોને બોલાવી રહી હતી.

પાંચ દસ પુરુષોને ધકાવી, જગ્યા કરી, કલ્યાણ એ ખાનામાં ચડી બેઠો. ને પછી એની બધી મરજાદ છૂટી ગઇ. એ ઘણિત અવસ્થા જાણે કોઇને પોતે અંતરિક્ષમાં દેખાડી રહેલ હોય તે રીતે બોલવા લાગ્યો : "કેમ? હજુય નથી સમજવું કે? હજુ નથી લાજ આવતી? સારાં ઓઝલપર્દાવાળાનું આ કામ છે કે?"

અને ચકડોળ ઉપડયો. બે સ્ત્રીઓના ગળામાં હાથ નાખીને કલ્યાણ રીડિયા કરવા લાગ્યો "એ જાય ભાગ્યાં! એ જાય ભાગ્યાં! એ...હો...હો...હો......!"

અને એ આકાશ પાતાળના ફંગોળા ખવરાવી રહેલ ચકડોળમાં કલ્યાણ ઊભો થઇ ગયો. 'એ જાય! એ જાય ભાગ્યાં! એ જાય!' એવી ઉન્માદભરી કીકીઆરી કરીને એણે પોતાના હાથ છોડી દીધા. છેક ઊંચે ચડેલાં ખાનામાંથી એણે પડતું મૂક્યું. 'એ જા...ય!' એવો એક ઉચ્ચાર–અને એનો દેહ પછડાઇને ભોંય રપ છૂંદો થઇ ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બુરાઈના દ્વાર પરથી

કોળી અને કોળણ ચીભડાં વેચવા બેઠાં હતાં. શાકપીઠની અંદર હાટડું ભાડે રાખવાની બે દા'ડા સારૂ શી જરૂર, એટલે શેરીમાં રસ્તા ઉપર પછેડી પાથરીને ચીભડાં મૂક્યાં હતાં. પણ એના ચાર દિવસ થઈ ગયા હતા. જુવાન જોડલું હતું. ચમનલાલ શેઠના 'બાથ-રૂમ'માં જઇને એક વાર જો તેલનું મર્દન લઇને માઇસોરી સુખડના સાબુથી અંઘોળ કરે અને ટુવાલે શરીર લૂછે, તો કોળી અને વાણીઆં વચ્ચેનો રૂપભેદ કોણ પારખી શકે? એવાં એ કોળી અને કોળણનાં લાવણ્યવંતાં, ઘાટીલાં અને લાલ ચટકી ઉપડતાં શરીરો હતાં. સંસાર જો તપોવન હોય, અને પરસેવો ટપકાવીને પેટગુજારો કરવો એ જ સાચો યજ્ઞ હોય, તો તો આ બેઉ જણાં સાચો યજ્ઞ જ કરી રહ્યાં હતાં. બેઉ ઉપવાસી હતાં, ધૂપમાં બેઠાં હતાં, એક આસને બેઠાં હતાં, ધૂળના વંટોળા ગરીબીના હવનના ધૂમાડા શા ઊડતા હતા, અને બેઉના મોં ઉપર આનંદનો ઉજાસ મલકતો હતો.

"હવે બે ફાંટ મતીરાં રિયાં છે. ઝટ નીકળી જાય તો ભાગીએં."

"હા, હવે રોટલા પણ એક ટંકના જ બાકી છે. બે દિ'ના ઘડી લાવી'તી. તેને સાટે ચાર દિ' ગદરી ગયા. માતાજીએ સેં પૂરી. ખરૂં ?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પણ હવે રોટલા કાં'ક સૂકાણા હો ! ભેળું કાંઇ શાક આથણું ન મળે ખરું ને, એટલે પાણીને ઘૂંટડે ઘૂંટડે—"

"અરે તમે જુવો તો ખરા, હોંશિયાર થઇને આટલાં ચીભડાં કાઢી નાંખો ને, એટલે સાંજે ને સાંજે અમરાપર ભેળાં થઇ જઇએ. અધરાત થઇ ગઇ હશે ને તોય મારી મા ઉના ઉના રોટલા ઘડી દેશે, ને હું લસણની ચટણી વાટી નાખીશ. માટે તમે હેમત રાખીને આટલાં વેચી કાઢો મારો વાલો કરું."

નાના બાળકને પ્રોત્સાહિત કરતી હોય તેવે શબ્દે ધણીને ચાનક આપતી બાઇ પોતાનાં ધાવણવિહોણાં સ્તનો ચૂસી રહેલ નાના બાળકને પાલવ ખેંચીને ઢાંકતી હતી, પણ પાલવ તાણવા જાય છે ત્યાં પાછી બીજી બાજુ પીઠ ઉઘાડી થઇ જતી હતી, છોકરો છાતીમાં માથું માર માર કરતો હતો.

"પણ ઘરાક આવે છે જ કયાં ?"

"અરે આવે શું નહિ ? તમે મોઢામાંથી કાં'ક બોલો તો તો હમણાં આવે. મોરલીને માથે નાગ આવે એમ આવે. આમ જોવોને આખી પીઠમાં કાછીઆ કેવી કેવી બોલી કરીને લલકારી રિયા છે ! તમે તો ભૂંડા, જીભ જ હલાવતા નથી."

"મને એવું વેણ કાઢતાં ને સમે રાગે નાખતાં આવડે નહિ."

"નો આવડે શું ?" ધીરે સૂરે બાઇ પુરુષને પઢાવવા લાગી : "એ આ સાકરિયા મેવા ! એ આ મધના ઘડા લઇ જાઓ ! અમૃતના મેવા લૂંટી જાવ ! લ્યો બોલો એમ."

લજામણીનો છોડ જાણે : એનું જડબું ફાટયું નહિ. નીચે જોઇ ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ઓય માટીડો ! નારી ઘડતાં ઘડતાં ભૂલથી નર ઘડ્યો લાગે છે ભગવાને."

એમ કહેતીકને બાઇ પોતાના ગળાના ગળચટા સૂર કાઢવા લાગી. "બે જઇના શેર ! આ અમરતના કુંપા બે પૈસાના શેર ! આ સાકરટેટી બે જઇની શેર ! આ મીઠા મેવા બે પૈસે શેર !"

એક ખેસધારી વેપારી આવીને ઊભા રહ્યા. ઘેરે વિવાહ છે, સાંજે જાનનાં માણસોને પિરસવા ચીભડાંનું શાક કરવું છે, પૂછે છે :

"શો ભાવ !"

"બે પૈસે શેર બાપા ! અમૃત રેખો માલ."

"આનાનાં અઢી શેર તો ઓલી દુકાને આપે છે."

"ના બાપા, અમારે પોસાય નહિ. અમે પરગામથી આવેલ છીએ. ચાર દિ'થી ખુવારના ખાટલા છે અમારે. નદીમાં કુંટીઆ ગાળીગાળીને માટલાં સારીસારીને વાડા પાયા છે ભાઇ ! કેડ્યના મકોડા નોખા થઇ ગયા છે !'

"ઇ ઠીક, મહેનત વગર કાંઇ થોડો રોટલો મળે છે !" રૂના સટ્ટા રમનાર વેપારીએ કોળણને ભોંઠી પાડી. "લે એક વાત કર એટલે હું આ આખી ફાંટ લઇ લઉં, મારે ઘેર જાન આવવાની છે."

"અરે મારા ભાઇ ! જાનને જમાડવી છે, હજારો રૂપીઆ ખરચીને વીવા માંડેલ છે, એમાં અમને ચાર છ આના ખટાવતાં શું બીઓ છો ? એમાં તમને કેટલોક કસ રેશે ?"

"લાંબી વાત નહિ. આનાનાં ત્રણ શેર તોળી દેવાં હોય તો દે. તારાં સડેલ બડેલ, અડધા ચીરેલાં, તમામ લઇ જાઉં."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ના ભાઇ, અમારે પેટના પાટા ન છૂટે."

"ઠીક ત્યારે. એઠા એઠા ફાકો ધૂળ આંહીં બે દિ' સુધી."

વેપારી ભાઇ હાટડે હાટડે અને નીચે બેઠક કરીને વેચનાર એકોએકની પાસે ફરે છે. વારંવાર એની ટાંપ આ કાળી બેલડીની ફાંટ ઉપર મંડાય છે.

કાળીકાળણના અંતરમાં આ વાત પરથી વિચારનું જાણે કે એક વલોણું ચાલવા લાગ્યું:

"આ શેઠીઆવ-હજારૂંના રળનારા અને હજારૂંના ધૂંવાડા કરીને વરા ઉકેલનારા-પણ શાકપાંદડાંની વાતમાં પાઇપૈસાની ગણતરી છોડતાં જ નથી."

"કોણ જાણે આપણે કઇ મેડીયું ચણાવી નાખીએ છીએ આ કમાણીમાંથી!"

"ઇ વેપારીયુંની વિદ્યા જ અવળચંડી. બાપ દીકરાને પે'લું શાસ્તર જ ઇ પઢાવે, કે આગલા પાસેથી કસીને લેવું: અને સામાને છેતરે ઇ ચડિયાતો."

એવી વાતો થાય છે ત્યાં તો એક બાઇ રૂમાલ લઇને આવી ઊભી રહી. હાથપગ અને ડોકમાં હેમના દાગીના છે, પગમાં ચંપલની જોડી છે. ઝીણો સુંદર સાડલો છે. નાની શી કોથળીમાં પૈસા ઠીક ઠીક છે.

"કેમ દે છે ચીભડાં?"

"બે પૈસે શેર, બોન!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"અરે એવું તે હોય? તમે કોળી હવે લૂંટવા બેઠાં. લે જોખ એક શેર. મારે મંદિર જવાનું મોડું થાય છે...એમ શેની જોખછ? જો કડી ચડી ગઇ છે ત્રાજવાની. ને નમતું જોખ બરાબર, છોકરાં ફોસલાવ મા."

"લ્યો બોન! આ નમતું." કહીને કોળીએ દોઢ શેરથી ઝાઝેરો માલ જોખી આપ્યો.

"હવે એક ચીર દે આ પાકા ચીભડામાંથી." શેઠાણીએ એક કાપેલ ચીભડા ઉપર બણબણતી માખો ઉડાડીને એમાંથી ચીર માગી. "હજી પાછી ચીર, બોન!"

"હાસ્તો. મફત કયાં દેછ? મારો છોકરો ઘેર જતાં જ માગે, ખબર છે?"

"પણ બોન—!" કોળણને એ અકેકેક પલકે પોતાનો મહેનતે ઉછેરેલ વાડો, મથીમથીને ગાળેલ કુંડીઓ, અને માટલે માટલે સારીને ત્રણ મહિના સુધી લાગલાગટ પાયેલ પાણી સાંભરી આવતાં હતાં. શિયાળવાં અને હરાયાં ઢોર હાંકી હાંકી ઉજાગરા તાણેલા.

"લાવ ચીર દેછ કે? નીકર આ લે તારું ચીભડું પાછું."

ચીર દેવી પડી. કેમ જાણે કલેજામાંથી ચીર કાપી આપવી પડી હોય એવું દર્દ એના અંતઃકરણમાં થયું.

"આવા જીવ શે થઇ જાતા હશે આ પૈસાવાળાના?"

"માટે જ આપણે નિર્ધન રહ્યાં સારાં."

"ના, ના, મને તો દાઝ ચડે છે કોક કોક વાર."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"દાઝ ન ચડાવીએં ડાયા ! પારકા પરદેશ છે. આપણે રીયાં કોળી. કાં'ક થાય તો સપાઈને આપણા જ વાંકની ગંધ આવે."

તેટલામાં તો 'પિયુ પેલી પેસેન્જરમાં આવજો—'નું છેલ્લામાં છેલ્લું નવું લોકપ્રિય નાટક–ગીત ગાતો ગાતો બંકડો પોલીસ આવ્યો અને એક ચીભડું લઈ, કશી ચર્ચા, માથાકૂટ કે લપછપ કર્યા વગર મલપતી ચાલે ચાલ્યો ગયો. ચીભડા ઉપર આંગળીઓથી તાલ દેતો એ નવું કવાલી–ગીત ગાતો ગયો–"અય બેઈમાન દિલબર, જોબન લુંટાનેવાલા !"

કોળી અને કોળણ એકબીજાં સામે જોઈ રહ્યાં. બાઈ તો ઝેર પી ગઈ હતી. હસીને બોલી : "આ ય એક તાલ છે ને !"

"તને ઓળખે છે ?" ધણીની આંખોમાં ઠપકો હતો.

"તમારૂં તે ફટકી ગયું છે કે શું ?"

"ચાર પૈસાનો માલ આમ ઉપાડીને હાલતો થાય ! તોય તું દાંત કાઢછ. કેમ જાણે તારા પિયરનો સગો હોય !"

"હવે વાત જાતી કરોને." બાઈએ ધણીના વાંસામાં હાથ ફેરવ્યો : "જોને તમારાં લૂગડાં એક મહિનામાં મેલાંડાટ થઈ ગયાં છે. આજ સાંજે મારા બાપને ઘેર પહોંચવા દે, ત્યાં ખારોપાટ છે, તે સંધાંય લૂગડાં ત્યાં ઘસીભૂંસી, ચોળીને હડમાનની કૂઈએ રૂપાળાં ધમધમાવી નાખું. હાલો મારો વાલો કરૂં, હવે એકાદ લલકારો કરો જોઉં !"

ધણીના કલેજાની કળ જાણે કે આ સુંવાળાં વચનો વડે ઊતરી ગઈ. "માતાના સમ ! મને શરમ આવે છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હેઇ નાની વઉ !" કહીને કોમળ કંઠે કોળણે સૂર છેડયા: "એ...આ સરબતના કુંપા લઇ જાવ ! આ દુધીઆ માલ લઇ જાવ !"

સાંજ નમતી હતી. વરવહુના ચહેરા ઉપર પશ્ચિમનાં કેશૂડાં જાણે રંગ ઢોળતાં હતાં. આથમણી દિશાના માળી સૂરજે સીમાડા ઉપર ફૂલભરપૂર ખાખરાનાં કેસરિયાં વન ખડાં કર્યાં હતાં. વાદળાંઓમાં રમતી વગડાઉ છોકરીઓ એ વનફૂલને વેડતી હતી.

"સાંજે આપણે જાયેં ત્યારે ચારે દિ'ના પૈસા તમારી પાઘડીના માયલી કોરના એક આંટામાં બાંધી લેજો હો ! રસ્તે કાઠીનું ગામ છે."

"પણુ ઇ તો પાઘડી ય નહિ પડાવી લ્યે ? રાતા મધરાસી-આની પાઘડી કાંઇ કાઠી એમ મૂકી દેશે ?"

"ઠીક ત્યારે હું મારી કેડયે બાંધી લઇશ."

બકરીને હાંકતાં હાંકતાં ફરીથી બાઇએ લલકાર કર્યો કે "એ ......આ ઘીના કુડલા લઇ જાવ !"

"કેમ કર્યાં ચીભડાં ?" એમ પૂછતો, જવાબની પણ રાહ જોયા વગર એક જુવાન નીચે બેસીને કહે છે કે "અધમણ જોખો."

"સુમનલાલ !" પેલા ખેસધારી વેપારી સામેની એક ખોજાની દુકાને બીડી પીતા હતા તેણે આ સુમનલાલને હાથની ઇશારત કરીને બોલાવી લીધા. કહ્યું : "ઉતાવળ કરો મા. એ છે પરગામનાં. આજ સાંજ પડશે એટલે મફત આપી દઇને પણ ભાગશે એવાં થાકેલાં છે. તમે થોડીવાર થોભી જાવ. આનાનાં ત્રણ શેર લેખે આખો ય લાટ આપણે ઉપાડીને પછી વહેંચી લેશું."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોળીકોળણે સમજી લીધુંઃ " આપણું ધરાક ટાળ્યું બોલ્યે શેઠીએ."

" મને તો કાંઇનું કાંઇ થઇ જાય છે મનમાં." કોળીના ધગધગતા મગજમાંથી જાણે દસ કલ્પનાનાં માનવી અકેકેક ડાંગ લઇને દોડે છે અને એ વેપારીના ઉપર તૂટી પડે છે.

સુમનલાલ શરમે શરમે થોડીવાર ઊભા થઈ રહ્યા. એના સલાહકાર ખેસધારી ભાઇ કોળીકોળણ સામે જોઇ હસવા લાગ્યા. પણ સુમનલાલની અધીરાઇ દેખાવા લાગી. વારંવાર એની નજર પોતાની કાંડાઘડીઆળના કાંટા ઉપર પડવા માંડી. ખેસધારી ભાઇએ એને પાંચ દસ મિનિટ કઢાવી નાખવાના હેતુથી પૂછવા માંડયુંઃ "કૉલેજમાં પાછા કયારે જવાના છો? કેટલામો નંબર રાખો છો? હવે એલ. એલ. બી. થવાને કેટલાં વરસ બાકી? વિલાયત જશો ને? કે ગાંધી–માતમ્યામાં ભળશો?"

" જે થાય તે ખરૂં" એવા ટૂંકા અવાજથી પતાવીને સુમનલાલ પાછા એ કોળીકોળણ તરફ વળ્યા. ખેસધારીએ કહ્યું:

"કાં! ઘડીક સાટૂ શીદ બગાડો છો બાજી?"

" મારે મોડું થાય છે."

" વોય ભણેલો! આ વિદ્યા શું લીલું કરવાની હતી?"

સુમનલાલે જઇને કહ્યુંઃ " લ્યો જોખો અધમણ, હું મજૂર બોલાવું."

કોળી દરેક પાંચ શેરની ધારણમાં અકેકેક શેર નમતું તોળવા લાગ્યો.

ખેસધારી ભાઈ આવીને ઊભા રહ્યાઃ "આ બધું તો એકનું એક થયું ને માળા ગાંડા! કે કોળો કહ્યો એટલે થઈ રહ્યું!"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"કેમ !"

"આટલી નમતી ધારણે તો એ જ હિસાબ થઇ રહે છે. મેં આનાનાં ત્રણ શેર તો માગ્યાં'તાં."

"અમેં તો બાપા, રકઝકના કાયર. ચાર દિ'થી સૂકા રોટલા ચાવતાં હોઇએ ઇ કાંઈ અમને ય થોડું ગમે છે? પેટમાં પાણાની જેમ ખૂંચે છે ભાઇ !"

કોળણ બોલતી ગઇ. કોળી જોખતો ગયો. પાંચેક ચીભડાં વધ્યાં. જુવાને કહ્યું: "જોખો એક વધુ ધારણ."

"ના," કોળણે કહ્યું; "ઇમ ને ઇમ નાખી દ્યો. ઇની ધારણ નથી કરવી. ભલે ભાઇ લઇ જાતા. તમારાં પેટ ઠરે બાપા!"

જુવાન સુમનલાલને આ કોળી કોળણમાં રસ પડયો. વર્ડ્ઝવર્થનાં ઊર્મિગીતોમાં કદી આવો રસ નહોતો ઉપજ્યો. એણે કૌતૂકથી પૂછવા માંડ્યું. "ક્યાંના છો? ક્યાં વાડા કરો છો? કેટલા મહિનાની મહેનત ! શી શી મુશીબતો? કેટલું રળો? ક્યારે પરણ્યાં છો? કેટલી ઉમ્મર છે બેઉની ? આ બાળકને કેમ ધવરાવ્યા જ કરો છો? ટાઢા રોટલા કેમ ખાઓ છો? આંહી કોઇ ન્યાતીલાનાં ખોરડાં નથી?"

દરેકના જવાબમાં સુમનલાલે સંધ્યાના રંગો જેટલી જ નિખાલસ સલૂકાઇ દીઠી. વચ્ચે વચ્ચે વરવહુના મતભેદનું મીઠું મર્માળું ટીખળ પણ માણ્યું.

પણ આ વર–વહુએ એ વાતો દરમિયાન પોતાનો સંકેલો ચાલુ જ રાખ્યો હતો. પછેડી ખંખેરીને એ બન્ને પોતાની ભાડે રાખેલી વખારમાં ગયાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂરજ દોડાદોડ ચાલ્યો જાય છે : ક્યાં જાય છે–આટલો અધીરો બની ક્યાં જાય છે !–પોતાને સાસરે કે પિતૃઘેરે, તે તો એ જાણે! પણ એની સાથે આ કોળીકોળણ પણ સ્વદ કરી રહ્યાં છે. છોકરાને કેડે ઝાલીને કોળણ ધણીને એક હાથે બધી લે-મેલ્યમાં સાથ દઈ રહી છે. આ અલીભાઈની અઠીશેરી દઈ આવો : આ છરી લઈ લ્યો : આ દીવામાંથી ઘાસલેટ ઢોળીને લઈ લ્યો : આ લ્યો આ કાગળમાં વીંટી લ્યો : આ તાળું વખારના માલેકને આપી આવો : લ્યો આપણાં લૂગડાંલતાંની ને તોલાં–ત્રાજવાંની ફાંટ બંધાવું : સૂંડલો મારે માથે મેલો : અરે ભાનભૂલ્યા, ઇંદોણી તો પે'લી મૂકો !"

દરેક આદેશનું મૂંગું પાલન કરતો ધણી દોડાદોડ કરતો હતો.

સુમનલાલ પણ વખારે આવીને આ તાલ જોવે છે :

"તમારૂં કહ્યું બરાબર ઉઠાવે છે હો !"

"ઉઠાવે નહિ ભાઇ ? ઉના ઉના રોટલા જમવા છે આજ મારી માના હાથના, ખરૂં ને ?"

કોળીના વ્યસનહીન રાતા હોઠ મરકતા હતા.

"પાછા આ વખતે તો અમારે સરમાણીયાને મેળે જાવું છે. કાં ?"

કોળી જુવાનની આંખોમાં આ બધી વાતોની 'સેંકશન' થકી આનંદના દીવા રમવા લાગ્યા.

પેલા ખેસધારી ભાઇ પાંચમી બીડીનું ખોખું ચૂસતા ચૂસતા ક્યાંઇક આંટો દઇને પાછા આવ્યા :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"કાં સુમનલાલ ! શાક કયાં ?"

"કયારનું ઘેર પહોંચડાવી દીધું, મજૂર ભેળું."

"ઠીક. મજૂરને પણ ઘરનું બે ટંકનું શાક નીકળશે ! ને તમે તો બહુ રોકાણા ! કાંઉ ઘડિયાળના કાંટા ખોટકી ગયા કે શું ?"

એ મર્મમાં હૃદયની તમામ દુર્ગંધ હતી.

સુમનલાલે કહ્યું : "હું તો જોઇ રહ્યો છું, કે આ લોકોનું કેવું સાચું સહિયારૂં જીવન છે !"

"કૉલેજમાં આવું નહિ શીખવાતું હોય, ખરૂં ? વાણિયાના દીકરાઓની નિશાળ શાકપીઠમાં ખોલાવવા જેવું છે, કેમ નહિ ?"

"હા, સટાબજારમાં તો નહિ જ."

"બરાબર છે. ત્યાં બાઇઓ ન મળે ખરી ને ?"

"એટલે જ આપણે પાંગળા છીએ ને ? બાઇઓ રસોડે આપણા મહેમાનો સારૂ ઉની ઉની રોટલી જ ઉતાર્યા કરે છે !"

દરમિયાન કોળીકોળણ પરવારી રહ્યાં. વહુએ માથા પર ગાંસડીવાળો સુંડો ચડાવી લીધો. ધણીએ છોકરાને ખભે ચડાવ્યાં. છોકરો બાપને માથે માથું ઢાળીને ત્યાં ને ત્યાં જ ઉંઘી ગયો.

"લ્યો બાપા, રામ રામ ! તમારે પરતાપે વે'લાં વે'લાં અમે ઉના રોટલા ભેગાં થઇ જાશું."

"પ્રતાપ તમારી મહેનતનો બહેન !"

ઉજળીઆત જુવાનના મોંમાંથી 'બહેન' શબ્દે સંબોધાતાં કોળણને એક નવી દુનિયાનાં દ્વાર ઉઘડી પડયાં લાગ્યાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"હું રાજપર આવીશ ત્યારે તમારા વાસમાં ચોક્સ આવીશ."

"જરૂર જરૂર આવજો ભાઇ, આ ગગાના સમ છે તમને."

કેસૂડાંની વનરાઇ સંકેલીને જ્યારે સંધ્યા ચંપા-ધારની પાછળ ઊતરી ગઇ હતી, અને આઠમનો ચાંદો વાદળીઓમાં રમતી કન્યાઓને દુધીઆ રંગની ઓઢણીઓ દેતો હતો, ત્યારે ત્રણ ઠેકાણે ત્રણ તરેહની વાતો ચાલી રહી હતી:

પેલા ખેસધારી શેઠીઆ પોતાની બહેનને ઘેર આવેલી જાનનાં માણસોને સુમનલાલનો દાખલો આપી કૉલેજમાં ભણનારાંની વ્યવહારકુશળતાની મશ્કરી માંડતા હતા, 'વાણિયા વિના રાવણનું રાજ ગયું તે આ રીતે બાપા!' એ જૂની કહેવતને એમણે લાખ રૂપિયાની કહી જણાવી.

ઘેરે પોતાની બહેનનાં લગ્ન હતાં તેની ધમાલમાંથી છાનીમાની, પોતાની જુવાન પત્ની સવિતાને મેડી ઉપર બોલાવીને સુમન અમરાપરનો કેડો બતાવતો હતો: "સવિતા! એ કેડે બે વરવહુ ચાલ્યાં જાય છે. એનું તે સાચું સહજીવન: મરતાં મરતાં પણ એ જીવતરનાં તોફાનો સાથે રહી વીંઝે છે: આપણું સહજીવન કેવળ સીનેમામાં, ફોટોગ્રાફમાં, અને રાતના પાંચ-છ કલાકમાં. હું વકીલ થઇશ, ને તું કુટુંબમાં રોવાકૂટવાનું કરીશ, મારૂં ભઠીઆરખાનું કરીશ. મારો કલાક પણ નહિ બની શકે. ઘૃણા છૂટે છે આ **सहनाववतु सह नौ भुनक्तु सहवीर्यं करवावहै** ના એકવીસ ક્રોડ વાર જૂઠા બોલાએલા મંત્ર પર. એ મંત્રનાં આચરનારાં તો આ જાય અમરાપરના કેડા ઉપર-"

* * *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"માતાના સમ!" અમરાપરને કેડે પુરુષ ખભે છોકરું સુવાડીને સ્ત્રીના હાથમાં હાથ પરોવી કહેતો હતો : "આજ તો મને ખાઇ ગઇ હતી. પાંચ વરસથી વાડા વાવતાં આજે ગળોગળ આવી ગયો'તો. એમાં ઓલ્યા સપાઇએ, ઉપર ચીર્યું માગનારી બાઇએ, ને શેઠીઆએ તો મારી ખોપરી ફાટ ફાટ કરી મેલી."

"અરે ભૂંડા, ખોપરીને તો ટાઢી રાખીએં."

"ના, ના, આમ લોહીનાં પાણી કર્યે'ય જો રોટલો ન પમાતો હોય તો પછી મેરકાની ટોળીમાં ભળવું શું ખોટું!"

"રોયા! ચોરી..." બાઇએ વરને ચીંટીઓ ભર્યો.

"માતાના સમ, કદિક છે ને તે મહિનાની જેલ મળે એટલું જ ને!"

"બસ એ તારે મન કાંઇ નહિ?" બાઇએ પ્રેમના તુંકારા માંડયા.

"ના, રોટલા તો ત્યાં યે મળે છે. ઊલટાનાં બે ટાણાં, બબ્બે રોટલા, દાળ અને અને શાક પેટ પૂરતાં આપે છે."

"પણ ત્યાં તુંને બે વાનાં નહિ મળે. તારાં આંસુડાં નહિ સૂકાય."

"શું નહિ મળે?"

"એક આ તારી ઝમકુ, ને બીજો આ દીકરો ઝીણીઓ."

"એટલેથી કરીને જ આ વાડા પાઇને પ્રાણ નીચોવું છું ને! બાકી આ દુનિયા—આ શેઠ શાહુકાર ને આ સપારડા તો હવે મને ચોર જ બનાવી રહેલ છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"કેમ આમ હારી જાછ ?" ઝમકુએ ચાંદાના ઉજાસમાં ધણીની આંખો ભીની થતી ભાળી. એના સાદમાં પણ ખરેડી પડી હતી. એણે ધણીને શરીરે હાથ વીંટીને હૈયા સાથે ચાંપ્યો : "હે બહાદુર ! મરદ થઇને ? આવા માઠા વચાર ! ઠાકર—"

"ઠાકરની વાત હવે નથી ગમતી. કીડીને કણ અને હાથીને હારો દેનારો મરી ગયો લાગે છે."

"ગાંડા ! સંજ્યા ટાણે ઠાકરનું હીણું ન બોલીએ. તારે ખભે તો જો, ઝીણીઓ ઝંપીને સૂતેલો છે."

"પણ ત્યારે આ તું ને હું બેય તૂટી મુવાં, તો ય તાજો રોટલો કેમ ન મળે ? આ મલક બધો બંગલામેડીયુંમાં માલે છે, ગંઠાહાર ને હીરા પે'રે છે, તારા મારા જેવા દસ નભે એટલી તો એની એંઠય રોજ ગટરૂમાં પડે છે, ફોનુંગ્રામ અને ધુડપાપ વગર એના દાડા–ખૂટતા નથી, ત્યારે આપણને તો પૂરી ઉંઘે ય નહિ ! આ તે શું ?"

"તને વિચારવાયુ ઉપડયો."

"મારૂં મન મૂંઝાય છે. મેરકાની ટોળી મહિને પંદર દા'ડે કેટલું પાડે છે, જાણ છ ?"

"તું ઝમકુનો દા'ડો ખા જો હવે વધુ બોલ્ય તો. જો અમરાપરનો સીમાડો આવી ગયો." ઝમકુએ વરના ગાલ ઉપર ટાઢા હાથ દીધા.

સમાજનો સેવક આ કોળી, એ આઠમની રાતને પહોરે, સમાજની શત્રુતાના ઊઘડું ઊઘડું થતા દ્વાર ઉપર છેક ઊંબર સુધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહોંચી ગયો હતો. ઝમકુનાં જનેતા સમાં ફોસલામણાંએ એને ત્યાંથી પાછો વાળી લીધો.

શિયાળવાંની લાળી સંભળાતી હતી. ચાંદનીમાં પણ એકાન્ત અકારી હતી. પોતાના પગધબકાર પણ કોઈક પાછળ પડયું હોય તેવી ભ્રાંતિ કરાવતા હતા. એ બીક ઉરાડવા માટે બાઈ બોલી :

"કોઈ કાઠીબાઠી ન નીકળ્યો. દેન કોની છે આવવાની ? માતાજીને નાળીએર માન્યું છે મેં તો."

ત્યાં તો ગામ પાદરના કૂતરાં બોલ્યાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાનજી શેઠનું કાંધું

"ભાઈ પગ્યા !"

"કાં મા ?" પરબત પટેલ ગાડું જોડતો હતો.

"મને તો ઝાંખું ઝાંખું એવું ઓસાણ છે, કે આપણે કાનજી શેઠનાં તમામ કાંધાં ભરી દીધાં છે. એકે ય બાકી નથી."

"હે...હે...હે ખૂંટિયો !" પરબત એના બે બળદ માંહેલા ખૂંટિયાને ફોસલાવતો હતો. ખૂંટિયો ધોંસરૂ લેતો નથી. એનું કાંધ પાકીને ધારૂં પડ્યું છે. ખૂંટિયો ખસીને દૂર ઉભો રહે છે. પરબત એક હાથે ધોંસરેથી ગાડું ઉંચું રાખીને બીજે હાથે ખૂંટિયા તરફની રાશ ખેંચે છે. ગોધલ્યો તો બાપડો શાંત ઉભો છે.

"જો માડી !" ડોશી નજીક આવ્યાં. એની આંખે મોતીઓ આવેલ છે એટલે પરબતની ઉપાધિ એ દેખતાં નથી. એણે તો પોતાનું જ પ્રકરણ ચલાવ્યું: "જાણે જો ! પે'લું કાંધું આપણે કઈ સાલમાં ભર્યું ? પરારની સાલમાં–શીતળાના વામાં જો ને, આપણો ગોધલ્યો મરી ગયો. એટલે વહુની હીરાકંઠી વેચીને રૂા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૮૦ નો આ ખૂંટિયો લીધો, ને રૂ. ૧૦૦ ભર્યા કાંધાના. બીજું—"

"ઓય......કમજાત ! અરરર !" એવો અવાજ કાઢતો પરબત બેવડ વળી ગયો. ખૂંટિયે એના પેડુમાં પાટુ મારી હતી.

"રાંડ વાંઝણીના !" પેડુ દબાવીને પરબત ઉભો થયો : "એમ તને પંપાળ્યો પાલવશે ? એમ પાણી પાયા વિનાનો રજકો બળી જાવા દેશે ! ઉભો રે, તારા લાડ ઉતારું." એમ કહી પરબતે દાઝમાં ને દાઝમાં ખૃંટિયાના દેહ ઉપર પાંચ પરોણા ખેંચી કાઢયા. પશુની આંખોમાંથી આંસુની ધાર પડી ગઇ. વળી પાછા પરબતની માએ શું થઇ રહેલ છે તે દીઠા વિના, આંધળી આંખો અંતરિક્ષમાં મટમટાવતાં અને ટચલી આંગળીના બીજા આંકા પર અંગુઠો માંડીને કહ્યું: "બીજું કાંધું આપણે ભર્યું શેરડીનો વાઢ કર્યો'તો ત્યારે. જો ને, કાનજી શેઠ વાડે ચાર દિ' રોકાણા ને સંધોય ગળ જોખીને કાંધા પેટે ઉપાડી ગયા. જોને, આપણે ઘરનાં છોકરાં સાટુય મણ ગળ નો'તો રાખ્યો. મેં રાખવાનું કહ્યું ત્યાં કાનો શેઠ કોચવાણા'તા. સાંભરે છે ને ?"

આ દરમ્યાન પરબતે પરોણાના પ્રહારથી ટાઢાબોળ થઇ ગએલા ખૂંટિયાને ધોંસરામાં ઝકડી લીધો હતો અને એના કાંધા ઉપરના લદબદ થતા ઘારામાં ધોંસરૂ રાતુંચોળ રંગાઇ ગયું હતું. માથે બાંધેલા ફાળીઆનો કટકો દુઃખતા પેડુ ઉપર કસકસાવીને ટપકતે પરસેવે પરબતે ગાડું ડેલા બહાર લીધું. હજુ જયાં સુધી પેડુમાં પીડા છે ત્યાં સુધી એ પશુ ઉપરથી એની દાઝ ઉતરી નથી. એટલે પૂછડાના કટકા થઇ જાય એટલા જોરથી એણે ખૂંટિયાનું પૂછ ઉમેળ્યું, ડોશીએ પોતાનું વાળ વગરનું માથું ખજવાળતાં ખજવાળતાં પોતાની પારાયણ ચલાવી:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"પબા, તું જાય માડી? થોડી વાર ઉભો તો રે!" એ વખતે ડોસીનો અંગુઠો ટચલી આંગળીના ત્રીજા આંકા ઉપર હતો: "અને ત્રીજું કાંધું આપણે ઓલ્યા નાગડા બાવાઓની જમાત આવેલ તયેં ભર્યું. જો ને, બાવાઓને માલપુડાની રસોઇ જમાડવી'તી, લાગો ભરવો'તો, ઉધરાણું થયું એમાં ભરવા આપણી પાસે કાંઇ નો'તું. તુંને બાવાઓએ મારીમારીને આખો દિ તડકે બેસાડી રાખ્યો'તો ને પછી જો ને, આપણે આપણી ઓતીને ઓલ્યા અરજણ પબાણી વેરે નાતરે દઇ રૂપિયા બસો જોગવ્યા. એમાંથી કાના શેઠને ય કાંધુ ભર્યું. મને બરોબર સાંભરે છે, ઓતડી તે દિ રોતી'તી. નહિ? એને નાતરે નો'તું જાવું, સાંભરે છે? એટલે પછી આપણે એને મારીને ગાડે નાખી'તી."

પરબત પટેલ રાશ તાણીને ગાડું રોકી સાંભળી રહ્યા. એણે કહ્યું: "માડી! મારૂં હૈયું તો ફુટી ગયું છે. મને કાંઇ નો સાંભરે, હું તો એટલું જાણું કે કાનો શેઠ ખોટું નો કરે. ઇ દિ'માં બે વાર સમાકય કરીને બેસનારો ભગતીવંત શ્રાવક પુરુષ છે. એને વેણે તો સૂકાં ઝાડ લીલાં થાય છે. એનો ચોપડો વરસોવરસ પૂંજાય છે. ઇ ચોપડો બોલે તે સાચું. મને તમે મૂંઝવો મા! મારે વાડીએ રઝકો સૂકાય છે.'

એ જ વખતે પોતાની છલકાતી કેડય ઉપર ત્રણસરો કદોરો શોભાવતા કાનજી શેઠ ખભે ખેસ અને બગલમાં ખેડૂતના લાલ-ચોળ લોહી જેવો ચળકતો રાતો ચોપડો દબાવીને હાજર થાય છે. એણે બળદની નાથ ઝાલીને પૂછ્યું "કાં પબા! આ ચોખ્ખું કરીને પછે જ જાને બાપ!"

"કાના કાકા! મારે વાડીનું પીત સુકાય છે. કાલ્ય ગ્યો' તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચેઠ, એટલે નહિ જાઉં તો રઝકો બળી જાશે, ને બપોરે વાડીમાં પાણી નહિ રે.' હરજી વડોદો સંધું ય પાણી એના મોલને પાઇ દેશે. તમે મારી મા હારે નક્કી કરી નાખો. જે કરો તે મારે કબૂલ છે."

એ ઘડીએ કાનજી શેઠની નજર ખૂંટિયાના કાંધ ઉપર પડી. એણે મ્હોં આડો ખેસ દીધો. થૂકયું. કહ્યું, "પબા ! એલા દયાનો છાંટો તો રાખ્ય ! આ ધંધા ! આ ખૂંટિયાને કાંધે ધોંસરૂં ? આ ગામમાં કોઇ માજન મૂવું છે ? કે હાંઉં બસ વાણિયાઓનું આથમી ગયું ? આ રાક્ષસનો દંડ કોઇ કાં નથી કરતા ?"

પરબત ઝંખવાયો.

"એ પલીત. !" કાનજીએ દયાથી ધવાએલ દિલે કહ્યું : "આના કાંધ માથે થોડુંક ધાંસલેટ તો રેડ્ય !"

"હા, કાનજી કાકો સાચું કહે છે. ધરમી જીવ છે." એમ કહી ડોશીએ સાદ પાડયો : "એ વઉ ! આપણા દીવામાંથી ધાંસલેટ કાઢીને લાવજે."

વહુ લાજ કાઢીને આવી ઉભી રહી; બોલી : ધાંસલેટનો છાંટોય કયાં છે ઘરમાં ? રઝકાનો ભારો જૂઠા શેઠને ઘેર નાખી આવીશ તઇ દેશે ને ! ઉધાર ક્યાં આપે છે ?"

"ખોટાં ! નખશિખ ખોટાં કણબાં ! ઘરમાં ધાસલેટ ન હોય એવું બને ? પણ જીવમાં દયા જેવી જાત્ય જ નહિ ને : લટૂડાના માજનને કહીને આંહી આ પાપીઆઓ ઉપર કડક દેખરેખ રખાવ્યા વિના છૂટકો નથી."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ બબડતા કાનજી શેઠ પરબતની ડેલીમાં પ્રવેશ્યા. ઘરમાં ક્યાં ક્યાં કોઠીઓ છે, વહુના હાથનાં કે ગળામાં શો શો દાગીનો છે, એ બધું ટીકી ટીકીને જોઇ લીધું. પછી વાત ચલાવી: "કાં પૂતળી ડોશી! ચોથા કાંધાનું હવે શું કરવું છે?"

"માડી કાનાભાઇ! મને તો એમ ઓસાણ છે કે ચારે કાંધાં ભરાઇ ગયાં છે."

"માડી તમારૂં ઓસાણ સાચું? કે વેપારીનો ચોપડો સાચો?"

"સાચો તો વેપારીનો ચોપડો માડી!" ડોશી ડરતાં ડરતાં બોલ્યાં: "ને મારૂં તો હવે હૈયું ય ફુટી ગયું છે ભાઇ! પણ મને વે'મ છે. જુઓને કાનાભાઇ! એક કાંધું જાણે કે શીતળાના રોગચાળામાં–'એમ કરીને ડોશીએ આંગળીના વેઢા ગણતાં ચારે કાંધાંની કથા માંડી.

"હેં–હેં–હેં–હેં!" કાનજી શેઠ હસી પડયા: "માડી! સાઠય પૂરાં થયાં ને તમને?"

"હા માડી!" એ વેણમાં રહેલો કટાક્ષ ન સમજેલી ગભરૂ ડોશીએ કહ્યું: "સાઠને માથે સાત થયાં. આંખે અંધાપો આવી ગ્યો, બાપ! પબાનો બાપ જેલમાં જ પાછા થ્યા ખરા ને, એટલે રોઇરોઇને મારી આંખ્યું ગઇ, કાનાભાઇ! પબાના બાપને માથે તર્કટ—"

ડોશી પોતાની પારાયણ આદરશે એ બ્હીકે કાનજી શેઠે ચોપડો ઉઘાડીને ત્રણ ભરાએલાં કાંધાં વાંચી બતાવ્યાં.

પરબતના બાપની વાત સંભારતાં આંસુ પડવાથી પોતાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોઢાની ઉંડી કરચલીઓ ભરાઇ ગઇ હતી તે સાડલાને છેડે લૂછી નાખીને પધ્ધાની મા હરખથી ઉછળ્યાં : "ને માડી! એની ફારગતી પણ તમારી સહીવાળી તમે લખી દીધી'તી. હં અં! મને સાંભર્યું, સાંભર્યું. વાહ! મારો વાલોજી મારે હૈયે આવ્યા આવ્યા! વાહ ગરૂડગામી! વાહ દીનદયાળ!"

"કાં કાં! શું થયું ડોશી!"

"તમારી ફારગતી મેં સાચવી રાખી છે."

"એ બરોબર, ફારગતી લખી દીધી હોય તો હાંઉ. મારે કાનની બૂટ ઝાલવાની. કાઢો ફારગતી."

"રો' રો'! હું હૈયે આણું છું. એ હા! આવ્યું, આવ્યું એ વઉ! તારી તેલની કાંધીની હેઠળ મેં ઇ ફારગતીની ચીઠી દબાવી'તી."

ડોશી હાંફળી હાંફળી ઉઠી. દોડી. ઘરના છાપરામાં લટકાવેલ શીંકા ઉપર રજે ભરેલું એક ડબલું પડેલું એની અંદર તેલનો સીસો મૂકયો છે. વહુએ એ નીચે ઉતાર્યું. અંદર કેટલીક ચીંથરીઓ ને ગાભાઓ ખોસેલાં. આંધળી ડોશીની આંગળીએ આંગળીએ જાણે એકેક દીવો પેટાયો હોય તેમ એ ચિઠ્ઠી ગોતવા લાગી. છતાં કાનજીને કશી યે અકળામણ નહોતી. આખરે ડોશીએ, દરિયામાં ડુબનાર જેમ લાકડું પકડે તેમ કાગળીઓ પકડયો :

"આ રહી ફારગતી, લ્યો માડી! હાશ! હું સીતેર વરસની ડોશી ખોટી ઠરત, મારા પરભુ!"

કાનજી જરાક ઠરી ગયો : "જોઉં! લાવો તો માડી, મારો કોઇ વાણોતર તો ઉચાપત નથી કરી ગયો ને?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જ વખતે ફળીમાંથી અવાજ આવ્યો, "લક્ષ્મી પ્રસન્ન !" અને ફળીમાં એક પહોળા ગળામાંથી મોટો બળખો પડયો.

"હયો આ વાસુદેવ વ્યાસજી આવ્યા વ્યાસજી સાક્ષી. એની સાક્ષીએ ફારગતી વાંચી લે બાપ કાનજી !"

"શું છે પૂતળી મા !" વાસુદેવ વ્યાસે કાનજી શેઠના કપાળે કંકુનો ચાંદલો કરતાં કરતાં પૂછ્યું.

"માડી વ્યાસજી ! તમે આ કાગળ વાંચી જોવો ! આ કાના શેઠની ફારગતી છે કે નહિ ?"

વાસુદેવ વ્યાસ આજ વીસ વરસથી દરરોજ સવારે પૂતળી ડોશીને ઘેરેથી અરધી અરધી તાંબડી કાંણુક લઇ જાય છે. ઘરમાં ખાવા ન રહે ત્યારે પણ શંકરના આ સેવકની ઝોળી કણખણે પાછી નહોતી વાળી. પથાના બાપ જેલમાં મરી ગયા તેની પાછળ ડોશીએ વ્યાસજી પાસે ગરૂડપુરાણ વંચાવીને રૂા. ૨૦૦–૩૦૦ જેટલો માલ આપેલો. ઘણી વાર પથાને વ્યાસજીએ કહેલું પણ ખરૂં, કે "તારા પડખાની વાડીવાળો જાદવ વડોદો છ મહિને ફાટી પડે એવા મારણ-જાપ કરવા હું બેસી જાઉં, તું જો ખરચ કરી શક તો !" આમ વ્યાસજીને આ ઘર સાથે ઘાટો વહેવાર હતો. પૂતળી ડોશીને ખાત્રી હતી કે વ્યાસજી તો સોળવલું સોનું છે.

કાનજીએ વ્યાસજીને મારેલા મીચકારા એળે ન ગયા. વ્યાસજીએ કહ્યું: "ના, ના, માડી ! આ તો વેઠના વારાની ચિઠી છે."

"અરેરે માડી ! એમ થયું ? તયેં ઇ ફારગતી કયાં મુકાઇ ગઇ હશે ? આ તો હું સીતેર વરસની ડોશી ખોટી પડી ને !"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ત્યારે હવે ચોથા કાંધાનું કેમ કરીશું પૂતળી મા !" કાનજી મુદ્દાની વાત પર આવી ગયો.

"ઇ ચિઠી પાછી લાવજો ભાઇ !"

"ચિઠી ! મેં તમને પાછી આપી ને ! તપાસો તમારાં લૂગડાં. મારી પાસે નથી."

એકાએક પરબતની વહુ લાજના ઘૂમટામાંથી કળકળી ઉઠી. "એ ફુઇ ! એ ચિઠ્ઠી કાનાભાઇના મોઢામાં રહી ! એ ચાવી જાય. લે ! લે ! કાનાભાઇ ! આ ધંધા ?"

પૂતળી ડોશી સજ્જડ થઇ ગયાં. "ચિઠ્ઠી કાનજીભાઇ ચાવી ગયો ? કાનજી દામજીનું ખોરડું ઊતરી ગ્યું ? વ્યાસજી ! શંકર આવું સાંખી લ્યે છે ?"

"ડોશી ! ઝાઝી વાતનાં ગાડાં ભરાય. ને હવે ચીથરાં ફાડો મા. ચોથું કાંધું ભરી દ્યો. મારે ખોટીપો થાય છે."

સાંજે પરબત વાડી પાઇને પાછો આવ્યો. રાતે ને રાતે કાનજી શેઠ એનો ગોરીઓ ગોધલો કાંધા પેટે છોડાવી ગયા.

બીજે દિવસ સવારે પરબત જ્યારે પહોર દ' ચડયે જાગ્યો, ત્યારે ગમાણમાં એકલા અટૂલા બેઠેલા બંધુહીન ખૂંટિયાનું કાંધ બે કાગડા ઠોલી રહ્યા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિતાના અંગારા

:: ખંડ ૧–૨ ::

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તા પહેલી : કિશોરની વહુ

તે દિવસ લગભગ અરધું ગામ આભડવા નીકળ્યું હશે. મોતીશા શેઠના કિશોરની વહુને સવારે પાંચ વાગે કાઢી ગયા ત્યારે શેરીએ શેરીએ સ્ત્રીઓ એકમોંએ વખાણ કરતી હતી કે 'સસરો હોય તો મોતીશા શેઠ જેવો જ હોજો ! રોજ વીસ વીસ રૂપિયાની તો દવા વાપરી છે : ઠેઠ મુંબઇથી મદ્રયમું તેડાવી : ગોરો સર્જન રોજના પાંચસે રૂપિયે દોઢ દી ને બે રાત બેસી રહ્યો; ઠેઠ પાતાળેથી પણ જીવ પાછો વળે તેવી ભારે ભારે દવાઓની પિચકારીઓ મુકાવી : ખરચ કર્યામાં સસરે પાછું વાળી નથી જોયું. અને રાતે બે વાગે જ્યારે ગોરો દાકતર ટોપી પછાડીને ઊભો થઇ ગયો, ત્યારે તો શેઠ કાંઈ રોયા છે ! કાંઈ રોયા છે ! આ મોંમાં લીલું દાતણ છે ને ખોટું નહિ કે'વાય, ભગવાન ! આવો સસરો તો જેણે પરભવ પૂરાં પુજ્યાં હોય તેને જ મળે.'

'અને બાઇ, મડાને ચૂંદડી ઓઢાડવી'તી; ઘરમાંથી સાસુએ વહુના ટ્રંકમાંથી જૂનું ઘરચોળું કાઢી આપ્યું. પણ ડેલીએથી સસરે પાછું મોકલી કહેવરાવ્યું કે 'કિનખાબની સાડી આપણે વિવા વખતે છાબમાં મૂકી હતી તે લઇ આવો. અત્યારે વહુ જેવી વહુ ગઇ અને આપણો જીવ શું એક ગાભામાં ગરી રહે છે! જોશે ત્યારે બીજું ક્યાં નથી લેવાતું ? પ્રભુનો પ્રતાપ છે.'

'બાળવામાં પણ અધમણ ચંદન : એક ડબો ઘી : આખે રસ્તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છેક સ્મશાન સુધી 'જે જે નંદા! જે જે જીનંદા!' કરતા શેઠે પોતે મોઢા આગળ ચાલી ભંગિયાને ખોબે ખોબે પાયલી બેઆનીઓ ઉડાડી. ગામને મસાણછાપરી નહોતી તે દુઃખ ત્યાં બેઠાંબેઠાં જ ટાળ્યું: એમ ઘણો ધરમાદો કર્યો: મોતીશાએ વહુની પાછળ લખલૂટ વાપર્યું. બાકી મૂઆ માણસના અવગુણ ન ગાઇએ, પણ વહુ તો હતી લખણની પૂરી હો!'

મસાણેથી પાછા વળતાં પણ ગામની બજારને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી મોતીશા એવો તો ઠૂઠવો મૂકીને 'વહુ રે! મારી વહુ! મારા દીકરા રે! મારા ઘરના દીવા રે!' એવાં કરુણ બોલ બોલતા રડતા હતા કે જેઓને ઘેર ત્રીજી વારની દીકરા-વહુઓ આવી હતી તેઓને પણ રોવાનું મન થતું હતું. ખીમચંદ ભરાડી (ગામમાં ખીમચંદ શેઠની અટક જ 'ભરાડી' પડી ગયેલી) વાત કરતો હતો કે 'આ સગે હાથે મેં ત્રણ દીકરા-વહુઓને દેન દીધાં છે, ને આ સગી આંખે મડદાં બળતાં જોયાં છે, પણ આજ મારી યે છાતી થર્ય નથી રહેતી.' મોતીશા શેઠ સાંભળી શકે તેવી રીતે બોલાયાથી એમને વધુ રડવું આવેલું. અને ખીમચંદ ભરાડી એવા મોકાનું બોલેલો કે પાછળથી મોતીશાએ ખીમચંદનું બધું કરજ માફ કર્યું હતું.

ડાઘુઓ થોડી વાર અનાજના ભાવ, અમેરિકાના રૂનાં બજાર, ગામનાં વસવાયાં લોકોની વધી પડેલી ફાટય વગેરે પરચૂરણ વિષય પર વાતો કરી શેઠનું મન વહુના શોકમાંથી બીજા વિચારે વાળી લઇને બપોરે બાર વાગે વીખરાયા. તે પછી અર્ધા કલાકની અંદર આટકોટ-વાળા ફૂલા શેઠ, જેતપુર-હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર મોરારજી ઠેબાણી, એમ. એ. રાજકોટના સુધારક બારીસ્ટરનું ખાસ આવેલું માણસ અને ખમીસાણા ગામડાનો પ્રેમજી વાણિયો-એમ ચાર કે પાંચ જણ આવી ગયા, શેઠની ગાદીની છેક નજીક જઇને ગરીબડે મોંએ કાનમાં કંઇક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહી પણ ગયા. એ વાતોમાંથી 'શ્રીફળ' 'છબી' 'ઉમ્મર' 'ગોરો વાન' 'નમણાઈ' 'ખાતરી કરો' 'બીજે થાય નહિ હો !' 'ગુંજે ઘાલીએ' એવા શબ્દો ખાસ સંભળાઇ આવતા હતા. એ સહુને મોતીશાએ ટૂંકો જ જવાબ આપ્યો કે 'હું જોઇશ. તમને પૂછયા વિના નહિ કરું.' સૌમાંથી ખમીસાણાવાળા પ્રેમજી વાણિયાની સાથે મોતીશાએ વિશેષ ચોકસાઇથી વાતો કરી.

· ૨ ·

'હચો વેવાણ ! હું ત્યારે રજા લઉં છું. બોલ્યું ચાલ્યુંમાફ કરજો !' મરેલી વહુનો બાપ કે જે બાબરાની અંગ્રેજી શાળાનો આસીસ્ટંટ માસ્તર હતો, તેણે તે જ દિવસે રાતે પુત્રીનાં સાસુની રજા માગી, હાથ જોડયા. મોતીશા શેઠે એક વિચિત્ર નિયમ રાખેલો કે કન્યા હંમેશાં પોતાના બરોબરિયાની નહિ પણ ગરીબની જ લેવી.

'બસ જાવ છો ? બે દી' રોકાણા હોત તો દુઃખમાં ભાગ લેવાત.' ચંદનનાં સાસુએ વિવેક કરતાં માથા પરનો ઘૂમટો પેટ સુધી તાણી લીધો. આજે એમણે પણ વહુની નનામી પાછળ પાદર સુધી દોડી દોડી દસ પછાડીઓ ખાધી હતી, શરીરની ખેવના નહોતી કરી.

'મારે રજા પૂરી થઇ ગઇ છે, એટલે નહિ રોકાઇ શકું. વળી ઘેર કોઇ ઊઠયું માણસ નથી. છોકરો મા વગરનો છે. પરવસુ મૂકીને આવ્યો છું.'

'ભલે ત્યારે.' થોડી વારે સાસુએ આંખો લૂછી, નાકે આવેલ પાણીને છંટકોરી નાખી ઉદ્ગાર કાઢયો કે 'અરેરે બાઇ ! ભર્યા ઘરમાંથી ગઇ. ભાગ્યમાં નહિ ત્યારે જ ને ! નીકર આ રૂપાળી ઘોડાગાડી, આ મોટર; ને હમણાં હમણાં તો રોજ સવાર સાંજ ઘોડાગાડીમાં બેસાડીને ચંદનને ફેરવી આવતા. પણ આયખું નહિ ના ! એટલે દરદ ઘેરી વળ્યું, કોઇ કારી જ ન ફાવી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'વેવાણ !' ચંદનના બાપે બીતાં બીતાં કહ્યું: 'મને વેળાસર એક ચિઠ્ઠીચપતરી બીડી હોત ને ! હું તો ધારતો હતો કે ચંદન સાજી સારી છે. મારે ઘેરે તો કોઇ દી નખમાં ય રોગ નહોતો. આંહીં એકાએક—'

'ના ભા !' સાસુએ સહેજ કચવાટ બતાવીને કહ્યું : 'આંહીં એને નથી અમે દળણાંપાણી કરાવ્યાં, કે નથી વૈતરું કરાવ્યું. રોગ તો મૂળ તમારા ઘરનો છે. પછી તે ચાય તમારો હો, ચાય તો એની માનો હોય. પરણીને આવ્યાં ત્યારથી થોડી થોડી ધગશ ને ઉધરશનું ઠસકું તો રે'તાં.'

મહેમાન ઊંબર ઉપર જ સજ્જડ થઇ ગયો. નાક છીંકવાને બહાને પીઠ ફેરવીને એણે આંખોનાં જળજળિયાં લૂછયાં. વેવાણે વાત આગળ ચલાવી :

'બાકી તો એને કાંઇ કહ્યું થાતું ? તમે આણામાં પૂરાં લૂગડાં ન લાવ્યાં : તમારે બાપે જાનની પૂરી સંભાળ નો'તી લીધી : તમારી આંખે ઝાંખ છે એનો તો અમને સગપણ વખતે કોઇએ ફોડ જ ન પાડયો' :—આવું કાંઇક હસવામાં ય કહેવાઇ જાય તો પણ દડ દડ દડ આંસુડાં પાડે ને આંખો તો ઘોલર મરચાં જેવી થઈ જાય. બોલે તો નહિ, પણ મનમાં બળીબળીને ભસમ !'

મહેમાન ત્યાંથી નાસવા માગતો હતો. પણ એના પગને જાણે કોઈ શબ ઝાલી રાખતું હતું ને કહેતું હતું કે મારી પૂરેપૂરી કથા સાંભળતા જાઓ.

કિશોરની બાએ ફરી વાર વાર્તાનો તાર સાંધ્યો : 'અને પાછી ઘરમાં થયેલી અક્ષરેઅક્ષર વાતની ફરિયાદ રોજ રાતે મેડીએ જઇ કિશોરને કહેવા બેસે. કિશોર બચાડો દુકાનેથી થાકયો પાકયો આવ્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય એનેય જંપ નહિ. મારો કિશોર તો માવતરની ને કુળની મોટાઇની પાકી અદબ રાખનારો, અસ્ત્રીચળિતર સમજનારો, ડાહ્યો : એટલે આવી બાઇડીશાઇ વાતુંને કાન દિયે જ નહિ. હાંઉ, પછી તો ધ્રુશકે ધ્રુશકે રોવાતું હાલે, ઇસ્ટોલિયા ઊપડે, ઘર આખાને જંપવા ન દિયે. એક વાર તો તમારા વેવાઇ પંડયે ઊઠીને રાતે બાર બજે બહાર આવ્યા. ત્રાડ નાખી કે 'વહુને ન પોસાય તો કાલ સવારે કઢાવી દ્યો ખીજડિયા જંકશનની ટિકીટ; જાય બાબરે. આંહીં તે શું કોળીવાઘરીનું ઘર છે! જરા ખોરડું તો ઓળખો !'

'અરર! એટલે સુધી મારી દીકરી—' માસ્તરના મોંમાંથી ઉદ્‌ગાર સરી પડયો.

'દીકરીની તો શી વાત! સસરો સાંભળે એમ ચીસું નાખે, કે 'એ...મને કૂવામાં ભંડારો! એ...મને અફીણ આપો! મારે કયાંય નથી જાવું. મને બાપ ઊભી નહિ રાખે!' એમાંથી તાવ ચડયો. ઠસકું વધ્યું, દવા તો કરાય તેટલી કરી. પણ આવરદા નૈ ને!'

મરેલી પુત્રી ઉપર કોરોનર અને જ્યુરી, બેઉની મળીને સરજેલી એક માનવશક્તિ વિગતવાર ફેંસલો આપતી હતી અને એ સાંભળીને બાબરા ગામની એંગ્લોવર્નાક્યુલર શાળાના આસીસ્ટંટ માસ્તર ઘડી લજ્જા, ઘડી ગુસ્સો ને ઘડી પાછો વાત્સલ્યનો કોમળ આંચકો અનુભવી રહ્યા હતા. વળી પાછો એની નજર સામે, મરેલી, માવિહોણી, તાવલેલી દીકરીનો દેહ તરવરતો હોય તેમ એણે કહ્યું :

'વેવાણ! મને વેળાસર ખબર આપ્યા હોત તો હું એને પંચગની લઇ જાત. તમારે પ્રતાપે મેં ય મારા ટૂંકા પગારમાંથી પૂણીપૂણી બચાવીને બસો રૂપિયાની મૂડી કરી છે. એટલે હું ચંદનને પંચગની...

'અરે તમે શું લઈ જાતા'તા! મેં ને તમારા વેવાઇએ કેટલું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલું કહ્યું, કે હાલો પંચગની, હાલો ધરમપુરના સેનીટોરિયમમાં, કોઇ વાતે હાલો, હું હારે આવું. પણ માડી રે! એની તો એક જ હઠ: કે કિશોર એકલો સાથે આવે, અમે કોઇ જ નૈ: અમે તો એને કડવાં ઝેર. ત્યારે કિશોર તે જીનપ્રેસનું કામ સંભાળે કે રૂકપાસની ખરી મોસમ ટાણે બાયડી સાટુ ઠેઠ પંચગની સુધી હડિયું કાઢે! પણ વહુને તો બચારીને મરવું સરજ્યું'તું ખરું ને, એટલે સાચી વાત સૂઝી જ નહિ. એની તો એક જ હઠ—કે પંચગની નૈ, ધરમપુર નૈ, ક્યાંયે નૈ, જીનને જ બંગલે મને એકલીને કિશોર ભેળી રે'વા દ્યો! તમે કોઈ નૈ! અરે એનો હાકમ જેવો સસરો ય એને કડવા ઝેર થઈ પડયા.'

દીકરી શું આટલી બધી નાદાન થઈ હશે! પુત્રીનો પિતા ગામડિયાં છોકરાં ભણાવતો ભણાતો કોઇ કોઈ વાર નાની ચંદનને બોટાદકરની રાસતરંગિણી વાંચી સંભળાવતો અને કોઇ કોઇ વાર રાતે પરીક્ષા-પત્રો તપાસતો તપાસતો તેર વર્ષની ચંદનને અંદરના ઓરડામાં બાપની પથારી પાથરતી 'રસની એ રેલ સખિ સાંભરે રૂપાળી રાત' વાળી પંક્તિ કોમળ કંઠે ગાતી સાંભળતો તે બધું અત્યારે વીસરી ગયો. છેવટે વેવાણના આ એકાદ કલાકના ઉદ્ગારોમાંથી પોતે બે-ચાર વસ્તુઓ પકડીને બાબરે ચાલ્યો ગયો. એક તો ચંદન હઠીલી: બીજું એનું આવખું નહિ: ત્રીજું કિશોરને એણે સંતાપ્યો, મોતીશાની મર્યાદા ન પાળી, સાસુની શિખામણો ન લીધી: ને ચોથું મોતીશા શેઠે ચંદનનું મોત સુધાર્યું. આ બધી અસરથી એને પ્યારી પુત્રીના અવસાનનો શોક ઓછો થયો. ઘડીભર એમ પણ થયું કે મોટાં ઘર સાથેનો મારે સંબંધ વધુ બગાડવા એ ન જીવી તે પણ સવળું જ થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

• ૩ •

એક જરૂરી બિના કહેવી રહી ગઈ છે. આભડીને આવ્યા પછી પહેલી જ વિધિ કિશોરને માથે લાલ રેશમી પાઘડી બંધાવવાની, કપાળે ચાંદલો કરવાની અને જરીક ગોળ ચખાડવાની હતી. જમાડવી તો જોઇએ લાપસી, પરંતુ કિશોરનાં બા અને બાપા બન્ને જણાં, વહાલી વહુની ચિતા હજુ સળગી રહી છે ત્યાં કંસારનું આંધણ ન મુકાય એવું વિચારીને ગોળથી જ અટક્યાં હતાં.

આ વિધિઓમાંથી નિવૃત્ત થઇને કિશોર રોજના કામકાજ પર ચડી ગયો હતો. દરેક માણસ સારા અથવા માઠા ચાહે તેવા આખરી પરણિામને માટે જ ઉત્સુક હોય છે. કિશોરના મન પરથી પણ ચંદનની માંદગીની લટકતી પથારી ખસી ગઇ હતી. છેલ્લા આઠદસ દિવસથી તો વહુના ક્ષયનાં જન્તુઓ રખે ને દીકરાને ચોંટે એ બીકે કિશોરની બાએ એને ચંદનની પથારી પાસે પણ આવવા નહોતો દીધો. એટલે કિશોરને ખાસ વિયોગ-દુઃખ જન્મે તેવું રહ્યું નહોતું. મેડી ઉપર વારેવારે સહુને ચડઉતર કરવી ન પડે તે માટે ચંદનની પથારી તો છેલ્લા એક મહિનાથી કિશોર-ચંદનના શયનખંડમાંથી ખસેડીને ભોંયતળિયે જ લાવવામાં આવી હતી. એમ કરવાનાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણો હતાં. મોતીશાને અને શેઠાણીને કાને એક ચોંકાવનારી વાત તો એ આવી હતી કે છેલ્લા ચાર મહિનાથી રાતમાં ચંદનનાં ઝાડો-પેશાબનાં પૉટ કિશોર પોતે જ ઉપાડીને, છાનોમાનો, કોઇ સંચળ પણ ન સાંભળે તે રીતે લપાઇને સંડાસમાં નાખી આવતો. એનું ખરું કારણ એ હતું કે ચંદન હવે સંડાસ સુધી જઇ શકતી નહોતી. માબાપને તો એમ જ લાગેલું કે વહુ એ રીતે દીકરા ઉપર અમલ ચલાવવામાં હદ વટાવી ગયાં હતાં. વસ્તુતઃ ચંદન તો ચાર વિસામા ખાઇને પણ સંડાસમાં જ પહોંચતી અને કિશોરે આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભંગીકામ કરવાની જીદ કરી ત્યારથી ચંદનને ઝાડોપેશાબ દબાવી રાખવાની ટેવ પડેલી.

આજે પેલો ગોળ ખાધાને ચોથો દિવસ છે. કિશોરનું મન મોકળું થયું છે. ચંદનનું રોગી જીવન સાંભરે છે, પણ તેથી એને વ્યથા નથી; રાહતની લાગણી છે. બિચારી રિબાતી હતી તે છૂટી એવો અનુકમ્પાનો ભાવ પણ ઊઠે છે. વળી પોતાને એકલાપણું લાગશે, વિરહ સાંભરશે, તે પહેલાં તો નવા લગ્નની દુનિયાનો કાંઠો શરૂ થઈ જશે એમ પણ એણે માનેલું. પણ હકીકત એથી ઊલટી બની. મોતીશા શેઠ જો ડાહ્યા હોત તો એણે કિશોરને બહારગામ હિસાબકિતાબમાં ને ઉઘરાણીમાં મોકલી દેવો જોઈતો હતો; અથવા કંઈ નહિ તો એને અમદાવાદની પેઢી પર જ મોકલવો હતો. ત્યાંનો મુનીમ વ્યવહારકુશળ હતો. કિશોરને નાટકસીનેમામાં લઈ જાત. પણ ભૂલ એ થઈ કે કિશોરને જીનપ્રેસના કારખાના પર જ રાખ્યો. કારખાનું ગમે તેમ તો યે જીવતાં જીવોનું જગત છે. ત્યાં બેસનાર માલિકની અને ધનપ્રાપ્તિની વચ્ચે સેંકડો હૈયાંના ધબકારા, સંચાઓના થડકાર જેટલા જ જોરદાર ચાલી રહ્યા હોય છે.

કારખાનાના સંચા ચલાવનારાં મજૂરોમાં સ્ત્રીઓ મોટી સંખ્યામાં હતી, કેમકે એને ઓછી રોજી આપવા છતાં કામ દોઢું ઊતરતું. બહાર ઝાડની ડાળે બાળકોનાં ખોયાં લટકાવીને માતાઓ સંચા ચલાવતી, બચ્ચાં રૂવે ત્યારે ઢીબરડીને પાછી ધાવણ પાતી; સાસુ-વહુઓ ઉઘાડેછોગ લડીબોલીને પાછી કંઈ ન બન્યું હોય તેવી રીતે કામે લાગતી, સંચો ચલાવતાં બાયડીની આંગળી વઢાય તો દોડીને એનો ધણી સો મજૂરોની વચ્ચે પણ એને ઘાસલેટમાં બોળેલ પાટો બાંધી દેતો, ને પગે ઘવાયલી સ્ત્રીને નાના બાળકની માફક કેડયે બેસારીને ઘેર લઇ જતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવું પડદા વિનાનું મજૂરજીવન જોયું, એ કિશોરને માટે વાઘના બચ્ચાએ લોહીનું ટીપું ચાખ્યા જેવું બન્યું. એનામાં મૂળથી જ મોતીશાના મજબૂત સંસ્કારો ઊઘડયા નહોતા. વયમાં એ જુવાન હતો. કોઇ કોઇ વાર મનને નબળું બનાવી મૂકનાર દંપતી–સાહિત્યની વાર્તાઓ વાંચવાની તક પણ એને મળી જતી. તેમાં સ્ત્રી ગુજરી ગઇ, ને આંહીં આ મજૂરોને દુઃખમાં ખદબદતાં છતાં કુળપ્રતિષ્ઠા જવાના ભય વિના મોકળાણમાં જીવતાં દીઠાં.

જૂની સ્મૃતિ જાગવામાં કોણ જાણે કુદરતના કયા નિયમો કામ કરતા હશે તે તો અમે જાણતા નથી. પણ વિચિત્ર તો બહુ જ લાગે છે, કે એક જુવાન મજૂરણ ગેલતી ખેલતી સાંજે કિશોરની મોટર કનેથી પસાર થઇ, અને એ સાંજના ભળભાંખરામાં કિશોરે એના મોં પર દૈવ જાણે શી યે પરિચિત રેખા જોઇ લીધી. દૂરદૂરથી હવામાં ગળાતું એ ટીખળી મજૂરણનું ગીત કાને પડયુંઃ—

'બાળીઝાળીને જીવડો ઘેરે આવ્યો રે લોલ,
'હવે માડી! મંદિરિયે મોકળાણ જો,
'ભવનો ઓશિયાળો હવે હું રિયો રે લોલ.'

કિશોર ઘેર ગયો. દીવો બળતો હતો તે બુઝાવી નાખ્યો. ઓરડાની એક ખીંતી પર ચંદનની ઘણા વખત પહેલાંની ઊતરી ગયેલી સાડીમાંથી ફાડેલો, જોડા લૂછવાનો એક કટકો પવનમાં ઝૂલતો હતો, તે અમસ્થો અમસ્થો પણ આજે એને ચંદનના શરીરના છેદાયેલા અંગ જેવો લાગ્યો. તેથી જ બીને બત્તી બુઝાવી હશે કે કેમ, તે તો એ જાણે. પણ પછી એ બારીમાં મોં રાખીને બેસી રહ્યો. માંદગીની પથારી પહેલાંનો કાળ અંતરની આંખો સામે ઊઘડવો શરૂ થયો: કોઈક જાણે એને એક ઝાંખો દીવો લઇને જીવન–ગુફામાં ઊંડે–ઊંડે–ઊંડે દોરી જતું હતું. ગુફાના તળિયામાંથી કોઇનું ડૂસકાભર્યું વચન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંભળાતું હતું કે 'ત્યારે તમે મને શા માટે પરણ્યા ! શા માટે પરણ્યા !'

પ્રત્યેક દિવસે, એક પછી એક રાતે, પ્રત્યેક રાતને કયે કલાકે શું શું બન્યું, તે બધું જ, કોઇ મશાલને અજવાળે ભોંયરામાં દેખાય તેવું બિહામણું દેખાયું. એક વાર તો એને પરસેવો વળી ગયો. એણે જોયું કે ચંદન હિસ્ટીરિયામાં પડી છે; સામે ઊભી ઊભી મા કહી રહી છે કે 'અરધોઅરધ ઢોંગ, બાપ !' ને પોતે એક ટાંચણી લઇને ચંદનના પગને તળિયે ઘોંચી એ હિસ્ટીરિયાનું સાચજૂઠ પારખી રહ્યો છે.

'ઓય !' કહી કિશોર ચમકી ગયો. તે વખતે અંધારે અગાસી પર એના બાપ આવીને ઊભા હતા.

'અંધારું કેમ છે કિશોર ?' કહી મોતીશાએ નોકરને બોલાવી દીવો પ્રગટાવ્યો. પછી વાત છેડી :

'હવે આપણે જલદી નક્કી કરવું પડશે.'

'શાનું ?' એટલું પૂછવાની પણ કિશોરમાં શક્તિ નહોતી. મોતીશાને પણ પ્રશ્નો સાંભળવાની ટેવ નહોતી. એમણે સ્પષ્ટ કર્યું :

'આપણા ઘરના મોભા મુજબ વહુના બારમા પહેલાં જ બોલ બોલાઇ જવા જોઇએ. એક દિવસ પણ મોડું થશે તો લોકોને વહેમ પડશે કે તારામાં કંઇક કહેવાપણું હશે. ને પછી સહુનાં મન સંકોડાશે. મોડું મોડું આપણે કરશું તો ખરા જ, આભધરતીનાં કડાં એક કરીને પણ કરશું, પણ અત્યારે થાય તે સવા લાખનું લેખાય.'

કિશોર નિરુત્તર રહ્યો. બાપે ચલાવ્યું :

'ચાર દિવસમાં પચીસ ઠેકાણાંનાં તાર-ટપાલ છે. એમાં આટ-કોટવાળા ફૂલા શેઠ તો વહુને ક્ષય છે એવું સાંભળ્યું ત્યારથી જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણી વાટ જોઇને બેઠા છે. પણ મને સામો પૈસાદાર સગો પોસાય નહિ. મોરારજી માસ્તરની દીકરી સહેજ ભીને વાને છે એટલે એ તો હીરના ચીરમાં પાણકોરાના થીગડા જેવું થશે. સુધાકર બારીસ્ટરે આપણા રાજના દીવાનસાહેબ મારફત મારું ગળું ઝાલ્યું છે, પણ એણે કન્યાને વધુ પડતી કેળવણી આપી છે. આપણને પોસાયું ન પોસાયું તો પછી સામો બારીસ્ટર ઠીક નહિ. વળી કન્યા વીસ વરસની થઈ છે, એ કાંઈક કહેવાપણું હોયા વિના તો ન જ બને ના ! બધી દૃષ્ટિએ, ખમીસાણાવાળો પ્રેમજી શેઠ ઠીક લાગે છે. એ આપણી શેહમાં દબાતો રહેશે, ને આપણે ઘેર કન્યા આવ્યા પછી સંગીત, અંગ્રેજી વગેરે તારે જે શીખવવું હોય તે શીખવી શકાશે. એ માસ્તરો રાખીશું.'

'બાપુ !' કિશોરના હોઠના ટેભા ત્રૂટતા હોય એવો અવાજ થયો: 'મારે જુદા થવું છે. જલદી મજિયારો વહેંચી આપો.'

'શું... !!! માકડને મોઢું આવ્યું કે ?' મોતીશા શેઠે આજ જીવનભરમાં પહેલી જ વાર દીકરાની જીભ ઊપડતી દીઠી; 'માથું ભમી ગયું છે કે ? મારાં બોંતેર કુળ બોળાવા બેઠો કે શું ?'

'એક અઠવાડિયામાં મજિયારો વહેંચી આપો, નહિ તો હું કોર્ટે ચડીશ.' એટલું કહીને કિશોર ત્વરાથી નીચે ઊતરી ગયો, ગામ બહાર ચાલ્યો, નદીની ભેખડ પર બેસીને, ત્યાં એટલો બધો પવન ફૂંકાતો હતો છતાં કિશોરને એટલો ઓછો પડયો હોય તેમ એ પોતાના પહેરણની ચાળ વડે છાતી પર પવન ખાવા લાગ્યો.

જીવતી હતી ત્યારે બંધ કરેલા ઓરડામાં પણ જેને બા બાપા સાંભળી જાય એ બીકે ગળું ખોલીને બોલાવી નહોતી, તેને આજ કાળસિંધુને સામે કાંઠે સંભળાય એટલી તીણી ચીસ પાડીને કિશોર પુકારી ઊઠયો કે 'ચંદન ! ઓ ચંદન ! મેં તારું ખૂન કર્યું છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તા બીજી : અનંતની બહેન

સવારની ગાડી બરાબર વખતસર આવી હતી. સ્ટેશનેથી અનંત ઘેર આવી પહોંચ્યો ત્યારે શેરીની છેલ્લી સ્ત્રી ઉકરડા ઉપર ઝાડે ફરીને ઊઠતી હતી અને તે પછી ત્યાં શેરીનાં ત્રણથી આઠ વર્ષનાં છોકરાંનું દિશાએ બેસવાનું શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. જગડૂ—શેરીના આવા રોજિંદા સૂર્યોદયને મનમાં મનમાં વંદન કરીને અનંત પિતાના ઘરને પગથિયે ચડયો.

ઘર બરાબર ઉકરડાની સામે જ હતું. અંદર આંગણાની સાંકડી ભોંય ઉપર ભદ્રાબહેન જ પાણી છાંટીને રંગોળી પૂરી રહી હતી. સામે ઉકરડા પરનું ગંદું દૃશ્ય અનંતભાઇને ન દેખાય તે સારુ ભદ્રાએ તરત જ મોતીભરેલા મોરલાવાળો પડદો બારણ આડો ટાંગી દીધો. અનંતે પૂછ્યું ‘ કેમ ભદ્રા ! ’

ભદ્રાએ કોઈ ન સાંભળે તેમ વાક્ય સેરવી દીધું કે ‘ ભાઇ, વખતસર પહોંચ્યા છો. હું ગૂંગળાઇ ગઇ છું. મને છોડાવી જજો હો !’

‘ કોઈ તારો વાળ વાંકો કરી ન શકે,’ એટલું કહી અનંતે છાતી કાઢી, ખભા પરથી કેમેરા ઉતાર્યો.

બે મહિના ઉપર અનંત આંહીં આવેલો ત્યારે આ જગ્યાએથી ઉકરડો ટાળવા માટે એણે તુલસીનાં કૂંડાં મુકાવી, પાણી છંટકારી, શેરીનાં લોકોને સ્વીટ્ઝરલાંડની સ્વચ્છ સુંદર પોળાનો સિનેમા બતાવેલો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જગડૂ–શેરીના મૂળ મહાપુરુષ જગડૂશા શેઠનું મોટું ચિત્ર કરાવીને પણ ત્યાં પધરાવેલું. પણ લોકોએ આ બધું એટલી જ આસાનીથી ફેંકી દીધેલું. કેમકે લોકોને તુલસીકૂંડાં, સિનેમા અને જગડૂશાના ચિત્ર કરતાં મ્યુનિસિપાલિટીના જાજરૂની વધુ જરૂર હતી; અને એને માટે જરૂર હતી એક તોપની : મ્યુનિસિપાલિટીને રાજીખુશીથી જગ્યા ખુલ્લી ન કરી આપનારા શેઠિયાઓની આભે અડકતી અટારીઓ તોપ-ખાના વિના ખસે તેમ નહોતું.

પણ આજે અનંત એક બીજા વધુ ભયાનક બદબો મારી રહેલ ઉકરડાને ચોખ્ખો કરવા આવ્યો હતો. જગડૂ–શેરીની ખીચોખીચ ઊંચી ઇમારતોની ભીતરમાં વધુ ભીડાભીડ કરતી ઊભેલી બીજી અદશ્ય હવે-લીઓ હતી. એના ઉપર પણ અનંતે આજ લગી ફૂલરોપા જ ઢાંકેલા. એ બધા એળે ગયેલા. આજ એ અદશ્ય ઇમારતોને તોપે ઉરાડવા જ અનંત આવ્યો હતો. પોતાના બાપની જ કુલિનતાની હવેલી એને પહેલાંપ્રથમ ભાંગવી હતી.

અનંત ઘરમાં ગયો. બા પથારીવશ હતાં તેને પગે લાગ્યો. જુવાન વિધવા વહુ બાને બદલે દેવની પૂજા કરતી ટોકરી બજાવતી હતી તેના સમાચાર પૂછ્યા. અનંતભાઇનો સ્નેહાર્દ્ર અવાજ સાંભળીને રસોડાના અંધારામાં બેઠેલી એ વિધવા વહુએ ઘીના દીવાની વાટ સંકોરી દીવો સતેજ કર્યો. દીવાના તેજમાં, પૂજા માટે પહેરેલી આછી કામળી સોંસરવું એનું તાજું મુંડાવેલ માથું અનંતની આંખોમાં તરવરી ઊઠ્યું. અનંત પહેલે માળ ચડયો, ત્યાં પોતાની ગાંડી થઈ ગયેલી ભાણેજ ઓરડામાં પુરાયેલી ફાવે તેમ ગાતી હતી. ઉપલે માળે પિતાજી શ્રીશંકરાચાર્યની મોટી છબીને ચરણસ્પર્શ કરી રહ્યા હતા. મોં પરની કરડાકી છુપાવ્યા વિના અનંતે પણ પિતાનો ચરણસ્પર્શ લીધો. રજવાડાંના નોકરોની માફક અનંતની કેડયના મકોડા જ, માતાપિતાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સન્મુખ આવતાંની વારે આપોઆપ વળી જવા ટેવાઇ ગયેલા હતા. અનંત એવા વંદનમાં ઉચ્ચ સંસ્કાર કલ્પતો. સાદું 'જે જે' એને બાંડું, તોછડું ને કલાવિહોણું લાગતું.

'આવ્યો ભાઇ!' બાપુએ અનંતના શિર પર હાથ મૂકી કરચલિયાળા સૂકા મોંએ કહ્યું : 'તારો ભડકે બળતો કાગળ મળ્યો હતો. ચાલો આપણે વાતો કરી લઇએ.' બન્ને બેઠા.

'મારા કાગળમાં તમે ભડકા ભાળ્યા, પણ તમારી આ ત્રીજા માળની શીતળ મેડીને તળિયે તો તપાસો! ખરી ઝાળો ત્યાં બળે છે. તમે આંહીં જવાળામુખી ઉપર જ બેઠા છો.'

અનંતે આરંભ જ આવો ભપકાબંધ કરી દીધો, કેમકે એને ડર હતો કે કદાચ જરીક વાર થતાં બાપુની સમક્ષ પીગળી જવાશે અને માંડમાંડ સોંએ કરેલાં વાક્યો ભૂલી જવાશે.

'તારી સાક્ષરી ને કવિત્વમય ભાષામાં મારા જેવા પેન્શન ખાનાર વસુલાતી અમલદારને શું સમજાશે ભાઇ! સીધું કહે, ભદ્રાને છ મહિનાને માટે ખૂણો પાળવા મોકલવી છે કે નહિ?'

'શા માટે? પાંચ વર્ષથી જેણે ભદ્રાને કાઢી મૂકી, વગોવી, મારી નાખવાની કોશિશો કરી, એ ધણીનું ચૂડીકર્મ કરવા? એના ખાતર માથું મૂંડાવવા? ભદ્રાને હવે આજ નવેસર વિધવા બનવાનું શું હતું! પરણી તે પછી પાંચ મહિનાથી જ એ તો રંડાપો જ વેઠી રહી છે. ચોટલે ઢસરડીને કાઢી'તી, યાદ નથી?'

'ભાઇ!' બાપુએ દીન સ્વરે કહ્યું: 'હું ને તારી બા હવે કાંઠે બેઠાં છીએ. આ ઉંમરે હવે ન્યાતનો ને સમાજનો તિરસ્કાર અમારાથી નહિ સહેવાય. છેલ્લી વારનું પતાવી દઇએ, પછી ભદ્રાને તું તેડી જા તેં એને જે રંડાપો આજ સુધી પળાવ્યો છે તેને હવે પૂરેપૂરો ઉજાળી લેવા દે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા, ભદ્રાના રંડાપાની આસપાસ મેં ખૂબ ભાવનાઓ ગૂંથ્યા કરી હતી, તે જ ભૂલ થઈ છે. મને લાગે છે કે કવિતાથી, ચિત્રોથી ધૂપથી ને ફૂલોથી મેં એનના જીવતા મોતને શણગાર્યું છે. મારે એ છોકરીને.........'

અનંત જોતો હતો કે બાપુના દિલના ટુકડા થઈ રહ્યા છે. એની જીભ થોથરાતી હતી. પણ એને તો મનમાં ગોઠવી રહેલાં વાક્યો હિંમત રાખીને એકઝપાટે બોલી જવાં હતાં. એટલે આગળ ચલાવ્યું: 'ગીધડાં ને સમડીઓ હંમેશાં મૂડદાંને ચૂંથે છે. જીવતાંને ચૂંથનારાં માત્ર મનુષ્યો જ છે. ભદ્રાને એ પાપીએ શરીરની કંઈ કંઈ જગ્યાઓ ઉપર ધગધગતા ડામ ચાંપીને હમેશાંની જીવતું મૂડદું બનાવી છે એ તમે ય જાણો છો, ન્યાતિ યે જાણે છે. એની કલ્પનામાત્રથી જ મારી બાના કેશ એક જ રાતમાં ધોળા બની ગયા હતા. એના મૃત્યુ પર આજ કઇ સગાઇએ ભદ્રા કેશ ઉતારે ને ચૂડીઓ ભાંગે? એ રાણી-ગામમાં પગ જ શી રીતે દેશે! તમે માવતર ઊઠીને આજ ભદ્રાને જીવતી ચિતામાં કાં મોકલો છો? એ કરતાં કલૉરોફૉર્મ સૂંઘાડી દો ને!'

બાપુ હસતા હતા. બાપુના ઊંડે ગયેલા ડોળાના ખાડામાંથી એ હાસ્ય, રાફડાના ભોણમાંથી કોઇ સાપ જીભના લબરકા કરી રહ્યો હોય તેવું દેખાતું હતું.

'બીજુ કાંઈ કહેવું છે ભાઇ!' બાપુએ ભયંકર ખામોશથી પૂછ્યું.

'કશું નહિ; ભદ્રાને તમે ત્યાં ઘસડશો તો એના માથાનો ચોટલો કપાય તે પહેલાં હું મારું માથું કપાવીશ—'

સુરતની કૉલેજનો પ્રોફેસર અનંત હજુ ગઈ કાલે જ ઇબ્સનનાં નાટક પર વિદ્યાર્થીઓને ભાષણ આપીને ગાડીમાં બેઠેલો હતો અને પોતાની જ સામે કૉલેજને દરવાજે સૂઈ રહેલી પિકેટર સ્ત્રીઓનો જુસ્સો જોઇને આવતો હતો. એને જ્યારે મધુમતી નામની પિકેટર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કન્યાએ 'હિચકારો' કહી શરમાવ્યો હતો ત્યારે પોતે પોતાના અંતરાત્માની પ્રમાણિક માન્યતાનો આધાર લીધેલો કે 'રાજકારણ મારું ક્ષેત્ર નથી. હું તો લડીશ સમાજની બદીઓ સામે.' આજ પોતે એ યુદ્ધ લડી રહ્યો હતો અને સુરત–કાલેજને ફાટકે સૂતેલી મધુમતીને જાણે પોતે આંહીં બેઠો પડકારતો હતો કે 'આમ જો! શું હું લડવાથી ડરતો હતો! નહિ નહિ : स्वे स्वे कर्मे...'

આ વખતે જ દાદર ઉપર કોઈ ધીમે ધીમે હાંફતું હાંફતું ચડી રહ્યું હતું. એ અનંતનાં બા હતાં. આજારીની પથારીમાંથી ઊઠી મહાકષ્ટે બા ઉપર આવતાં હતાં. ભદ્રાના ખભા પર એણે ટેકો લીધો હતો. ઉપર આવીને બા કઠણ બની બેઠાં. અનંતની સામે આંખો માંડી કહ્યું:

'ભદ્રાની વાતનાં ચૂંથણાં ચૂંથો છો ને ભાઇ!'

અનંતે બહેનની સામે મીટ માંડી. નાની શી સુંદર નદીનો ક્ષીણ પ્રવાહ જેવો એનો દુર્બળ દેહ જાણે કે વહેતો હતો. નદીનાં પાણીની માફક, એ શરીરનાં લોહીમાંસ પણ અદીઠ આગમાં સળગી વરાળ થઈ ઊડી રહેલ હતાં. કાળી મોટી આંખોની આસપાસ દાઝયો પડી ગઈ હતી. પણ અનંતની નજર તો બહેનના કેશની, બન્ને ગાલો પર ઝૂલતી કાળીભમ્મર લટો ઉપર હતી. ભાઇ નાનો હતો ત્યારે એ અંબોડામાં કરેણનાં ફૂલ ભરતો, ને એ લટોમાં મોં છુપાવી ચંદ્ર–વાદળીની રમત રમતો. અત્યારે ભાઈનો દેહ બહેનને ભેટી ન શકે, પણ અંદરનો પ્રાણ આંખો વાટે એ લટો પર ચડી, વડલાની ડાળે વાંદરું રમે તેમ ઓળકોળાંબડે રમવા લાગ્યો. ત્યાં તો બાએ ફરી વાર પોરો ખાઇને અનંતને સંબોધી શરૂ કર્યું :

'ભાઇ! ચીંથરાં શીદ ને ફાડછ? આ શેરી ને આ નાત અમારી દુનિયાના છેડા ઠર્યા. હવે આ આંખો આઘેરું નહિ જોઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકે. અમારી બુદ્ધિને તાળાં દીધેલ સમજ. અમને પેટનાં બાળ ભક્ષનારાં સમજ. એનને આ ખોળામાં ધવરાવી છે, દૂધ પીતી કરી હોત તો દુઃખ નો'તું. પણ જીવતી રહી છે એટલે એનો ચૂડો ને ચોટલો ઉતાર્યા વિના અમારે તો છૂટકો નથી.'

'નીકર?' અનંતે બા સામે જોયા વગર પૂછ્યું.

'નીકર હું ને તારો બાપ અફીણ ઘોળશું. તમે સુખી થાજો. ભાઈ! આજ લગી તમે 'માતૃ દેવો ભવ'ના ને 'પિતૃ દેવો ભવ'ના જાપ જપ્યા. તમે આ માના ખોળા ખૂંદ્યા. આજ અમારું મોત બગાડવા ઊભા થયા છો ખરું?'

એ જ વેળા બીજે માળેથી કોઈ ગાતું હતું કે,

'કરતા હોય સો કીજિયે
'અવર ન કીજે કગ્ગ!
માથું રહી જાય શેવાળમાં
ને ઊંચા રહી જાય પગ.'

અનંતના વ્યવહારડાહ્યા મોટાભાઇનો એ અવાજ હતો. બહુ વખતસર એ દોહરાના સૂર નીકળતા હતા. 'માતૃદેવો ભવ! પિતૃદેવો ભવ!' ના જૂના સંસ્કાર અનંતના આત્માની અંદર ગુંજવા લાગ્યા. અનંત બીજું જેટલું વ્યાખ્યાન ગોખીને લાવ્યો હતો તે ભૂલી જવા લાગ્યો. બા બોલ્યાં :

'છેવટે તારે કરવું તો છે એનનું ઘરઘરણું ને! બહુ સારું; ખુશીથી; અમારાં પંડય પડયા પછી મનધાર્યું કરજો. પણ અમે બેઠાં તો ઘરમને નહિ જાવા દઈએ ભાઇ!'

બાપુ વચ્ચે આવ્યા : 'તમે એમ ગરમ શીદ બનો છો! હું ભાઇને સમજાવું : જો ભાઇ! તારું શું ચાલવાનું? આ ભદ્રા તો ગરીબ ગાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. આપણા ન્યાતપટેલો એના ભવાડા કરશે, એની બદબોઈ કરી એને જીવતી મારી નાખશે, તે કરતાં અમારો માર્ગ શું ભૂંડો છે? તું સાથે આવીશ તો તારી શેહમાં દબાઈને એનાં સાસરિયાં એને પીડતાં અટકશે. સહુની આબરૂ રહેશે. પછી તું ને તારી બેન મનનું ધાર્યું બધું યે કરી શકશો.'

અનંતનો દારૂગોળો ખલાસ થઈ ગયો. જે માતાને ખોળે બેસી એણે ધાવણ ધાવેલું, વાર્તાઓ સાંભળેલી, ધગધગતા તાવથી તપતું શરીર ઢાળેલું, તે માની છેલ્લી–છેલ્લામાં છેલ્લી માગણી અનંતને મન પરમ પવિત્ર બની ગઇ. ભદ્રાનો ભોગ અપાઈ ગયા પછી પોતે એક મહાન ક્રાંતિકાર બની શકશે એ એનું આશ્વાસન હતું.

'ત્યારે જો બેટા!' બાપુએ આખો કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો: 'એનતું ચૂડીકર્મ તો આંહીં આપણને મરણના ખબર મળે કે તરત જ કરી લેવું જોઇએ. પણ ભદ્રા તો હઠે ભરાયેલી, તારા આવ્યા વગર એ માનવાની જ નહોતી, એટલે હવે અત્યારે જ કરી નાખીએ. એક ચૂડલી ભાંગવામાં શી વાર છે!'

અનંતની કલ્પનામાં ભદ્રાનાં કાંડાંનાં કંકણ કડડ! કડડ! કડડ! બોલતાં સંભળાયાં. એ કડકડાટમાં અનંતે સ્વરો ગુંજતા સાંભળ્યા કે 'માતૃ દેવો ભવ! પિતૃ દેવો ભવ!' પિતાએ આગળ ચલાવ્યું:

'પછી આજ રાતે ગાડીએ બેસીએ. વચ્ચે લીંબડી, વઢવાણ, લખતર ને વીરમગામથી આપણા ધનશંકર, નરહરિ, હરિહર વગેરે કાણિયાઓ એની વહુઓ સાથે ભેળા થશે. સવારે નાની ગાડી બદલશું. સમાણા સ્ટેશને ઊતરી ગાડું કરી લેશું. તું ને હું આગળ જઇને ત્રિપુરાશંકરની માફામાફી કરી લેશું. કેમકે ગામમાં એણે ગુંડાઓ તૈયાર રાખીને ભદ્રાની ઉપર વેર વાળવાની પેરવી કરી છે. કોઈ રીતે હાથેપગે લાગી, બારમા સુધી રોકાઈ, એનના માથાનું ક્ષૌરકર્મ થઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાય એટલે આપણે ચાલ્યા આવશું. બેન પાંચેક મહિનાનો ખૂણો પાળી લેશે, એટલે તેડી લાવશું. પછી તું ઠીક પડે તેમ કરવા મુખ-ત્યાર છે ભાઇ !'

સહુને આ વિગતો વ્યાજબી વાગી. અનંત નિરાંતે નહાયો, ત્યાં નીચે બાએ શેરીની બાઈઓને એકઠી કરીને ભદ્રાનો ચૂડો ભાંગવાની પહેલી ક્રિયા પતાવી પણ લીધી. સગાંવહાલાં ને જ્ઞાતિજનો આ સમાચારથી રોષ ઓછો કરી શકયાં. અનંતના સ્નેહીઓએ પણ એનામાં આ ઓચિંતી ખીલી નીકળેલી સમાધાનવૃત્તિ વખાણી.

* * *

· ૨ ·

સાંજે સંજવારી કાઢવાને બહાને ભદ્રા અગાસી પર ચડી છે. સૂર્યનાં ઢળતાં કિરણો પ્રતાપગઢની દરિયાખાડીમાં ખૂતતાં ખૂતતાં ચાલ્યાં જાય છે. તે રીતે ભદ્રાના છેલ્લા મનોભાવો પણ જીવતરની ખાડીના કૈં કૈં કીચડમાં ભમે છે. આજથી આઠ જ મહિના પહેલાં ત્રવાડી ફળિયાની રંડવાળ છોકરી રેવા એક બંગડી વેચનાર જુવાન મુસલમાન જોડે ભાગી ગઈ છે ને સાંભળવા પ્રમાણે લખનૌના મહેબૂબમહોલ્લામાં ગુલબીબીને નામે લીલાલહેર કરે છે : બીજી એક પતિની તજી દીધેલી પચીસ વર્ષની શ્રીમાળણ કાશી ગાંડી થઇને તળાવને કાંઠે ફરતી ફરતી એ તજનાર ધણીનાં ગાણાં ગાય છે : ત્રીજી સુનંદા : બાળ રંડવાળ્ય : એનો સુધરેલો મામો સાસરિયાંને ઘેર જઇ, ભાણીનું માથું મૂંડતા હતા તેમાંથી જોરાવરીએ લાવ્યો, જલંધરમાં ભણાવી ગણાવી હુશિયાર કરાવી દીધી : એણે હમણાં જ દાક્તર ઈંદ્રજીત ત્રવાડીના દીકરા બળવંતને મોહિની છાંટી, બળવંતનું ઘર ભંગાવી, બળવંતની જુવાન રૂપાળી બાયડીને ઓર ઓર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંસુડાં પડતી દીકરા સોતી ઘરબહાર કઢાવી છે ને પોતે પ્રેમલગ્ન કરી બેઠી છે : આ બધા બનાવોએ ભદ્રાના અંતરમાં ઊંડા પ્રશ્નો ઉઠાડયા. હું કયાં જઇ રહી છું ! મારે કપાળે શું માંડયું છે ! મારું કોણુ ! હું ગાંડી થઇ જઇશ તો !

પાણીમાંથી નીકળવા ફાંફાં મારતું ઢોર જેમ ભેખડ ઉપર પગ ઠેરવવા મથે, તેમ ભદ્રાનું મન એના વિચારો ઠેરવતું હતું. રાતના દસે ઊપડતી ગાડીમાં તો પોતાના માથાની વેણી અને કાંડાની ચૂડીના કટકા લઈ સ્વર્ગે સંચરેલા સ્વામીનાથને અર્પણ કરવા જવાનું છે. અંધારું થયું એટલે એની યાદદાસ્ત ઢૂકડા ઢૂકડા ક્યા ક્યા ને કેટલા કેટલા ઊંડા કૂવાઓ છે તેની ગોત કરવા લાગી. પછી એણે અગાશીની પાળ પરથી નીચે બજારમાં નજર કરી. આંખે તમ્મર આવ્યાં. મન બોલ્યું : 'આ જ ઠીક નથી ?'

એ વખતે થોડે દૂર નહેરુ–ચોકમાંથી કાંઇક અવાજો આવ્યા : 'ઝંડા ઊંચા રહે હમારા'નું જોશીલું ગીત : ફટકા અને લાઠીઓની ફડાફડી : ઘોડેસવારોની ને તોપખાનાની દોડાદોડ : કાંઇક તુમુલ કાંડ જામ્યો છે, જગડૂ શેરીના શ્રીમંતો દુકાનો વધાવી લઇ મકાનોમાં પેસી રહેલ છે. એક આગેવાન પોળવાસી ગભરાટભર્યો શેરીમાં ઘેર ઘેર જઇને કહી રહેલ છે કે 'મામલો વીફર્યો છે ભાઇઓ ! નવરોજીના પીઠા પાસે બાઇઓના ચોટલા ઝાલીને સોલ્જરો ભોંય ઉપર ખેંચે છે, ચત્તીપાટ પછાડી પછાડી બંદૂકને કૂંદેકૂંદે ગૂંદે છે, ને કહે છે કે ગયે વખતે તો જેલમાં બાયડીઓની બંગડીઓ જ ભાંગતા, પણ આ વખતે તો ચોટવાલા મૂંડવાના છે. જોજો ભાઇઓ, ચેતજો ! જહાનમમાં જાય એ સ્વરાજ ને એ ગાં......'

ટપોટપ જગડૂ–શેરીનાં ઘરો બંધ થયાં. પાડોશીઓ આ તોફાન જોવા માટે ભદ્રાના ઘરની અગાશીએ ચડયાં ને એ ભીડાભીડમાં ભદ્રા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહારના દાદરેથી નીચે ઊતરી ગઇ. બહાર નીકળી મકાનને ખૂણે અંધારામાં એક જ પલ ઊભી રહી.

કોઇ કોઇ વાર એક યુગ કરતાં એક પલની શક્તિ વધારે હોય છે. એવી પળ એટલે કાળની બંદૂકમાં ઠાંસીઠાંસીને ધરબેલી દારૂગોળી.

વંટોળિયાની ગતિથી ભદ્રા નેહરુ–ચોક તરફ ચાલી ગઇ. એના અંગમાં ને અંતરમાં કોઇક અજાણ્યું બળ ફાટ ફાટ થતું હતું. પહોંચી ગઈ અને લાકડીઓની ફડાફડીમાં કોણ જાણે ક્યાં ગાયેબ થઈ.

એ જ કલાકમાં પાછી શાંતિ છવાઇ. જગડૂ-શેરીના લખપતિ શેઠિયાઓ ઘરની બહાર નીકળીને ખોંખારો ખાઈ વાતો કરવા લાગ્યા કે 'આપણી શેરી તો પટારા જેવી છે, પટારા જેવી. આપણું જૂથ કેવું જબ્બર અને એકલોયું ! આંહીં કોઇ ગાંધીનું માણસ ન ઢૂકે, ન કોઇ મસલમાન ફરકે, કે ન કોઇ પોલીસ આપણું નામ લ્યે. આપણે ભલા ને આપણો ધરમ ભલો ! આપણી બાયડિયુંને ભોળવીને આ ધતીંગમાં ભેળવવા કયો બચ્ચો આંહીં ફાવવાનો હતો !' વગેરે વગેરે ચર્ચા કરતા લોકો હાથમાં ઝાલેલા ડંગોરા પછાડી પછાડી ભસતાં કૂતરાંને વધુ ઉશ્કેરતા હતા. ફરી વાર પાછી એ ઉકરડા ઉપર શૌચ કરતી સ્ત્રીઓની પંગત શરૂ થઈ ગઈ હતી અને ઉપલે માળે ઊભેલો અનંત બબડતો હતો કે 'આંહીં તોપ માંડવી જોઇએ, તોપ !'

તે વેળા ઘોડાગાડીવાળો હાજર થયો. અનંત અને બાપુ નીચે ઊતર્યા, બાપુએ બાને કહ્યું: 'ચાલો, બેન તૈયાર છે ને ?'

'બેન તો ઉપર હતી ને ?'

'ના, કયારે ? જુઓ તો ?'

સાદ પડયા. સહુ દોડીને ત્રણે માળ ફરી વળ્યાં. મોટાભાઇએ તો મેડાનું કાતરિયું પણ તપાસ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેન ક્યાં?

એ આખી રાત અનંતે અને બાપુએ આસપાસના છ સાત કૂવાઓ ઉપર પ્રેટ્રોમેક્સ બત્તીઓ બાળી અંદર મીંદડીઓ નંખાવી પાણી ડોળી જોયાં. શ્રીમાળીની ન્યાતમાં ઘેર ઘેર વાતો ચાલી કે 'રાંડ ભાગી ગઈ! ઠીક થયું! બહુ ઉંફાંદ કાંઈ સારી છે બાપુ!'

· ૩ ·

સવારના અગિયાર બજે જેલ પર મુલાકાતો શરૂ થઈ હતી. ઓરતોની ખુરાકમાં મુકાદમની બૂમ પડી કે 'બાઈ ભદ્રાની મુલાકાત!' એક ઘંટી દળાતી હતી તે અટકી ગઇ. કપાળ અને હાથ ઉપર પાટા વીંટાળેલી ભદ્રાને ધકકા મારતી ઓરત મુકાદમ મરિયમ જેલને દરવાજે લઇ આવી. બાપુ અને ભાઇ ભદ્રાની મુલાકાતે આવ્યા છે.

'જેલરસાહેબ!' ભદ્રાએ પૂરા તોરથી, વિજયના આનંદે ફૂલી ઊઠતા કંઠનો અવાજ કાઢયો; 'હું એક મહેરબાની માગું છું. આ એક પડીકું મારા સગાને સુપરત કરવાની રજા આપો. બદલામાં હું બે મણ વધુ જુવાર પીસી દઇશ.'

'ઇંમે ક્યા છે? ખોલો!' ગોરા જેલરે હોકલીના ગોટેગોટ ધુમાડા કાઢતાં કાઢતાં એની હિન્દી-ગુજરાતીમાં કહ્યું.

પડીકું ખોલાયું. એક વાંભ જેટલો લાંબો, ઘનશ્યામરંગી સુંવાળો ચોટલો હતો.

'બાપુ! ભાઈ! લ્યો, આજે રાતે જ ગાડીએ ચડજો ને આ મારા સૌભાગ્યના શણગાર જ્યાં મૂકવા હોય ત્યાં મૂકી આવજો.'

અનંતે એ ચોકડીવાળી સાડીમાં ઢંકાયેલું ભદ્રાનું મૂંડેલું માથું નિહાળ્યું. એના વાનર-હૃદયને ઓળકોળાંબડે રમવાના બાળ-દિનો યાદ આવી ગયા. લટો વિનાની બહેન એનાથી કલ્પાઈ નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ આ એક જ રાતમાં ભદ્રાની આંખો ફરતી કાળી દાઝયો ક્યાં ઊડી ગઇ! એના ડોળામાં આ દીપ્તિ ક્યાંથી? એના જખ્મી હાથો ક્યા જોમે છલકાય છે! ભાઇબાપની પાસે ઊંચી નજર પણ ન કરનાર આ કંગાલ બ્રાહ્મણ-કન્યા આજે પહાડ જેવડા કદાવર અને ગોધા જેવા કરડા જેલર સાથે તડાકા ક્યાંથી કરે છે?

'લ્યો બાપુ! ભાઈ! હું રજા લઉં છું. તમને સહુને હવે સંતોષ થવો જ જોઈએ. તફાવત હોય તો તે એટલો જ, કે આ દેહ અને આ ચોટલો મેં બીજા કોઇને દેવા કરતાં આ જન્મભૂમિને દીધાં, કે જે કાંઇ નહિ તો છેલ્લે સાડાત્રણ હાથ જમીન તો આપશે!'

બાપુએ નીચું જોયું.

'—ને બાપુ! આંહીં જ્ઞાતિ નથી, સધવા વિધવા કે તજાયેલીના ભેદ નથી. કંકુ નથી, ચૂડી નથી, ચોટલા નથી. વાઘરણોની સાથે આંહીં રહું છું ને ખાઉં છું પીઉં છું હો! આંહીં તો લીલાલહેર છે.'

મરિયમ મુકાદમના ધક્કા ખાતી એ જુવાન બ્રાહ્મણી કોઇ મસ્ત આનંદે મલકતી અદશ્ય થઇ. જીવતરમાં કાંઈક કરી નાખ્યાનો—સમુદ્રની બહોળી છોળોમાં નહાયાનો એ આનંદ હતો.

હાય! પટારા જેવી જગડૂ-શેરી, તિજોરી જેવી શ્રીમાળી બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિ, અને પ્રતાપગઢના સાજી વસુલાતી અધિકારીનું આદ્ય ખોરડું, એ ત્રણેમાં એકાએક આ ગાબડું પાડનારી તોપ ક્યાંથી મંડાઇ ગઈ! એ વિચાર કરતો પ્રોફેસર અનંત પાછો સુરત જઈ કોલેજિયનોની સામે 'ઇબ્સન' ઉપર ભાષણ દેવા લાગ્યો.

રોજ દરવાજે દાખલ થતાં કોઇ કહેતું: 'હિચકારો!'

એ તો પેલી વંઠેલી પિકેટર મધુમતી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તા ત્રીજી સદાશિવ ટપાલી

'થાવા જ દઉં નહિ ને! પાટે ચડવા જ દઉં નહિ ને! ભલે ને દીકરો ફાવે તેટલા દાવ ફેંકી લ્યે!'

આટલું બોલીને ભવાનીશંકર કાકાએ પોતાની ડાબી હથેળીમાં ચૂનો મિલાવેલી તમાકુ ઉપર એક બે ને ત્રણ થાપટ મારી લીધી; તાળોટાના રણકારા સારા બોલ્યા.

'જોયું! મારી તાળી પણ સાક્ષી પૂરે છે!' એટલું કહી, નીચલો હોઠ જમણા હાથથી લાંબો કરી તેના પોલાણમાં કાકાએ ફાકડો પૂરી દીધો. અમરસંગની કટારી જેવી એની કતરાતી નજર તે વખતે ટપાલ નાખીને ચાલ્યા જતા સદાશિવ ટપાલીની લોહીછલકતી પીઠ પાછળ દોડી જતી હતી. અત્યારે જો કલિયુગ ન હોત તો ભવાનીશંકર કાકાની એ દૃષ્ટિ તીણું ત્રિશૂળ બની જાત અને સદાશિવના ભરાવદાર બરડામાંથી આરપાર નીકળત. જમના શુકલાણીના એ મજૂરી કરનાર અભણ દીકરાનો બરડો એટલો બધો આકર્ષક હતો.

લોટ માગવાનો વ્યવસાય મોળો પડયો હતો. મોરૂકા વખતની કણબણો ખોબા ભરીને લોટ દેતી તે હવે રાંધણિયામાંથી જ 'હાથ એઠા છે મા'રાજ!' કહીને શુકલોને વિદાય દેતી. જાતમહેનતના ધંધામાં હીણપ લાગતી. એટલે ભવાનીશંકર કાકાની ડેલીએ શુકલ ન્યાતના નવરા બ્રહ્મપુત્રોનો અખાડો ભરચક રહેતો. એ મંડળમાં અત્યારે સદાશિવ ટપાલીની ચર્ચા મંડાઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ભવાનીકાકા ! ઘર બંધાવા દ્યો ને બાપડાનું ? બિલાડાની જેમ 'વઉ ! વઉ !' કરી રહેલ છે.'

'એમ કાંઇ ઘર બંધાશે ? મોટો ભાઇ કુંવારો મૂઓ તેનાં લીલ પરણાવ્યાં નથી, બાપનું કારજ કર્યું નથી, અરે પોતેય જનોઇના ત્રાગડા વાઘરીની જેમ પેરી લીધા છે. આટલી પેઢીથી ન્યાતનાં ભોજન ઊભે ગળે ખાધાં છે, અને હવે ખવરાવવામાં ઝાટકા શેના વાગે છે !'

'બાપના વખતનું કંઇ ઘરમાં ખરું કે નહિ, ભવાનીકાકા ?'

'ખોરડું છે ને ? શીદ નથી વેચતો ?'

'પણ પછી એને રે'વું ક્યાં ?'

'એને શું છે ? વાંઢો છે. આપણા ખડવાળા ઓરડાની ઓસરીને ખૂણે ભલે ને રોજનાં બે દડબાં ટીપી લ્યે, કોણ ના પાડે છે ?'

'પણ અત્યારે કોણ એ ખોરડાનાં નાણાં દેતું'તું ?'

'ન્યાતનું મોં મીઠું થતું હોય, ન્યાતનો ધારો સચવાતો હોય ને એનું પણ સારું થતું હોય, તો હું રાખી લઉં.'

'હા ! ભવાનીકાકાને હવે વધુ ખોરડાની જરૂર પણ પડશે. દીકરા મોટા : જુવાન દીકરી ઘરમાં : પોતાનું ત્રીજી વારનું પરણેતરઃ વસ્તાર તો વધે જ ના !'

'ભવાનીકાકાને સળંગ ઓસરીએ એના બે શીરાબંધ ઓરડા ઊતરે હો !'

'મારે તો ઠીક, સાંકડયેમોકડયે ચલાવી લેવાય; પણ આ તો ન્યાતનું ભુષણ નથી રે'તું. ન્યાતનો ધારો તૂટે છે. શુકલ બામણનાં બસો કુટુંબોનાં મોઢાંમાંથી મીઠો કોળિયો જાય છે.'

એ વખતે જ ભવાનીશંકર કાકાની પંદર વર્ષની કિશોર દીકરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મંગળા પાણીનું બેડું ભરીને ડેલીમાં થઈ ઓરડે ચાલી ગઇ. મંગળાની હેલ્ય ઉપર કાગડો બેસે એ રીતે ઊડીઊડીને બ્રાહ્મણોના હૈયાં એ રૂપ ઉપર રમવા લાગ્યાં. કોઈ ટીખળીએ કહ્યું: 'કાકા ! સદાશિવને જમાઈ જ ન કરી લેવાય ?'

'નરહરિશંકર !' કાકા કોચવાઇ ગયા; 'કાગડાને મોતીના ચારા નીરનાર હું ગમાર નથી. હું અંબાજીનો ઉપાસક દ્વિજપુત્ર છું—દ્વિજોનો પણ શુક્લ છું. એથી તો દીકરીને દૂધપીતી કરીશ, પણ કઠેકાણે કેમ નાખીશ ?'

જ્ઞાતિનાં ગૌરવ જ્યારે આ પ્રમાણે ચર્ચાઈ રહ્યાં હતાં, ત્યારે સદાશિવ ટપાલીના પેશીદાર લઠ્ઠ પગ ગામને બીજે છેડે સોંસરા નીકળી ચૂકયા હતા. 'દાક્તર સાહે...બ' 'ફોજદાર સાહે...બ' 'હીરાચંદ પાનાચંદ' 'સપાઇ દાદુ અભરામ' 'પગી ઝીણિયા કાળા' અને 'મેતર માલિયા ખસ્તા' એવા સિંહનાદે એક પછી એક શેરીને અને ફળીને ચમકાવતો, ધરેધર કાગળો ફેંકતો સદાશિવ સડેડાટ કોઇની સાથે વાતો કરવા થોભ્યા વિના કે ગતિમાં ફેર પાડયા વિના ગાંડાની માફક ચાલતો હતો. આડુંઅવળું જોવાની એને ટેવ નહોતી. એક તો જાતનો શુક્લ અને પાછો અભણ, એટલે તોછડો તો ખરો. ખુદ નગરશેઠ પૂછે કે 'મારો કાગળ છે ?' તો જવાબમાં 'ના જી !' ને બદલે એકલી 'ના' જ કહેવાની સદાશિવિયાની તોછડાઇને કારણે નગરશેઠે પોસ્ટખાતાને ફરિયાદ કરી હતી. નોટ-પેઇડ થયેલું પરબીડિયું છાનું વાંચવા દઈને પાછું લઇ જવાની એણે ના પાડેલી તેથી મ્યુનિસિપાલિટીના નવા કાઉન્સીલર જમિયતરામભાઇનો એ ગમારે ખોફ વહોરેલો. પરિણામે એના ખોરડાને એક બારી મૂકવાની પરવાનગી જોઇતી હતી તે નહોતી મળી.

પણ સદાશિવ ટપાલીનો, કોળીવાડાને, કુંભારવાડાને તેમ જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઢેઢવાડાને ભારી સંતોષ હતો. ઘરધણી ઘેર ન હોય તો એનો કાગળ પોતે પૂરી કાળજીથી ઘરના બારણાની તરડમાંથી સેરવી આવતો. ઢેઢવાડાના કાગળો એ ઠેઠ રામદે પીરના ઘોડાની દેરી સુધી જઈને આપી આવતો. માલિયા ઝાંપડાનું રજીસ્ટર આવેલું તેની પહોંચ પોતે છાંટ લીધા વગર જ લઈ લીધેલી. અને ગલાલ ડોશી કહેતાં કે 'મારા દીકરાનું મનીઆડર આવેલું તે દી હું ખેતરે ગઈ'તી, તે સદાશિવ બાપડો દી આથમતા સુધીમાં ત્રણ આંટા ખાઈને પણ તે દી ને તે દી પૈસા પોગાડયે રિયો'તો. તે દી જો મને નાણાં ન મળ્યાં હોત ને, તો તળશી શેઠ ઉધાર માંડીને બાજરો આપવાનો નો'તો !'

—ને સાચે જ શું સદાશિવ રૂપાળો હતો ? હા. એની સચોટ સાક્ષી જોતી હોય તો પૂછો ભવાનીશંકરકાકાની જુવાન દીકરી મંગળાને. પણ ના ના, મંગળાને એમાં શું પૂછવું છે ? બ્રાહ્મણ માબાપનું કિશોર બાળ પૂછયે જવાબ પણ શો આપવાનું હતું ? પોસ્ટઑફિસ સામેની ટાંકીએ મંગળા પાણી ભરવા જતી ત્યારે સદાશિવ એને બેડું ચડાવવા આવતો ખરો, પણ એ કદી હસ્યો ય નહોતો, મંગળાની સામે ટીકતો ય નહોતો, બની શકે તેટલો છેટો રહીને બેડું ચડાવતો. ગામની મેમણિયાણીઓ આડાં બેડાં નાખીને જોરાવરીથી મંગળાનો વારો ટાળતી, ત્યારે સદાશિવ ખડે પગે ઊભો રહીને મંગળાને રક્ષણ દેતો. પણ એ કાંઈ પ્રેમ કહેવાય ? પ્રેમ શું એવો મૂઢ હોય ? પ્રેમની તો અદ્ભુતતા હોવી જોઈએ ને ?

મંગળા તો ગામની કન્યાશાળામાં પાંચ ગુજરાતી ભણી હતી. દાક્તરે દીકરીઓને અંગ્રેજી શીખવવા ઘેર એક માસ્તર રાખ્યો હતો ત્યાં જઈને અંગ્રેજી ભણવા માટે પણ મંગળાએ મન કરેલું. પણ ભવાનીશંકરકાકા તો, શુકલની દીકરી અધેં માથે અને ખસી ગયેલે ઓઢણે વંઠેલ ભાષા ભણવા બેસે તે કલ્પનામાત્રથી જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કમ્પી ઊઠેલા. પાંચ ચોપડી ગુજરાતી પૂરી કરાવી હતી અને કન્યા-શાળાનાં મેળાવડાઓમાં ગીતગરબા તેમ જ સંવાદોમાં પાઠ લેવા દીધેલા તે તો કોઇ સારો મૂરતિયો મેળવવાના હેતુથી. કોઈ દરબારી કે સરકારી અમલદાર મળી જાય તો મંગળાને પણ ભયો ભયો: પોતાનો પણ વશીલો: દીકરાઓને કન્ટ્રાકટનાં બહોળાં કામકાજ હાથમાં આવે; એ બધું એમની ગણતરી બહાર નહોતું.

·૨·

શુદ્ધ શુકલ–ઓલાદના એ બ્રહ્મપુત્રની આશા બરોબર ફળી. ઇડર રાજના પબ્લીક પ્રોસીકયુટર રાંડયા. ઉંમર વર્ષ પિસ્તાલીસથી વધારે નહોતી એની ખાતરી જોઈતી હોય તો પ્રોસીકયુટર સાહેબનું નિશાળે બેઠા તે દિવસનું સર્ટીફીકેટ તેમણે મેળવ્યું હતું. પણ ભવાનીશંકર કાકાને એ ખાતરીની કયાં જરૂર હતી ? મૂરતિયાને આગલી બે વહુઓનાં પાંચ બચ્ચાં હતાં ખરાં, પણ તે તો મોસાળ જઇ રહેવાનાં હતાં. ટૂંકામાં પ્રોસીકયુટર પચાસ માણસોની જાન લઇને એક દિવસ આવ્યા. ઈડરના ઠાકોરસાહેબના ખુદ ટીકાબાપુ ખાસ સ્પેશ્યલ ગાડી લઇને એક કલાક માટે પ્રોસીકયુટરની જાનમાં આવ્યા તે બનાવે તો આખા ગામને હેરત પમાડી દીધી. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના રથની માફક ભવાનીશંકરકાકા પણ તે ઘડીથી ધરતીથી એક વેંત અદ્ધર ચાલતા થયા. પ્રોસીકયુટરે ચોરાસી જમાડી તેની તો એઠય જ એટલી બધી વધી પડી કે ગામના બન્ને ઢેઢવાડા ધરાયા ને મોટેમોટે ચાળીસ ઘેર પિરસણાં પહોંચ્યાં. ઇડર રાજનું દરબારી બેન્ડ આવીને ગામને ચાર ચાર દિવસ સુધી જલસા કરાવી ગયું એ તો અવધિ થઇ ગઇ.

આવી જાહોજલાલીથી પરણી ઊતરેલી પંદર વર્ષની ઉગ્રભાગી મંગળા ઇડર રાજ્યના પ્રોસીકયુટરની અર્ધાંગના બની. ' અર્ધાંગના ' શબ્દ આંહીં અલંકારમાં કે કટાક્ષમાં નથી વાપરેલો. સોગંદ પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહી શકાય કે વરરાજાનો બેઠી દડીનો ચરબીવંત દેહ મંગળાના શરીરથી બેવડો મોટો હતો. ઈડર રાજના પ્રોસીક્યુટરની પડખોપડખ બેઠેલી બહેન મંગળા, એના પિતા ભવાનીશંકર પંડ્યાને તો બરાબર કોઇ ઘટાદાર આમ્રવૃક્ષને વળૂંભતી માધવી-લતા સમાણી લાગી હતી. પણ આ તો આડા ઊતરી જવાયું. કહેવાનું એ હતું કે બહેન મંગળા પરણીને સિધાવી તેના વળતા સવારથી જ સદાશિવ ટપાલી ઘેર રોટલો ટીપવા આવતો બંધ થયો હતો. પોસ્ટઑફિસ સામે એક બગીચો હતો તેના બાંકડા ઉપર બેસીને બેચાર પૈસાનાં ભજિયાં કે ગાંઠિયા ખાઇને ફુવારાના નળનું પાણી પી લેતો.

વાણિયાની દુકાનનાં ભજિયાં ગાંઠિયા ખાઈને સદાશિવ ટપાલીએ બ્રાહ્મણ જેવો પવિત્ર દેહ વટલાવ્યો હતો એનું એક કારણ કહેતાં ભૂલી જવાયું છે. જે દિવસે મંગળાના વિવાહની ચોરાશી જમી, તે દિવસે એ પણ એના દાદાની વેળાનું જાળવી રાખેલું-સહેજ જળી ગયેલું -રેશમી પીતામ્બર પહેરી, પટારામાંથી કાઢીને ખંતથી માંજેલો જસતનો ચકચકિત લોટો લઈ, ચોટલી ઓળી, ખાસું ચાર ઇંચનું ત્રણ પાંખિયાળું ત્રિપુણ્ડ તાણી જમવા ગયેલો. પણ પંગતમાં બેસવા ગયો ત્યારે એને દરેક તડાંએ ‘ આંહીં નહિ: આંહીં જગ્યા નથી.’ કહીને તારવેલો, ટલ્લે ચડાવેલો. ચોરાસીની ન્યાતમાં તે દિવસે સદાશિવ ટપાલીની દશા દ્રૌપદી-સ્વયંવરમાંના દાસીપુત્ર કર્ણના જેવી થઇ હતી. દાઝમાં ને દાઝમાં ગમારે બોળી માર્યું કે ‘ શું હું શુક્લ બ્રાહ્મણ નથી ? ’

એ વખતે કોઈકે અવાજ કર્યો:-

‘ વાં...ઢો ! વીસ વરસનો ઢાં...ઢો ! ’

કોઇ શિકારી શ્વાનના જૂથને સિસકારે તેવી મઝાની આ શબ્દોની અસર થઇ હતી. ખિખિયાટી અને હસાહસ ચાલ્યાં હતાં. કોપાગ્નિમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સળગતા સદાશિવે જવાબમાં હૈયે હતું તે હોઠે લાવીને બોલી નાખ્યું કે 'વાંઢા વાંઢા કરતાં લાજતા નથી? શા સારુ પારકાને તેડાવીને દીકરિયું દઇ દિયો છો? શું અમે મજૂરી કરીને ય બાયડીનાં પેટ પૂરતા નથી? શું અમને બાયડી વા'લી નથી? શા સારુ પારકાને-'

એ જ વખતે કાકો ભવાનીશંકર શુકલ આ રંગભૂમિ પર દેખાયા. એણે સદાશિવની બોચી ઝાલી આટલું જ કહ્યું: 'હું સમજું છું તારા પેટનું પાપ. જા! બાપનું કારજ કર્યા પછી જ પંગતમાં બેસવા આવજે!'

સદાશિવ ટપાલી ઘેર ચાલ્યો ગયો. પછી એ આખા બનાવમાંથી ફક્ત એક જ બિના એ વારેવારે સંભારતો ને મનમાં મનમાં બબડતો કે 'તે વખતે બાઇઓની પંગતમાં મંગળા બેઠી'તી ખરી! એણે ય ખિખિયાટા કર્યા'તા ખરા? આજ બે વરસે હું શા સારુ નીમ તોડીને ન્યાતમાં ગયો? મંગળાને છેલ્લી વાર જોઇ લેવાનો મોહ કેમ ન છોડયો? એ ત્યાં બેઠી હતી ખરી? એ હસી હશે ખરી? એના દેખતાં જ શું આ ફજેતી થઇ?'

તે દિવસથી સદાશિવ ઉઘાડેછોગ વાણિયાનાં ભજિયાં ખાઇને ન્યાત ઉપર દાઝ કાઢતો હતો.

· ૩ ·

ભવાનીકાકાની ચાલુ ખણખોદથી કંટાળીને સદાશિવે પોતાની બદલી હલકારામાં કરાવી છે. અધમણનો થેલો ઉપાડીને નદીકાંઠાનાં સાત ગામડાંની ફેરણી કરવા રોજેરોજ ચાલી નીકળે છે. નદીનો પ્રવાહ એનો રોજનો સાથી બન્યો છે. બન્ને એકલા છે, બન્ને મૂંગા છે, બન્નેને તાપમાં તપતાં તપતાં બસ કેવળ પંથ જ કરવાનો હતો. એકના શરીર ઉપર તારાઓના, વાદળીઓના અને વૃક્ષોના પડછાયા પડતા હતા; અને બીજાના માથા પર અનેક માનવીઓનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુખદુઃખની છૂપી અછૂપી કથાઓનો ભાર પડતો આવતો હતો; પણ નદીના પ્રવાહને જેમ સૂર્ય કે સંધ્યા પોતાના અઢળક રંગતેજનું એક ટીપું યે નહોતાં દેતાં, તેમ સદાશિવના હૈયાને પણ એ થેલી માંહેલા કાગળો એક લાગણી, એક ધબકાર, એક નિઃશ્વાસ પણ નહોતાં દેતાં. બન્નેનું જીવતર વેરાનમાં વહેતું. રેણુ નદી દરિયે પહોંચ્યા પહેલાં જ ખારાપાટમાં ફેલાઇ શોષાઇ જતી. સદાશિવનું જીવન-વહેન પણ એકલતાની ધરતીમાં ઊતરીને વરાળ બની જતું. પારકાંના અધમણ કાગળો ઉપાડનારને પોતાને તો એક ચપતરી મોકલવાનું પણ કોઈ સરનામું નહોતું. ઘણી વાર એની આંગળીઓ ત્રમ ત્રમ થતી. એક વાર કવરમાં એક નનામો કાગળ ફક્ત 'તમો સુખી છો?' એટલું જ લખીને ચોડયો હતો. સરનામું 'બેન મંગળા, ઠે.—એટલું લખતાં તો આંગળીઓ પરસેવે ટપકી ગયેલી; ને એ કવરની ઝીણીઝીણી કરચો કરીને ગજવામાં રાખી મૂકી, ફેરણીએ નીકળતી વખતે કોઈ ન દેખે તેમ નદીમાં પધરાવી દીધેલી.

જગતમાં 'વાંઢા' જેવો કોઈ ગહન કોયડો છે ખરો? એને કોઈ પાડોશમાં ઘર ન આપે; કોઢિયા ને રક્તપીતિયા જેવો એ ભયંકર છે. એનું ટીખળ સહુ ય કરે, પણ એને પોતાને તો છૂટથી હસવાનું ય જોખમ છે. પાડોશના બાળકને જો એ પીપરમીટ લાવીને આપે, તો તે ઘડીથી 'બબલીની બા' અને આ પીપરમીટ આપનાર વાંઢાની ચાર આંખો કેટલી વાર અને કેટલીક ડીગ્રીને ખૂણે મળે છે તેની ગુપ્ત તપાસ બબલીના બાપા રાખવા લાગે. એ જો બરાડા પાડીને કવિતા વાંચે તો બૈરાં સમજે કે 'પીટયો અમને સંભળાવવા સારુ આરડે છે!' એ જો મૂંગો મરી રહે તો હલકા મનસૂબા ગોઠવતો લાગે. એની આંખો અમસ્થી જોતી હોય તો પણ ચકળવકળ થતી લાગે. એની અનંત વેદનાઓને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યક્ત થવા માટે સભ્ય વાક્ય એક જ : 'મારે રોટલા–પાણીની વપત્ય પડે છે !'

• ૪ •

'મારું કરમ ફૂટી ગયું ભાઇ ! દીકરી મંગળાનો ચૂડો ભાંગ્યો.'

'ઓચિંતાનું શું થયું ?.'

'હરિ જાણે ! જમાઈની કાયા તો કંચન સરખી હતી, પણ એકાએક હૃદય બંધ પડી ગયું. ઓછામાં પુરું દરબારે મકાન પણ પાછું લઇ લીધું. જમીન આપી'તી તે રાજમાં દાખલ કરી લીધી, અને દીકરીને પહેર્યે લૂગડે બહાર કાઢી.'

'આ તે શો કોપ ?'

'હું જાણું છું ભાઇ, જાણું છું. દીકરીના લીલા માંડવા હેઠે જ એ કાળમુખો સદાશિવિયો તે દી નિસાપો નાખી ગયેલો ને શરાપી ગયેલો. વાઘરીવાડે જઈને કાંઇક કામણટ્રમણ પણ કરાવતો હતો. એનાં પાપ મંગળાની આડાં ફરી વળ્યાં.'

ભવાનીકાકાની આ વાતમાં થોડોક જ સુધારો જરૂરી છે. જમાઈ-રાજનું મૃત્યુ સદાશિવના શાપથી નહિ, પણ શરીરમાં વધી પડેલી ચરબીથી નીપજ્યું હતું. એ માધવી લતાનો આધાર આંબો જાણે કે બેહદ કેરીઓના ફાલથી ફસકાઇ પડયો હતો.

એક વરસ વીતી ગયું છે. માથાના ચકળતા મૂંડા સાથે અઢાર વષની મંગળા મહિયરે ખૂણો મુકાવવા આવી છે. એક વરસની કીકી એની કેડયે રમે છે. હવે એને પાછું સાસરે જવાનું રહ્યું નથી. વરના પિત્રાઇઓએ એની સાસરીની સંપત્તિનો કબજો કરી લઈ આ 'રાંડમૂડી'ને માસિક બે રૂપિયા જિવાઇના ઠરાવી આપ્યા છે. ભવાનીકાકાને નવી વહુથી થયેલી બાળગોપાળ-વાડી બહોળી હોઇ આ રાંડીરાંડ દીકરી ઉપર ખાસ કશું હેત તો નથી રહ્યું, પણ મંગળાનો રંડાપો એને ભારી ઉપયોગી થઇ પડયો. નવી માને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વરસોવરસ આવતી સુવાવડ મંગળા જ કરશે અને એટલી બધી સુવાવડને કારણે નવી મા માંદાસાજાં રહે છે તેને કામમાંથી સંપૂર્ણ વિસામો મળશે.

નદીકાંઠે ધોળી માટીના ઓરિયા હતા. આખી ગોહિલવાડમાં એ માટી પંકાતી. ગારઓળીપામાં એનો તે કાંઈ રંગ ઊઘડતો! ભવાનીકાકાને નવું પરણેતર, એટલે પોતાના ઓરડામાં એ ધૂળની ગાર કરાવવી ગમતી. કેડયે પોતાની નાની કીકીને તેડી, ખંભે કોશ ઉપાડી, માથા પર પછેડી લઈ મંગળા એ ઓરિયાની માટી લેવા ઘણી વાર જતી. સવારસાંજ તો ઘરકામ હોય તેથી બળતે બપોરે જતી. ગામથી અરધો ગાઉ દૂરના એ ઓરિયા પાસે થઈને જ સદાશિવ હલકારાનો કેડો જાતો. એ રીતે કોઇ કોઇ વાર એ નદી–પ્રવાહ, એ બળતો વગડો અને એ હૈયાશૂન્ય ટપાલી, ત્રણેના નિત્ય સંગાથમાં એક ચોથું જણ ભળતું–રાંડીરાંડ મંગળા. મંગળાની કીકી સારુ સદાશિવ પોતાની કેડયે પીપરમીટની પડીકી ચડાવી રાખતો. કોઇ કોઇ વાર થેલો ઝાડના થડ પાસે મેલીને માટી ખોદી આપતો, ગાંસડી ચડાવતો, પણ અગાઉની માફક જ મૂંગો રહેતો; સામી મીટ માંડતો હતો ખરો, પણ સસલાની માફક બીતો બીતો.

હા! ધીરે ધીરે એક પાપ એના અંતરમાં ઊગ્યું: આ ઓરિયાની અંદર મંગળા થોડેક વધુ ઊંડાણે ઊતરી જાય, એકાએક એના ઉપર ભેખડ ફસકી પડે, એ ક્ષણે જ પોતે નીકળે, નાની કીકી રોતી હોય, મંગળાનું ધોળું ઓઢણું અથવા માથાનો લીસો મૂંડો જરીક બહાર દેખાતો હોય, તે નિશાનીએ દોડીને પોતે મંગળાને એ દડબાં નીચેથી બહાર કાઢે, પાણી છાંટે, પવન નાખે, જીવતી કરે, ને પછી–

આહાહા! પછી શું? અદ્દ્ભુત કોઈ નવલકથાના વીરની માફક મંગળાને અલૌકિક પરાક્રમથી જીતવી હતી. ઘર માંડવું હતું. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટીથી ઓરડો લીંપાવવો હતો. મંગળાને માથે ભલે વાંભ એકનો ચોટલો ન હોય, ભલે મૂંડો જ રહે, ભલે એનું રૂપ શોષાઈ ગયું, સદાશિવ તૈયાર હતો.

પણ જીવતર ક્યાં નવલકથા છે ? આવા કશા જ દટણપટણની જરૂર ન પડી. એવો એક દિવસ સીધી સાદી રીતે આવી ગયો, કે જ્યારે દુઃખના ડુંગરા હેઠ ચંપાતાં ચંપાતાં બામણની રંડવાળ દીકરીએ મરવા મારવાની હિંમત ભીડી.

મંગળા એટલું જ બોલી : 'આમાંથી મને બહાર કાઢ. પછી રૈરવ નરકનાં દુઃખ ભોગવવા ય હું તૈયાર છું.'

સદાશિવે દૂર ઊભા રહી, ફક્ત કીકીને પોતાની છાતીએ ચાંપી કીકીની નાનકડી હથેળી પોતાની આંખો ઉપર મેલી, એટલું જ કહ્યું : 'આ નદી સાક્ષી : આખી દુનિયાની સામે ઊભો રહીને તને ને કીકીને હું પાળીશ.'

* * *

વૈશાખ શુદ પાંચમની રાતે, નદીકાંઠાના ઉજ્જડ શિવાલયના વાડામાં પચાસ ભેટબંધ શુક્લ બ્રાહ્મણોના હાથની ડાંગોની ઝડી વરસી, અને એમાં ત્રણ જણાનાં માથાં ફૂટયાં : પરણવા બેઠેલાં ટપાલી સદાશિવનું ને વિધવા મંગળાનું, તેમ જ એ લગ્નમાં પુરોહિત બની ભાગ લેનાર કમ્પાઉન્ડર વિશ્વનાથનું. વિશ્વનાથ બેભાન બન્યો ત્યાં સુધીમાં તો સપ્તપદિ ગગડાવીને પૂરી કર્યે જ રહ્યો. બેશુદ્ધિમાંથી જાગ્યો ત્યારે પણ એ બહાદરિયો મંત્રો જ બડબડતો હતો. ગામના બ્રાહ્મણો એને 'સાળો વીશવો આર્યસમાજીડો !' કહી ઓળખતા.

ત્રણે જણાં એક પખવાડિયે દવાખાનામાંથી સાજાં થયાં. સદાશિવને પોસ્ટખાતામાંથી 'બરાબર નોકરી કરતો નથી' તે કારણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રજા મળી. કોળીવાડને પડખે એ બે ય જણાંને ઓડ લોકોએ નાનું ઘર બાંધી આપ્યું. કોળીઓ ભેગા થઇને કહે કે 'મા'રાજ! તું જો કુ'તો હો ને, તો અમે ઈ પચાસે શુકલોનાં ઘરમાં આવતે અંધારિયે ગણેશિયા ભરાવીએ.' સદાશિવે હસીને ના પાડી.

—ને દુનિયા શું આટલી બધી નફ્ફટ છે! એની નફ્ફટાઈની અને એના ભુલકણા સ્વભાવની તે શી વાત કરવી! સદાશિવ અને મંગળા રોજ પેલા ઓરિયાની માટી લાવે છે, ચોમાસે સીમમાંથી ખડની ગાંસડીઓ લાવે છે ઉનાળે કરગઠિયાંની ભારીઓ લાવે છે—નફ્ફટ લોકો એ ચંડાળોથી યે બેદ એ પાપાત્માઓની ભારીઓ વેચાતી રાખે છે!

બે વરસમાં તો કીકી પણ પોતાની નાનકડી ભારી માથે લઇને માબાપની વચ્ચે ઊભતી થઇ ગઈ. હૈયાફૂટાં ગામલોકો એ ત્રણ ગાંસડીઓ પર જ શા સારુ અવાયાં પડતાં હશે!

—ને શાં ઘોર પાપ બિચારા ભવાનીકાકાનાં, કે સગી આંખે એને આ બધું જીવ્યા ત્યાં સુધી જોવું પડયું! ઓ અંબાજી મા! ક્યાં ઘોર પાપે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તા ચોથી : મંછાની સુવાવડ

'**આજ** તો આખી રાત મંછા લવતી'તી ?'

'લવે નહિ ? સુવાવડમાં તે કાંઇ ભાયડાના કાગળો વંચાતા હશે અને સામા જવાબ લખાતા હશે ? રાત દી એક જ રટણ, માડી !'

'કોનું રટણ ?'

'ધીરજલાલનું ! બીજા કોનું ? પથારીમાંથી ઊઠી–ઊઠીને ઊભી થાવા જાય છે. એનો વર જાણે સામો ઊભો હોય એમ બોલે છે કે બારણામાં કાં ઊભા ? ઓરા આવોની ! મારે માથે હાથ મેલોની ! ઠીક પડે એમ બકે છે.'

'તાવ છે ?'

'તાવ તો ધાણી ફૂટે એવો ભર્યો છે.'

'તો ધીરજલાલને તેડાવશું ?'

'અટાણે ?–સુવાવડ ટાણે ? જમાઈ ને ? જગત વાતું કરે કે બીજું કાંઈ ?'

'મળવા કે મોં જોવા એકબીજાને નહિ દઈએ. આંહીં આવેલ છે એટલા વિચારથી જ દીકરીને શાતા વળશે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ભલે તેડાવો ત્યારે. બાકી કાંઈ જરૂર નથી. રે'તે રે'તે બધું મટી જશે. કાંઈક પેટ ભરીને ખાય તો મટે ને ! આજકાલનાં ચાગલાં છોકરાં: શીરો મોંમાં ય ઘાલતી નથી. અમે તો બાર સુવાવડયું ઉડાડી મેલી ! ટંકે ટંકે શેર એક ઘીનો લદબદતો શીરો ખાઈને પગની આંટી નાખી એ...ય મઝાનાં ઊંઘી રે'તાં.'

'ત્યારે તાર કરું છું.' આવા શીરાથી બેનસીબ રહેવા સર્જાયેલ પુરુષે હોઠ ઉપર જીભ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું.

'એમાં તાર શો ? પત્તું લખી નાખો ને ! જમાઈ ચાર દી મોડો આવે તો કયાં વેગડી વિયાઈ જાતી'તી ? કાગળ તો ચચ્ચાર દા'ડે ચાલુ જ છે ને !'

મંદિર જેમ ફૂલો અને ધૂપની ફોરમથી પરખાય, અને પીરનો તકિયો જેમ પા માઈલ પરથી લોબાનની સુગંધે ધ્રમકે, તેવી જ રીતે શેરીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી કેવળ ઘ્રાણ પરથી જ કળી જવાય કે ઓધડ માસ્તરનું ઘર સુવાવડું છે. ચાર વાર શેકાતો શેરો, મંછાના ખાટલા નીચે પથરાતો બે વખતનો બકરાંની લીંડીઓનાં છાણાંનો ધીકતો શેક, અને એ શેકની બાફમાં બફાતાં એ સુવાવડાં ગોદડાંના ગાભા: ત્રણેમાંથી કોઈ જુગજુગના જૂના જાણે યજ્ઞ–હોમની એક અનિર્વચનીય વાસ ફોરે છે. મકાનના એ ઓરડાએ અને ખાટલા પરના એ ગાભાએ આવી આવી તો મંછાની બાની બાર સુવાવડો માણી છે, આશરે ૩૬૦ શેકના ધુમાડા લીધા છે, અને બે સુવાવડો વચ્ચેના ગાળામાં ત્યાં હંમેશાં ઘાસ તથા છાણાંના સંઘરા રહ્યા છે.

મંછાની આ પહેલી—અધરણીની જ સુવાવડ હતી. 'કંદોરાબંધ દીકરો' તાવલેલી મંછાની ગોદમાં પડયો પડયો ધાવણ વગરનાં સ્તન ચૂસતો હતો. મંછાનાં માવતરે મંછાને કરિયાવર કરેલો તેના તો ચાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટ્રંક ભરાયા હતા. હજારેક રૂપિયાનું તો ઘરાણું આપેલું. લગ્ન વખતે એક ન્યાત જમાડેલી ને પુત્રનું લગ્ન પણ એક ખેતર વેચીને ઊજવેલું. પરંતુ આ 'કંદોરાબંધ' ભાણેજના ફૂલ-દેહ સારુ કે તાવમાં ભૂંજાતી દીકરી સારુ એક સારું ગોદડું નહોતું અભડાવી શકાયું.

* * *

'ઓહોહો ! આ શું ? ગોટગોટ ધુમાડે ઓરડો ભરાઈ ગયો છે. આ ખાટલા નીચે આવો ચિતા જેવો ભાઠો શો ! મંછા ! મંછા !'

એમ બોલતો એક જુવાન સ્ટેશનેથી આવીને છેક સુવાવડીના ખાટલા પર બેસી ગયો છે, આંખો ચોળતો ને ગૂંગળાતો ચારે મેર જોઇ બૂમો પાડે છે અને સુવાવડી સ્ત્રીને કપાળે હાથ ફેરવીને બોલાવે છે કે 'મંછી ! મારી મંછી ! એ મંછી !'

સુવાવડી શુદ્ધિમાં નથી. એ લવે છે: 'હં ! હં ! મોડી રાતે મને એકલી મૂકીને સ્ટેશને ભાગી જાવ ને ! કટ ! કટ ! કટ ! કટ ! કરી કરીને આખી દુનિયા સાથે વાતો કરો ને ! હું બધું જ સમજું છું-' - એ લવારા પરથી કલ્પી શકાય કે મંછાનો વર કોઇ સ્ટેશનનો, રાતની નોકરી કરનાર ડેપ્યુટી સ્ટેશન-માસ્તર હશે.

ઓચિંતી મંછા ઊઠે છે, લોચે છે, ગળું સુકાતું હોય તેમ જીભ વતી હોઠ ચાટે છે.

'પાણી જોઈએ છે મંછા ?' કહીને જુવાન પાસેની માટલીમાંથી પ્યાલું ભરે છે, પાય છે, વાશી પાણી ગંધાય છે. મંછાને પાણી પિવાડીને પાછી ધીરે હાથે પંપાળે છે. મોટે અવાજે બોલે છે કે 'આ ગાભા કેમ પાથર્યા છે ! અરે કોઈ એક સારું ગાદલું તો લાવો !'

સાસુ આવીને ઊભાં રહે છે: 'ગાદલું ? સુવાવડમાં નવું ગાદલું ? અમે તો આ ને આ ગાભા માથે જ બાર સુવાવડયો કાઢી નાખી !—' હસીને એ કહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુવાન પોતાની સાસુના હેડમ્બ–દેહ ઉપર નખશિખ નીરખી રહ્યો. દરમિયાન ઘરની એક જુવાન સ્ત્રી લાજ કાઢીને આવી ઊભી રહી. એના હાથમાં એક અધોતું ગોદડું હતું.

'લે જા, જા, વહુ! જરા શરમા. કે'તલ તો દીવાના પણ સુણતલ બી દીવાના!'

સાસુજીના એટલા જ શબ્દે ઘૂમટાવાળી પુત્રવધૂને પાછી વાળી: કોઈ લશ્કરી અમલદાર પોતાની સામે ઊભેલા સૈનિકને 'એબાઉટ ટર્ન–ક્વિક માર્ચ–' ફરમાવી બહાર હાંકી કાઢે તે રીતે.

* * *

'જમાઇએ તો આખું ગામ માથે લીધું.'

'હું બજારે બેસી શકતો નથી. મારી ફજેતી થાય છે.'

'શેરીએ ને કૂવાકાંઠે બાઇઓ પણ એ જ બોલે છે–કે આ તે કોનું ખોરડું! જમાઇ આવ્યો તો આવ્યો પણ પરબારો સુવાવડીને ઓરડે પેઠો, ખાટલે બેસી ગયો, ખસતો જ નથી. સુવાડે ય પોતે, ઉઠાડે ય પોતે, મળમૂતર પોતે ઉપાડે–આ તો દાટ વાળ્યો!'

'છોકરી સારુ નવું ગોદડું ક્યાંથી લઈ આવ્યો?'

'પોતાના બિસ્તરમાંથી કાઢીને પાથર્યું.'

'મળમૂતરનાં ઠામડાં વેચાતાં લઇને ગામમાં નીકળ્યો, એ દેખીને તો આપણા ન્યાતીલાએ મારા ઉપર માછલાં ધોયાં.'

એ જ વખતે ધીરજલાલ દાખલ થાય છે. એના વાળનું કે લૂગડાંનું ઠેકાણું નથી. ઉજાગરાથી એની આંખો લાલઘૂમ છે.

'કેમ ધીરજલાલ પારેખ? આ શું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'રાજકોટથી એકદમ મોટા દાક્તરને બોલાવવો પડશે. મંછાને ગુહ્ય ભાગે એક લાંબો ચીરો પડેલો છે. ને એમાંથી લોહી વહ્યું જાય છે. આ તમારી કોઈની નજરે કેમ નથી ચડયું ?'

લજ્જાથી ધરતીમાં સમાવા તત્પર હોય એવાં મંછાનાં બા આડું જોઈને મોં આડે છેડો ઢાંકે છે. ઓધડ માસ્તર આભા બને છે: 'ધીરજલાલ ! આ તો સભ્યતા ચુકાય છે.'

ધીરુ બોલ્યો: 'એ ચીરો કોઈના જોવામાં જ ન આવ્યો ? આ તો હમણાં મેં આંહીંની મીડ-વાઈફને બોલાવીને તપાસાવ્યું ત્યારે જ ખબર પડી. નીકર આનું શું થાત ? આ લોહી વહે છે એટલે જ બેભાન છે. એને આનો જ તાવ ને સનેપાત છે. જખમ સેપ્ટીક બની ગયો છે.'

'તમે શું સમજો ધીરજલાલ !' સાસુ કોચવાયાં; 'એને તો કંઈક વળગાડ છે બાપ ! તમારી મૂએલી મા ચોંટી પડી છે ભા ! ઠાલા લોહીની અને ચીરાની વાત શીદ કરો છો ?'

'આપણા રામેશ્વર વૈદ અને મોતડી સુયાણી શું કહે છે ?' સસરાએ પૂછયું.

'આમાં વૈદસુયાણીની વાત જવા દઈએ.' જમાઈએ કહ્યું.

'એમ કેમ ? રામેશ્વરને તો ચરક ને સુશ્રુત બેયના શ્લોકશ્લોક કંઠાગ્રે છે. એણે તો મડાં બેઠાં કર્યાં છે.'

'અને મોતડી સુયાણીએ તો હજાર છોકરાં જણાવ્યાં છે. એ તમારે મન કાંઈ નહિ ! એ તો ચોખ્ખું કહે છે કે આ વળગાડ છે.'

'ને રામેશ્વરનો પણ એ જ મત છે કે બધું માનસિક છે.' માસ્તરે તપખીરની ચપટી નાકે ચડાવી.

'પણ હું મારે ખરચે દાક્તર બોલાવું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'દીકરીની એબ જાણીબૂઝીને દાક્તર પાસે દેખાડાય?'

'નહિ દેખાડીએ તો જીવની જાશે.'

'હાય માડી! તમારે તો ઠીક કે નવું માણસ મળી રહેશે, પણ આવી કાળ-વાણી કાઢીને અમારી સાતખોટની દીકરીને કાં મરતી વાંછો!' મંછાની બા ગળગળાં થઈ ગયાં.

'પણ આ ગુહ્ય ભાગના ચીરા પર ટેભા લેવાની જરૂર છે.'

'અમે હાથ જોડીએ છીએ તમથી બાપ! ઠીક પડે તેમ કરો! મેં તો બાર સુવાવડ્યો કાઢી નાખી, પણ આ તો નવાઇ!'

'આ તો સુવાવડ કહેવાય, ધીરજલાલ!' ઓધડ માસ્તરે શિખામણ આપી: 'આમાં સારવાર જ ન હોય. એ બૈરાંઓનો કાર્ય-પ્રદેશ છે. તમે મર્યાદા લોપો છો. આર્યધર્મ સચવાતો નથી.'

'કહું છું કે મેં બાર સુવાવડયો કાઢી નાખી. ટંકે ટંકે શેર ઘીનો શેરો ખાઈ, બે વાર ઠીકાઠીકનો શેક લઈ, અમે તો કોઇ ભાત્યના પગની આંટી વાળીને પડ્યાં રહેતાં. આઠ દિવસે તો ખાટલો ઉપાડી મેલીને હરતાંફરતાં થઇ જતાં. તમે અમારે ઘરે આવીને આ પોપલાઇ શી માંડી છે બાપ! આ મગનાં પાણી શાં? આ માથા ઉપર બરફ ને આ પેટમાં પિચકારી શાં?'

ધીરજલાલની પાસે આ દલીલોનો જવાબ નહોતો. એણે રાજકોટ દાક્તરને તાર કરી તેડાવ્યા. એ મંછાની પથારી પર જ ખોડાઇ ગયા જેવો જ દિવસરાત બેઠો રહ્યો. ગુહ્ય ભાગના લાંબા ચીરામાં મળ ન ભરાઇ જાય તે સારુ એ ત્યાં લોશનનું પોતું રાખીને મંછાને ઝાડે બેસારતો, પેશાબ કરાવતો, પખાળતો. બેભાન મંછાના કપાળ અને પેડુ પર બરફ મૂકી પ્રભુપ્રાર્થના કરતો હતો. દરમિયાન મંછા લવતી. મંછાનાં માવતર જમાઇની આ નફ્ટાઇથી ત્રાહિ પોકારીને જળ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કમળવત્ નિર્લેપ રહેતાં. સગાં અને પાડોશીઓ આ તમાશો જોવા આવતાં ત્યારે મંછાની બા પોતાની 'બાર સુવાવડો'ની વાત ગર્વભેર કરવાનું ચૂકતાં નહિ અને ધીરુ પેલા ચીરાની વાત કહ્યા વગર રહેતો નહિ.

સવાર પડે ને ધીરુ છેક રસોડા સુધી ચાલ્યો આવે, કહે કે 'જરી મગનું પાણી કરી આપજો તો !'

સાસુ કહે: 'સારું. તમે જાઓ, હું આપી જઇશ. ચૂલો સળગાવવા દ્યો.'

અર્ધો કલાક થાય ને ધીરુ આવીને ઊભો જ હોય : 'દૂધ ગરમ થયું કે નહિ !' સાસુ કહે: 'થાય છે.'

થોડી વારે વળી પેશાબ-ઝાડાનાં ઠામડાં લઇને ઊભો રહે : 'આમાં પાણી રેડજો તો ! ધોઇ નાખું.'

'જરી આ નળિયામાં દેવતા દેજો, ધૂપ કરવો છે :' 'ગરમ પાણી દેજો, શરીર લૂછવું છે :' આવી આવી નાનીમોટી સતામણીઓ ધીરુ તરફથી એટલી બધી વધતી ગઇ, કે મંછાની બાને જમાઇ કોઇ પૂર્વ ભવનો વેરી દેખાવા લાગ્યો. અને જમાઈ ઉપરની દાઝ એ દીકરાની વહુ ઉપર ઠાલવવા મંડયાં : 'તમે શીદ મારા ઉપરવટ થઇને બધું આપો છો ? તમારી દયા શીદ એટલી બધી ઊભરાઇ જાય છે?'

* * *

તાવ ઊતર્યો છે. મંછા આંખો ઉઘાડે છે. નાના બચ્ચાને ધીરજલાલ પડખામાં સુવારે તેને ધવરાવે છે. પણ એનું મગજ ખાલી થઇ ગયું છે. એનાં જ્ઞાનતંતુઓ જળી ગયાં છે. એને પોતાની બેહાલ દશાની જાણ નથી. એ સૂતીસૂતી સાંભળે છે કે બા કાંઇક અફસોસ કરે છેઃ બા સહુ સાંભળે તેમ બોલી રહેલ છે કે 'અરરર ! માડી !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારી દીકરીની એબ સગે ભાયડે ઊઠીને દાક્તરને દેખાડી ! દીકરીને બિચાડીને માથે એને ઘેર પણ આવા જ હવાલ હશે ને ! આટલે નાનેથી દીકરીને વળી ઘર શાં ને વર શા ! આ એના મગજમાં નવા જમાનાના વિચારો શા ? એના ભાઈબંધ દોસ્તારો પણ બધા ભણેલા વંઠેલા, એટલે મારી દીકરીનો દી ઉઠાડી મૂકયો. પરણ્યા પછી સાસરે ને સાસરે રાખી એમાં દીકરીનું ફટકી ગયું.'

મંછાની ઢીલી પડેલી મગજશક્તિ ઉપર આ માઠા વિચારોના હથોડા પડવા લાગ્યા. ધણી તરફ એનો અણગમો શરૂ થયો. ધણીની સારવાર અને ઝીણી ઝીણી ટંટાળ એને અકારી લાગી. વરે પોતાનાં માબાપને દૂભવ્યાં છે, દુનિયા ગિલા કરે એવું બેમરજાદ વર્તન કર્યું છે, એવા એવા મનતરંગો એને થકવી દેતા ને એ શુદ્ધિ હારતી, બબડતી : 'તમે આમ કહો છો; મારા બા–બાપા તેમ કહે છે : કોનું ખરું ? શેરો ખાવો કે મગનું પાણી પીવું ? ચોકો–પાટલો રાખવો કે આભડછેટ ન પાળવી ? નાના બબલાને પરણાવશું ? કે કુંવારો રાખશું ? તમારી ખાદીને ચૂલામાં નાખો ને ! હું મારાં હીરચીર શીદ હોળીમાં નાખું ? ગાંધીના પંથ કરતાં મારા બાપાના ગુરુનો પંથ ચડિયાતો છે !'

'મંછા ! ડાહી થા ! શાંત થા ! લે પરસેવો લૂછી નાખું. પગ દાબું ?' એવું કહીને ધીરુ મંછાને પંપાળતો, સાસુ બહાર બેઠીબેઠી નિસાસો નાખીને બોલતી કે 'ફટકી ગયું, બાપ રે ! દીકરીનું ફટકી ગયું. આણે કોણ જાણે શું કરી નાખ્યું !'

• ૨ •

'તમે ઝટ જાઓ, રામવાડીના બાવાજીને તેડી આવો.'

'પણ ઓલ્યો આવી જશે તો ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ના રે ના, એ તો ગયો છે ગોદડાનો ગાભો લઈને ધોવા. નદી ગાઉ એક છેટી છે. આવશે તે પે'લાં તો પતાવી લેશું.'

ઓધડ માસ્તર રામવાડીના બાવાને લઈ આવ્યા. બાવાજીની ઘનસ્યામ અઘોરી નગ્નતા તો સ્ત્રીપુરુષ સર્વને તીર્થસ્વરૂપ વંદનીય હતી. પ્રથમ તો એમની ચલમને માટે સારામાં સારો ગાંજો તૈયાર રાખ્યો હતો, તેના ગોટેગોટ ધુમાડાનો ધૂપ દઈને પછી બાવાજીએ મંછાને પોતાની સામે બેસારી. રામકવચ, હનુમાનકવચ અને ચંડી-પાઠના એક પછી એક પાઠ બોલ્યા. પાણીની એક વાટકી ભરી, તેમાં પોતાના પગનો અંગુઠો બોળી, મંત્ર ભણી એ પાણી મંછાને પાયું. કોઈ ગંધક જેવા પદાર્થનો ધૂપ દીધેલ એક ધાગો પોતાની જટાની એક લટ સહિત મંછાને કાંડે બાંધ્યો. તો યે મંછા અર્ધ-બેભાનીમાં આડુંઅવળું લવતી જ રહી.

'તારે નથી જાવું એ....મ ! ચંડાળ ડાકણી ! તારે આ દેહ નથી છોડવો એમ ! ઊભી રહે. ભુતનાથનો પરચો દેખાડું છું.' એવી ત્રાડ નાખીને બાવાજીએ દેવતા પર એક મૂઠી ભરી મરચાંનો ભૂકો ભભરાવ્યો. ઓરડો ધુમાડે ઢંકાઇ ગયો. મંછાનો દેહ માત્ર કાળા ઓળા જેવો, 'અં...અં...અં...અં' એમ ગુંગળાટ કરે છે ને બાવાજી જમીન પર હાથ પછાડી ત્રાડ મારે છે કે 'બોલ રંડા ! તું કોણ છે ? એની સાસુ છે કે ! બોલ નીકળછ કે નહિ ?'

હાય ! આવી ખરાખરીની જમાવટને ટાણે જમાઈ કાં આવી ચડયો ! મંછાની બા ખડકીએ જ ધ્યાન રાખી બેઠાં હતાં તેણે દોડી જઈને બાવાજીને બીજે બારણેથી બહાર કાઢયા. અજ્ઞાન ધીરજલાલ અંદર ગયો ત્યારે હજુ મરચાંના ધુમાડાનાં છેલ્લાં ગૂંચળાં ઓરડામાં સર્પાકારે ભમતાં હતાં. મંછા ઉધરસે બેવડ વળી ગઈ હતી. શો મામલો બની ગયો તે કહેનાર કોઈ નહોતું. તેણે મંછાને હળવે હાથે સુવારી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મંદવાડ વધે છે એ જાણ જેમ જેમ પ્રસરતી ગઈ તેમ તેમ દૂરથી અને નજીકથી સગાંવહાલાં પણ ઊતરી પડવા લાગ્યાં. 'દુઃખમાં ભાગ લેવા આવવું તો જોવે'જ ને બાઈ!' 'સગાં થઈને આ ટાણે કામ ન લાગીએ તો પછી શું ધસીને ગૂમડે ચોપડવાનાં સગાં છીએ?' 'અરેરે આણાત દીકરીએ હજી મન મોકળું મેલીને ઓઢયાંપેર્યાં ય નથી. આ ચારચાર પેટીઓ ભરીને કરિયાવર પડયા છે!' એવી વાતો ચાલ્યા કરતી, ગળાં ગદ્દગદિત થતાં, ને નિસાસા ઉપર નિસાસા પડતા. ઓધડ માસ્તર મહેમાનોનાં ઘોડાં તથા ગાડાં સારુ ઘાસચારો અને પરોણાઓ સારુ ઘી તેલ શાક લાવવામાં દોડધામ કરતા, દીકરાની વહુ દળણાં પાણીમાં તેમ જ રસોઇમાં દટાતી, બા સહુને મોંએ વલોપાત કરવામાં રોકાતાં, છોકરાં ખા ખા કરી ચીસો દેતાં, ગામલોક મળવાહળવા હલકતું: એ રીતે હંમેશાં બનતું આવ્યું છે તેમ એક ઘરની માંદગી એ અનેક લાગતાવળગતાઓને માટે વરાનો, ઉત્સવનો, ગામડાંમાંથી શહેરમાં હટાણું કરવા આવવાનો ને વેવિશાળ-વિવાહ શોધવાનો અવસર બની ગયેલ છે. રોગી દીકરીની ખદખદતી પથારી ઉપર પ્રેત જેવો ને સહુએ અવગણેલો એક ફક્ત ધીરજલાલ જ બેઠો છે. ઘરમાં સાંકડ ઘણી, તેથી રાત્રિએ છેક મંછાના ઓરડાના બારણા સુધી ઠાંસોઠાંસ પથારીઓ પડતી. પથારીમાં પડયાં પડયાં કોની કોની વહુદીકરીઓને કેવી કેવી જાતના વળગાડ લાગુ પડી ગયા હતા તેની જ ઝીણીઝીણી કથનીઓ ઊખળતી. મંછાની બા પોતાની નણંદને, કાકીજીને, જેઠાણીને વગેરેને હાથ દાબીને કહેતી કે 'આને ય એની સાસુ વળગી છે બાપ! માતાજી એને હેમખેમ ઊભી કરે તો હું પાણી પીવા ય રોકાણ વગર પહેલીપ્રથમ એને વઢવાણ બૂટ મા પાસે લઇ જઇશ. ત્યાં પહોંચ્યા પછી જ મારે અડદમગની અને ઘીની આખડી છૂટશે. આંહીંના બાવાજીની તો કારી ન ફાવી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહેમાનો કહેતાં : 'બૂટમા પાસે ય ઠીક છે. નીકર સાળંગપર હડમાનજી યે ઝોડ તો ભારે કાઢે છે. પારસીઓ પણ ત્યાં તો પારંપાર આવે છે. ગોરાઓ પણ ત્યાં જોવા ઊતરે છે.'

'પણ ભૂવો તો બૂટ માનો હો! કાળભૈરવનો જ અવતાર. એના હાથની બે અડબોથ પડશે એટલે મંછીની કાયામાં રાંડ ડાકણ્ય કે શાકણ્ય એક ઘડી ય ઊભી નહિ રહે!'

'પણ આ રાફડે ભોરિંગ બેઠો છે ને બાઇ!' મંછીની બાએ ગુપચુપ અવાજે ધીરજલાલને ઉદ્દેશીને કહ્યું : 'પથારી જ ક્યાં છોડે છે!'

'ઇ તો બાળબુદ્ધિ કે'વાય, એને ગણકાર્યા વિના ઝટ છોકરીને બાપડીને કાં બૂટ મા ભેળી ને કાં સાળંગપર ભેળી કરો! નીકર જમાઇ એનો જીવ ચૂશી જાશે ક્યાંક.'

ઓરડામાં સૂતેલા ધીરજલાલની કાગાનીંદરમાં આ બધી વાતો અરધીપરધી સંભળાઇ અને એના મગજ ઉપર વિકરાળ ઓળા અદ્ધરથી લટકવા લાગ્યા. જેઠ મહિનાના નિર્જળ આકાશમાં નિષ્પ્રાણ વાદળાં વાયુને રૂંધી રૂંધી જગતને ગૂંગળાવી રહે તેવું એના ચિદાકાશમાં થયું. સાળંગપરના હનમાન અને વઢવાણનાં બૂટ મા બન્ને જાણે મંછાના રક્તમાંસહીન શરીર સારુ બાથંબાથાં લડતાં દેખાયાં. બન્નેના ભૂવાઓ મંછાના ભયભીત ચહેરા સામે ભમ્મર ચડાવી, ડોળા તાણી એના હાડપિંજર પર અડબોથો લગાવતા એકબીજાના જોરની હોડ કરતા ધીરુને દેખાયા.

સવારે જ્યારે મંછાને બૂટ મા પાસે અથવા સાળંગપર હનુમાને લઇ જવાની વાત ચર્ચાવા લાગી, ત્યારે ધીરજલાલ સાસુસસરાને પાયે પડી વારવા લાગ્યો. એણે કહ્યું કે 'મને મારું માણસ પાછું આપો, હું મારે ઘેર લઇ જઇ એની સારવાર કરીશ, પણ એને દૈત્યોના હાથમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન સોંપો. ને મંછાને બીજી કશાની નહિ, શાંત સારવારની, મીઠી હુંફની જરૂર છે, એને વળગાડ નથી. મારી મા હલકટ નહોતી. હું એની છબીને હજુ રોજ મારી આંખે અડકાડું છું. છબીમાંથી યે એ તો નિરંતર મંછા સામે મીઠું મીઠું મલક્યા જ કરે છે. અને મારી કંચન પર મંછા પેટની પુત્રી જેવું હેત રાખે છે એથી તો એ મૃત આત્મા બહુ પ્રસન્ન રહે છે. ભલા થઇને મારું ઘર ન ભંગાવો, હું જીવતરમાં હવે કેટલાંક થીગડાં દઈશ ?'

મંછાની બા ધીરજલાલની આ હુજ્જતથી બેહદ કચવાટ પામ્યાં: 'તમારે મન વૈદ ખોટા, સુયાણી ખોટી, લાજમરજાદ ઢોંગ, અમારાં સગાંવહાલાં શત્રુ, અમે શત્રુ, અને છેવટ બૂટ મા ને હડમાન પણ દૈત્ય ઠર્યાં ! તમે અમારી છોકરીનો જીવ લેવા કાં ફર્યા છો ? દેવસ્થાનાંને વગોવ્યે શી સારાવાટ થાશે ?'

'તમે જો મારી મંછાને ત્યાં લઈ જશો તો હું ઝેર ખાઇને મરીશ.'

'ઝેર ખાવાની બીક બતાવો છો ? અમને કાળી ટીલી ચોંટાડવી છે ? ઝેર ખાવાની ડરામણી ? હાય હાય માડી ! આ તે કયા ભવનાં વેર ?' સાસુએ મોં ઢાંકી રુદન માંડયું. ગામ ગાજી ઊઠયું.

* * *

'તમે હવે ઘેર જશો ?' મંછાએ વાત ઉપાડી.

'જઈ શું કરું ?'

'નોકરી કરો.'

'નોકરી—હં !' ધીરજલાલ વાત પી ગયો. એની નોકરી રદ થઇ હતી. સ્ત્રીની સુવાવડ કરવા પુરુષ જાય, અને બબ્બે વાર તારથી રજા વધારવાની અરજી આપે, એ વસ્તુમાં ટ્રાફિક સુપરીન્ટેન્ડેન્ટને નોકરીની બેપરવાઇ તથા દાંડાઇ લાગવાથી 'ખાતાને આવી

૧૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુવાવડોના વૈભવ—Luxury ન પોસાય' એવી ટીકા સાથે બર-તરફી ફરમાવી હતી. આ વાત એણે મંછાથી છુપાવી હતી. એણે આટલું જ કહ્યું :

'નોકરી મારે નથી કરવી.. તું ન ઊઠે ત્યાં સુધી મારે તારી પથારી નથી છોડવી.'

'પણ મારે બૂટ માની માનતાએ જઈ આવવું છે. કાલે મને ચાળીસ વાસા થશે. હું નહાઇ નાખીશ.'

'આ દશામાં નવાય ? કોલનવોટરથી હું તારા શરીરને માલીસ કરી નાખું. નહાવું રહેવા દે. અને મંછા ! તું ઊઠીને બૂટ માતાના વહેમમાં ફસાઈશ ? આ તારું હાડપિંજર એ દૈત્યની થપાટો ખમી શકશે ?'—ભુવાઓના ભયાનક ઓળા ધીરજલાલની કલ્પનામાં આકાર ધરવા લાગ્યા.

મૃત્યુ સાથેની–અંધકાર સાથેની દારુણ લડતમાં એ જુવાન જીત્યો નહિ. આખું ગામ મૃત્યુની ભેરે ઊભું થયું. ઘરમાં બંધિયાર સ્નાના-ગાર તો નહોતું, ચોકડી પણ નહોતી. સાંકડા ઉઘાડા ફળીમાં બે બાજુ ખાટલા મૂકીને વચ્ચે મંછાને નવરાવી. બીજે જ દિવસે મંછાને ડબલ ન્યુમોનિયા ઊપડયો. દાકતરે આવીને જાહેર કર્યું કે 'ઉઘાડી હવામાં નવરાવવાનું આ પરિણામ છે. મારા હાથમાં કારી નથી.' સન્નિપાતમાં મંછા બહુ લવી. પથારી પરથી ઊઠી ઊઠી નાસવા લાગી. ભાંગ્યુંતૂટયું લવવા લાગી કે 'ચાલો ઝટ આપણે ઘેર. ચાલો, પૂનેમનો ચાંદો ઊગ્યો : આપણે બન્ને સ્ટેશન પર ફરશું : લો, બબલાને ઉછાળો ! ચાંદા સુધી ઉછાળો ! જો બૂટમાનો ભૂવો એને વચ્ચેથી ઝીલવા આવે છે. આપશો નહિ—લઇને ભાગી જાઓ—મને ભલે પકડી જતા. હું મોડી રાતે પણ આવીશ જ ! બબલાને ધવરા-વવા આવીશ : ચાંદો ઊગ્યો. ચાલો ફરીએ : ફૂલ–ફૂલ–ફૂલ ઊગ્યાં.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રણ દિવસમાં તો આત્માએ દેહનું પિંજર ખાલી કર્યું. યમરાજ સાથેના યુદ્ધમાં ધીરજલાલ હાર પામ્યો. યમનો પક્ષ જબ્બર હતો.

માબાપોને ખાતરી થઇ કે દીકરી વળગાડથી જ, જમાઇની અવળચંડાઇથી જ અને દેવસ્થાનોની ઠેકડીથી જ મૂઇ. ગામલોકોએ ધીરજલાલની જડતા ઉપર પીટ પાડી. સહુએ સામસામા દોષ દીધા, મંછા તો માબાપને અને વરને બેઉને વહાલી હતી. બેઉ પક્ષે જાણે કે એને ખેંચાખેંચીમાં જ ખતમ કરી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તા પાંચમી : ચોટલે ઝાલીને–

'તો પછી એને ચોટલે ઝાલીને ઉપાડી જવી જોઈએ.' પ્રોફેસર ઈંદ્રજીતે ઊઠતાં ઊઠતાં કહ્યું. સુખદેવ ડોસા એની સામે સુખભરી પણ શંકાશીલ અને દયામણી આંખે તાકી રહ્યા : 'સાચેસાચ શું એ તમારો મત છે? મશ્કરી તો નથી ને પ્રોફેસર !'

'ના, ના,' કહીને પ્રોફેસર ઈંદ્રજીત ફરી પાછા ખુરશી પર બેઠા : 'હું કટાક્ષ નથી કરતો. મારો સાચો મત કહું છું. એ તમારા દીકરાની વિવાહિત વહુ છે. એ ન માને તો તમારે એને ચોટલે ઝાલીને,–હું તો એટલે સુધી સળગું છું કે મુંબઇના ચાર ગુંડાઓ તેડાવીને પણ એને લઇ જવી જોઈએ.'

'શાબાશ ઈંદુભાઈ!' સુખદેવ ડોસાના બન્ને ગાલ ઉપર કોઈ જોબનવંતી સ્ત્રીના જેવી ચૂમકીઓ ઊપડી : 'આજ સુધી હું એકલો પડી ગયો હતો. કોઇ મારું નહોતું રહ્યું. જેઓને મેં મરતા બચાવ્યા છે, લાગવગ લગાડી જેના છોકરાઓને નોકરીઓ અપાવી છે, તેઓ પણ આજ મને મારી પુત્રવધૂ પાછી મેળવી આપવાની મદદ દેવાને બદલે ઊલટાના મારા પ્રયાસો આડે પથ્થરો નાખે છે. મને પોતાને આંગણે ઊભવા નથી દેતા. હું એકલે હાથે મથી રહ્યો છું. મને બીજાનો તો ડર નથી. હું ય નાગાંનો સરદાર થઇ શકું છું. મેં પંચાવન વર્ષ પાણીમાં નથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાઢયાં. મેં ય પાકી ત્રીસ સાલ સુધી મુંબઈ વેઠી છે. હું બધા દાવ રમી જાણું છું. પણ મને ખરેખર ઇંદ્રજીતભાઇ, તમારી જ બીક હતી. તમે શહેરના જુવાનોને મારી સામે સિસકારો તો મને એ ફાડી ખાય, એવો મારા દિલમાં ફડકો હતો. પણ જો તમે મારા પગલામાં સંમત હો તો હું એકલો બીજા સહુને પૂરો પડીશ, મુક્તાને હું મારો હાથ બતાવીશ, મારા દીકરાનો ભવ એ કેમ બગાડી શકે છે તે હું જોઇ લઇશ.'

સુખદેવ ડોસાએ 'જોઈ લઈશ' શબ્દના ઉચ્ચારની સાથોસાથ પોતાના શરબતી મલમલના પહેરણોની બાંયો ચડાવી. પણ સાચા વીરરસની સાથે કરુણ રસ તો જોડાયેલો જ હોવાથી, 'મારા દીકરાનો ભવ' એ શબ્દોની અસર રૂપે ડોસાની આંખોમાં પાણી પણ દેખાઈ ગયાં.

પ્રો. ઇન્દ્રજીતને કોલેજમાં જવાનો વખત થયો હતો. કાંડાઘડિયાળ ઉપર એની નજર રમતી હતી. પણ સુખદેવ ડોસાને પડખે ખડા રહેવાનો ધર્મ એને ઊઠવા દેતો નહોતો. એણે કહ્યું : 'જુવાનો પર મારો કાબૂ છે એ વાત સાચી; ને હું સ્ત્રીજાતિના હક્કોનો પક્ષકાર છું, મેં જુવાનોને મારાં ભાષણો વડે એ જુસ્સો પિવરાવ્યો છે. પણ હું તમારી મુક્તાના કિસ્સામાં તો કાળો કેર જોઉં છું. વેવિશાળ તોડવાની વાત હોય તો વાજબી હતું. આપણાંમાં છૂટાછેડા અથવા તલ્લાકનો કાયદો હોત તો પણ માર્ગ થઇ શકત. પણ એવા કોઇ કાયદાની ગેરહાજરીમાં, પરણેલી હિન્દુ સ્ત્રીથી આવો સ્વેચ્છાચાર કેમ થઈ શકે ?'

'કહું. એના બાપના ઘરમાં દીકરી વધીને તાડ થઇ ગઇ હતી. પ્રીતમલાલ એને કયાં સંતાડત ! હાઇસ્કૂલમાં ભણાવતા હતા ત્યાં કંઇક વગોણું થયું. ઉઠાડી લીધી. ઘરમાં આખો દાડો હાર્મોનિયમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉઘાડીને બેસતી. ગાતી. નાયકાનું ઘર હોય તેમ લોકોની ઠઠ વીંટ· ળાતી. બાપની ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. કોઇ મુકતાનું કાંડું ઝાલવા તૈયાર નહોતું. એવામાં મારા રમણની વહુ સ્ટવથી દાઝી મૂઈ. શ્રીફળની તો અમારે તેરમા જ દિવસે પડાપડી બોલી. પણ મુક્તાના બાપા સાથેની મારી જૂની મોહબ્બત હું નહોતો ભૂલ્યો. એણે વેવિશાળનો તાર કર્યો ને તરત ચાંદલા થયા. પછી મારા રમણ વિષે આઘાપાછી વાતો સાંભળીને મુક્તા રડી હશે એટલે મારાં તેડાવ્યાં એનાં માબાપ એને ખાસ લઈને મારે ઘેર આવી આઠ દિવસ રોકાયાં. હું તો અનુભવી ખરો ને ઇન્દ્રજીતભાઈ!'—આંહીં સુખદેવ ડોસાનું મોં ગુલાબ જેવું લાલ થઈ ગયું—'એટલે મેં એક લૉકેટ, બે એરીંગ અને એક રોલ્ડ-ગોલ્ડનું કાંડાઘડિયાળ લાવીને મારા રમણને આપ્યું. ધક્કો મારીને એ શરમાળને બાજુના ઓરડામાં આ બધી ભેટો દેવા મુક્તા પાસે મોકલ્યો. મુક્તાને એ બધા શણગાર પહેરાવી મેં ફોટા સુદ્ધાં લેવરાવ્યા.'

'અહોહોહો! આટલી હદ્દ સુધી!' પુત્રના લગ્નનું આવું સંવનન પોષનાર ડોસા પ્રતિ પ્રો. ઇન્દ્રજીતને માન ઊપજ્યું. 'ત્યારે તો તમે ન્યાતમાં સુધારાના છૂપા આદ્યપ્રેરક ગણાઓ, સુખદેવભાઈ!'

'હા ભાઈ! પાછું મેં તો મારા ઓરડામાંથી વેવાણને મોટે સાદે પૂછ્યું'ય ખરું કે 'કેમ! મુક્તાને મારું ગરીબ ઘર ગમશે કે?' ત્યારે વેવાણ બોલેલાં પણ ખરાં કે 'કેમ ન ગમે? આવી રાજ-સાયબી બીજે ક્યાં મળવાની હતી! મુક્તા જો મૂરખી હોય તો જ મન સંકોડે!' મેં કહ્યું કે 'વેવાણ! મુક્તાને મોંએ હેતનો હાથ ફેરવનાર રમણની બા જો આજ જીવતી હોત તો હું સ્વર્ગનું સુખ પામત. પણ એ ખોટ હું ક્યાંથી પૂરું?' આ સાંભળીને તો મુક્તાની આંખો પણ પલળેલી હતી એમ મને અમારી ઘાટણે પાછળથી કહેલું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હું તો આ સાંભળીને વધુ દૃઢ બનતો જાઉં છું કે છોકરી તમને દબાવે છે. એને તો ચોટલે ઝાલીને—'

'હજુ સાંભળી લ્યો. આમ દીકરીનું દિલ ઠારીને બધાં પાછાં ગયાં. પાછળથી મેં મારા રમણને મુક્તા પર કાગળ લખતો કર્યો. અંદર ટાંકવા હું એને સારી કવિતાઓ પણ શોધી આપતો. ચિત્રો બિડાવતો. ઘણી વાર રમણના કાગળો હું ટપાલમાં નખાવતા પહેલાં ફો–ડીને...' આંહીં ડોસાને એની વ્યવહારબુદ્ધિએ બ્રેક મારી, ને એણે વાત કાપી નાખી: 'હાં! મતલબમાં બન્યું એવું કે લગ્નનો દિવસ આવી પહોંચ્યો, ને અમે સહુ જાન લઇને જ્યારે છેક રવાના થયા, ત્યારે એ છોકરીએ અવળચંડાઇ માંડી. ઓરડીમાં પુરાઇને રડવું શરૂ કરેલું. એની માએ પંપાળીને પૂછેલું કે 'શું છે? રમણલાલ નથી ગમતા? ઘર નથી ગમતું? શી બાબતનો તને અસંતોષ છે તે કહે.' પણ એ ઢોંગીલીએ માના ખોળામાં માથું દાટીને એટલું જ કહેલું કે 'મને કારણબારણની કાંઈ ખબર નથી પડતી. પણ મારે નથી પરણવું–ત્યાં ય નથી પરણવું ને ક્યાં ય નથી પરણવું.'

'ઓહો! કારણની ખબર નથી, એમ કહ્યું?' પ્રો. ઈન્દ્રજીતે માનવસ્વભાવનો તલસ્પર્શ કરેલો ખરો ને, એટલે એણે પકડી પાડ્યું: 'સમજી શકાય છે, છૂપો કોઇનો પ્રેમ!'

સુખદેવ ડોસાએ આગળ ચલાવ્યું:

'એ તો એ જાણે ને એનાં પાપ જાણે. પણ આવા ધમરોળ માંડયા અને એની મા પોપલાવેડા કરતી રહી ત્યારે પછી એનો બાપ આવ્યો. સારી પેઠે કેળવાયેલો ને સંસ્કારી બાપ: થોડી વાર તો સાંભળી રહ્યો. દાઝ તો કાન ઝાલીને બે તમાચા ખેંચી કાઢવાની ચડી હતી. પણ દીકરીની મનપસંદગી ઉપરવટ એને જવું નહોતું. એણે કડક અવાજે કહી નાખ્યું: 'મુક્તાને કહો કે આ ધોલકીની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રમત નથી માંડી. ચોવીસ કલાકની મહેતલ આપું છું. પોતાની દુર્દશાનો પૂરો ખ્યાલ કરીને જવાબ આપે.'

'That's it!' પ્રો. ઇન્દ્રજીતે ગળું ફુલાવીને સંતોષ બતાવ્યો: 'ચમત્કાર વિના નમસ્કાર નહિ!'

'સીધી દોર થઈ ગઇ, ઇંદુભાઇ! નેતર જેવી સીધી થઇ ગઈ. બધા ફંદ મૂકી દીધા. ચોવીસ કલાકે એની માએ જઇને બાપને કહ્યું કે મુક્તા ટાઢી પડી ગઇ છે. હા પાડે છે.'

'એ રીતે ચોખ્ખી સ્વેચ્છાથી લગ્ન કર્યાં. છતાં એ છોકરીએ ચાર દિવસ તો અમારે ત્યાં માંડમાંડ કાઢયા. ભુરાંટી થઇ. ઘર આખું ચગડોળે ચડાવ્યું. રમણને તો, ખાજ ઉપર લાગેલી સિંહણની માફક પાસે ય છબવા ન દે. ઇંદુભાઇ! શું કહું? મારા ત્રીસ વર્ષના પુત્રને એ છોકરીએ તમાચો ખેંચી કાઢયો. અંદરથી સાંકળ ભીડીને બેસી ગઇ. ત્રણ દિવસ ખાધુંપીધું નહિ. મેં એના બાપને તાર કર્યો. એ તેડી ગયો. ત્યારથી આજ બાર મહિના થયા. નથી આવતી. માબાપ કહે છે કે જોરાવરીથી લઇ જવી હોય તો લઈ જાઓ! તમારું માણસ છે.'

'મુક્તા પોતે શું કહે છે?'

'કાંઇ નહિ. બસ! નથી આવવું. મેં કહ્યું, દાવો માંડીશ. એ કહે, ફાંસીએ કેમ નથી ચડાવતા! અહીં બસ હાર્મોનિયમ બજાવે છે. ટોળાં ભેળાં કરે છે.-જગબત્રીસીએ ચડી છે તો યે નફ્ફટ થઇને ફરે છે, હરે છે, મેળાવડાઓમાં ને ઉત્સવોમાં ભળે છે, ગરબે રમે છે, લોકો મોઢે ચડીને ફિટકારે છે તો યે નઘરોળની નઘરોળ! હું ત્રણ ત્રણ વાર તો રમણને તેડીને અહીં આવી ગયો. ત્રણમાંથી એક વાર માંડ માંડ રમણને એનું મળવું થયું. મેં રમણને ગોખાવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાખેલું કે પ્રથમ મીઠાશથી વશ કરવા મહેનત લેજે, પણ નરમ ઉપાય ન ચાલે તો પછી રાતી આંખ દેખાડજે. બાજુના જ ઓરડામાં હું કાન દઈને સાંભળી રહ્યો હતો. રમણે ઘણું ઘણું પૂછ્યું કે 'હું તને કેમ નથી ગમતો ? મારામાં તેં શી ખોડ દીઠી ? આપણે નવી મોટર લીધી છે. બાપા વાલકેશ્વરમાં બંગલો લેવાના છે.' પણ આખરે એ વંઠેલીને સાન ન આવી. છેવટે જ્યારે રમણે કહ્યું કે 'હં ! તારે આંહીં કોઈ બીજું પ્રણયપાત્ર છે ખરું ને !' એટલે તો સાંઢ જેવી એ છોકરીએ મારા રમણને બીજી લપડાક લગાવી દીધી. રાતી આંખ દેખાડતાં મારા રમણને ન આવડયું.'

'માફ કરજો—પણ રમણલાલમાં કાંઈ કહેવાપણું તો નથી ના ?'

'રહો. બતાવું. બેટા રમણ ! આંહીં આવ જોઉં ?'

અંદરથી કોમળ કંઠનો અવાજ આવ્યો: 'આવ્યો જી !'

જુવાન દાખલ થયો. એના મુખ ઉપર નીતરતી નરી મધુરતા એની ઉમ્મરમાંથી પાંચ વર્ષોના પોપડાને જાણે કે ધોઈ નાખતી હતી. એ માંડ પચીસ વર્ષનો લાગતો હતો. અડકશું તો ભાંગીને ભૂકો થઈ જશે એવું બિલોરી કાચનું બનાવેલું જાણે એનું બદન હતું. અંજનની પારદર્શક ડબ્બીઓ જેવી બે આંખો હતી.

'આ મારો રમણ !'

'આ !' પ્રો ઈંદ્રજીત આભા બની ગયા, 'આ પુરુષ એને પસંદ નથી પડતો ? આટલી હદ સુધીની નફટાઈ ? હું કહું છું કે એને ચોટલો ઝાલીને ઉઠાવી જાઓ.' એમ કહી ઇન્દ્રજીત ઊઠયા.

'જોયું રમણ ? ઇન્દ્રજીત જેવા પ્રોફેસરે આપણને ન્યાય કર્યો છે. 'ચોટલો ઝાલીને !' એ એના શબ્દો વેદના મંત્ર જેવા સાચા છે. હવે મને છાતી આવી ગઇ. હવે તું મૂંઝાઇશ નહિ. હું લાખોનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંધણુ મૂકીશ. દુનિયાને દેખાડી દઇશ કે કુળવાન માણસ પોતાની આબરૂ સારુ શું શું કરી જાણે છે.'

કુલિન પિતાની આબરૂનો આ પ્રશ્ન મેરુ પર્વતથી પણ મોટો હતો. સદાય રમણ જોતો આવતો હતો કે આબરૂ અને કુલિનતા ખાતર જ પિતાનું જીવતર હતું. આબરૂની વેદી ઉપર આત્મ-સમર્પણ કરનાર બાપને રમણ દેવ સમ ગણતો. એ માનતો કે પોતે, મુક્તા અને આખો સમાજ બાપુના કુળની આબરૂ આબાદ રાખવાનાં જ પુનિત સાધનો છે.

એણે પિતાની વાતના વિરામચિહ્ન તરીકે હંમેશની માફક ઉમેર્યું કે 'જી હા !'

સુખદેવ ડોસા મુક્તાને ચોટલે ઝાલીને ઉઠાવી જવાની વેતરણ ઉતારતા ઉતારતા બોલ્યા: 'હું આખી બાજી ગોઠવી રહ્યો છું. એના મુખ્ય પાત્ર તરીકે તારું જ સ્થાન રહેશે. તારે મુક્તાને છેલ્લી વારના એક મેળાપને બહાને, તારા તરફથી એને ચાહે તેની સાથે જીવન ગાળવાની ફારગતી આપવાને નિમિત્તે તેડાવવાની છે. કાગળનો મુસદ્દો હું ઘડી દઈશ. એ આવે એટલે પછી હું બીજા માણસો મારફત જ કામ લઇશ, હું એક મોટરનો ને ચાર માણસોનો જોગ કરી રહ્યો છું.'

'જી હા !' રમણના રાતા હોઠેથી સનાતન વિરામચિહ્ન સર્યું.

પોતાના ઓરડામાં જઈ રમણ એક ખુરસી ઉપર ઢગલો થઇ પડયો. એના કાનમાં પેલા શબ્દો ગાજતા હતા: 'ચોટલે ઝાલીને.' એ શબ્દો નવા હતા. કદી નહિ સાંભળેલા. એની આંખો મળી. એણે સ્વપ્ન દીઠું. મુકતાને ચોટલે ઝાલી ઘસડી જતો પ્રો. ઇંદ્રજીત દીઠો. એ ઊઠયો. મોઢું ધોયું. લખવા બેઠો. આ પહેલી જ વાર એણે પોતાની પ્રેરણાથી કાગળ લખ્યો.

'મુક્તા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અરીસામાં બહુ બહુ જોયું કે તને કંટાળો આવે એવું મારામાં શું છે! પણ હવે સમજાય છે. આ કંટાળો સ્વયંપ્રેરિત પ્રીતિ જેવો જ સ્વયંભૂ છે. હું ભલે ફૂલનો બનેલ હોઉં, પણ તારી આંખોએ મારા પ્રત્યેક રજકણમાં કીડા ખદબદતા દેખ્યા છે.

પરસ્પર વિના દીઠે થયેલાં અનેક લગ્નો પ્રેમભરપૂર નીવડયાં હશે. પરંતુ તેથી કરીને તારું ને મારું, માબાપોએ તારથી કરી નાખેલ સાટું કશો બચાવ પ્રાપ્ત કરતું નથી.

તને ઘૃણા હતી. દબાવી ડરાવીને તારી જીભમાંથી 'હા' કઢાવવામાં આવી હતી. સંમતિ-લગ્નનો એ દંભ હતો.

તું કુલિનનું બાળ છે. હિન્દુ કાયદાની ગુલામ છે. વિવાહિત જીવનને ઠેલ્યે તારો કયાંયે ઉગાર નથી; જ્યારે હું પુરુષ તો પાંચ બૈરાં પરણવા પણ સ્વતંત્ર છું. આમ છતાં ય તું નાસે છે, એટલે નક્કી કોઈ ભયંકર ઘૃણાએ તને વલોવી નાખી હશે. મારી સાથેનું સહજીવન અસહ્ય થઇ ગયું હશે.

મારા બાપુ તને ચોટલે ઝાલીને ગુંડાઓને હાથે ઉઠાવી જવાની પેરવી કરે છે. મારા હાથના બીજા કોઈ કાગળથી ભોળવાઇશ નહિ. આ સાથે રૂા. ૧૦૦ની નોટ બીડું છું. ફાવે ત્યાં નીકળી જઇ રક્ષણ મેળવજે.

મારા તરફની આ ફારગતી ગણજે. અદાલતમાં જવું પડે તો આ દેખાડજે.

લિ. રમણ

રૂા. ૧૦૦ની નોટ સાથે કાગળ ટપાલમાં પડયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તા છઠ્ઠી : મોરલીધર પરણ્યો

'એ...સોમચંદ જેઠાના ઘરનું સાગમટે નોતરું છે.'

'એ...ભાઇ કાળા હેમાણીના ઘરનું ન્યાતની વાડીમાં તમારે સાગમટે નોતરું છે.'

'એ...આ પ્રાણજીવન વેલજીના ઘરનું સાકરનું પિરસણું લઈ લેજો.'

રોજ સવાર પડે અને શેરીએ શેરીએ આવા લહેકાદાર સૂરો છંટાય. ગામમાં વિવાડો હતો. ન્યાતના મહેતાઓ હાથમાં લાંબો ખરડો લઈને ઘેર ઘેર આ નોતરાં ફેરવતા હતા.

છારોડિયા ઓડકાર ખાતાં ખાતાં ઘરઘરનાં લોકો કહેતાં કે 'હવે તો રોજ રોજ ગળ્યું જમવાનું ભાવતું નથી.'

'પણ આજ તો હરખજમણ છે એટલે દૂધપાક–પૂરી હશે.'

'હા, તો તો જશું.' એમ ખાવાની લાલસા, થાકીપાકી છતાં આળસ મરડીને, હિંમત રાખીને, હોંશિયાર બનીને જઠરમાં જાગ્રત થતી.

ઘચરકાવિકારની દવા કરાવવા માટે વૈદ્યની દુકાને ચડેલો દર્દી 'તમારે હમણાં પખવાડિયું ચરી પાળવી પડશે' એવી વૈદ્યરાજની માગણી સાંભળીને ઊભો થઇ જતો; કહેતો કે 'તો તો અઠવાડિયા પછી જ વાત, હમણાં ન્યાતમાં ને સગાંવહાલાંમાં વિવાડો છે, અને દેખીપેખીને ચરી પાળવા ક્યાં બેસીએ, ભાઈ સાહેબ ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવો એ મહાન વિવાડો હતો. જમણુ ભોજન સિવાયનું સર્વ જગત ક્ષણભંગુર હતું. પ્રજા પાસે દૌલત નથી એ વાત ગલત હતી. લોકોના હૈયામાં ગુલામીની વેદના સળગે છે એ કથન વાહિયાત હતું. પ્રજાએ ઓહોહો ! કેવી સમદૃષ્ટિ કેળવી હતી ! જ્વાલામુખીના શિખર પર બેસીને પણ વિવાડો માણવાની કોઇ અલૌકિક આત્મ-શક્તિ આ આર્ય જાતિના કલેવરમાં પડી હતી. પાસે શબ પડયું હોય તો યે વિવાહ તો ચાલુ જ હતા. જમી કરીને લોકો સ્મશાને જતા સ્મશાનેથી આવીને જમણવારમાં જતા.

ઢોલીના ઢોલ ચારે પહોર ધ્રૂસકતા હતા. વાઘરાંને, ઝાંપડાંને અને કૂતરાંને અધરાતે એંઠવાડ વહેંચાતો હતો. ગીતો બસૂરાં બસૂરાં તો યે ગવાતાં હતાં. વાઘ, ચિત્તા અને દીપડાનું કોઇ વૃંદ હોય તેવાં વેશધારી બેન્ડવાજાંવાળાઓ ખાસ ત્રીસ રૂપિયાને રોજે રાજધાનીમાંથી આવીને ગામલોકોની સમૃદ્ધિની સાબિતી આપતા હતા—સંગીતનો મિથ્યા મોહ કોઇએ રાખ્યો જ નહોતો.

બે છલોછલ ટ્રંકો ભરીને કપડાંલત્તાં સાથે મોરલીધર પરણવા ઊતર્યો. રાજથળી દરબારની ખાસ બે ઘોડાની ગાડી એને સ્ટેશને લેવા ગઇ હતી. પોતાના ગામના દેશાવર ગયેલા ભાઇઓ પૈકી જેની જેની સ્થિતિ સારી બંધાયેલી માલમ પડતી તેને તેને દરબાર આ રીતે ગાડી સામી મોકલવાનો શિરસ્તો રાખતા. મોરલી-ધરનાં સગાંવહાલાંઓ તથા ગામના આગેવાનો સ્ટેશને લેવા ગયેલ ત્યાં પણ તેઓએ ચા નાસ્તાની સગવડ કરી હતી. મોરલીધર લગ્ન કરવા ઊતરે છે એ સહુને મન મોટો બનાવ થઇ પડયો હતો. સ્ટેશનથી ગામ પાંચ ગાઉ દૂર હતું એટલે રસ્તામાં પણ એક બે ગામડાંને પાદરે ચાપાણીનો બંદોબસ્ત રાખવામાં આવ્યો હતો.

ગામના સોનીની બે દુકાનો હમણાં હમણાં રોજગાર વિના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેઠી હતી તેને ધમધોકાર ઉદ્યોગ ઊઘડયો. દેશના ચાલુ ઘાટ ઉપરાંત મોરલીધર હાથની બંગડીના અને પગના છડાના કેટલાક પરદેશી સુંદર નમૂનાઓ પણ લાવેલ તે ફેશનના દાગીના તૈયાર થવા લાગ્યા. એવા નાના કસ્બાતી ગામમાં પરણેલી સ્ત્રીઓથી કાનમાં એરીંગ ન પહેરાય તે છતાં પણ મોરલીધરને આ ઝૂલતા, ફૂલોની મંજરીઓ જેવા, ગાલ પર ઝલક ઝલક ઝાંય પાડતા અલંકારોનો બડો મોહ હતો તેથી ગામલોકોથી કશું કહી ન શકાયું. ઊલટું એમ બોલાતું થયું કે 'હોય ભાઈ, નસીબદારના ઘરનાં નહિ પે'રે તો પે'રશે કોણ બીજું?'

એ દેખીને તો ગામની બીજી બે ત્રણ કન્યાઓએ પણ એરીંગોની હઠ કરી અને માવતરોએ મોરલીધરની કુલિનતાની નકલ કરવામાં કશો જ વાંધો લીધો નહિ.

રોજની બેઠક ચાલુ થઈ. મોરલીધરને ઘેર ચાનું તપેલું ચારે પહોર શગડીચૂલા પર ઊકળતું થયું. કેટલાક તો ત્યાં આવીને જ દાતણ કાઢતા.

ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોની ન્યાતનું નાક ગણાતા મહેશ્વર મહારાજ રોજ આવીને કહેતા કે 'આ વખતે તો મોરલીધરભાઈ પાસેથી લગનની ચોરાશી જમ્યા વગર છૂટકો નથી. નહિ તો અમે બ્રહ્માના પુત્રો લીલા માંડવા હેઠ લાંઘશું.'

મામલતદાર કે જેને ભૂતનાથની માનતાથી પિસ્તાલીસમે વર્ષે પુત્ર સાંપડયો હતો તેમણે આવીને જણાવ્યું કે 'જુઓ શેઠ, અત્યારથી સવાલ નોંધાવી જાઉં છું કે ભૂતનાથની જગ્યામાં ત્રણ ઓરડા ખાલી રહેલ છે તેમાં શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા તમારે આ વેળા કરાવી આપવાની જ છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ખુદ સાહેબ ઊઠીને વેણ નાખે છે, મોરલીધરભાઇ!' બીજા શેઠિયા બોલી ઊઠતા: 'સાહેબનું વેણ કંઇ લોપાશે?'

એ રીતે સ્વામીનારાયણનું મંદિર એક વધુ ઘુમ્મટ માગતું હતું. ખોડાં ઢોરની ધર્મશાળાને ચાર દુકાનો ઉતારી હોટેલોનાં ભાડાં રળવાં હતાં; અને એ તમામે આવીને મોરલીધરભાઇના લક્ષ પર આ માગણીઓ નોંધાવી દીધી. મોરલીધર એટલે ગામલોકોને મન તો સોનાનું ઝાડવું: સહુ ખંખેરવા લાગી પડ્યા.

મોડી રાતે બીજા સહુ વીખરાતા ત્યારે દાક્તરસાહેબ એકલા જ બેસી રહેતા. મોરલીધરનો તમામ આધાર દાક્તર પર હતો. દાક્તર અનેક પુસ્તકો ઉથલાવીને, ફેરવીફેરવીને ડોઝ, પડીકી, માલીસનું તેલ વગેરે એકસામટી ત્રેવડી ઔષધિઓ આપતા. સૂર્યસ્નાન, શીર્ષાસન વગેરે કુદરતી ઇલાજો પણ ચાલુ કરવામાં આવ્યા હતા.

મોરલીધરનું આ નવું વેવિશાળ આટલી નાની વય છતાં પણ ત્રીજી વારનું હતું. ચાર વર્ષની અંદર જ એણે બે વહુઓના જાન ગુમાવ્યા હતા. દેખીતી રીતે આ એક દુર્ભાગ્યની ઘટના કહેવાય છે. તકદીરમાંથી બાયડી ખડે એ ગરીબ માણસને માટે આપત્તિની અવધિ જ છે, પરંતુ સુખી ઘરનો જુવાન અંતઃકરણને અતલ ઊંડાણે એક ભયાનક ગર્વ અનુભવે છે એ શું સાચી વાત હશે? બે નિરોગી અને અલમસ્ત સ્ત્રીઓના યૌવનનો ભુક્કો કરી નાખવો એ શું સામર્થ્યની વસ્તુ નથી ગણાતી? છૂપું છૂપું, ઊંડે ઊંડે, એકાંતે, એકાદ મિત્ર સાથેના ઠઠ્ઠામાં 'બહાદરિયો ખરો, બબ્બેને શોષી ગયો!' એવું કંઇક બોલાય છે ખરું?

ખેર! મોરલીધરના જીવનની એ પાતાળી ખીણમાં ડોકિયું કરવાની શી જરૂર છે? અંદર જોતાં તમ્મર આવે તેવી કૈક કંદરાઓ માનવીના પ્રાણમાં પડેલી છે. લોકોને તો ફક્ત આટલી જ ખબર હતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે કાલીકટમાં એને એની બીજી વહુ અચાનક મરી ગયાના સમાચાર મળેલા, એટલે હરિચંદ નામના એના મહેતાની બહેન વેરેનું વેવિશાળ ત્યાં એણે પરબારું જ કરી લીધું હતું.

લગ્નની તિથિ જોવરાવવામાં હવે હરિચંદની જ વાટ જોવાતી હતી. હરિચંદના બાપનો કશો ધડો નહોતો. એ એક રિટાયર થયેલા સનંદી વકીલ હતા. અરધાપરધા સાગરઘેલડા હતા, કંઇક છાપાંબાપાં અને એલફેલ ચોપડીઓ વાંચવાની વધુ પડતી ટેવને કારણે વિચાર-વાયુ પણ થઈ પડેલો; અને ધંધામાં એક પ્રવીણ માણસને ન છાજે તેવા કેટલાક ચોખલિયા સિદ્ધાંતો પણ એનામાં ઘર કરી ગયેલા. હાથમાં લીધેલો કેસ સાંગોપાંગ ચાલુ રાખવાની છાતી જ ન મળે. અરધેથી ય જો માલૂમ પડે કે અસીલનો પક્ષ જૂઠો છે, તો ધગધગતા પાણીનું વાસણ જેમ કોઇ બાળક હાથમાંથી પાડી નાખે તેમ એ મહેરબાન ઓચિંતા એ કેસને પડતો મૂકતા. પરિણામે એના જુનિયરો હતા તેઓએ મેડીઓવાળાં ચૂનાબંધ મકાનો પણ કરી નાખેલાં, ત્યારે આ સિદ્ધાંતીને ફક્ત મૂછોના ગુચ્છા તથા આંખો ફરતી કાળી દાઝયો સિવાય બીજું કશું જ વધ્યું નહોતું. ગામલોકો એને રૂબરૂમાં 'બાલીસ્ટર' કહી બોલાવતાં અને ગેરહાજરીમાં 'વેદિયો' શબ્દે ઓળખતા.

ઘરમાં પણ એની કિંમત અંકાઇ ગઇ હતી. સ્ત્રી એને 'નમાલો' કહેતી. એક બે વાર તો સ્ત્રીએ એની ચોપડીઓ પણ ચૂલામાં નાખેલી. દીકરો બાપની આ કંગાલિયત ન સહેવાયાથી દેશાવર ચાલ્યો ગયેલો. એની ભેરે હતી માત્ર પુત્રી ચંપા. છાપામાં કે ચોપડીમાં કંઇક સારો લેખ અથવા છબી આવે તો 'ચંપા, બેટા અહીં આવ તો!' કહી બોલાવતા અને એને પાસે બેસારી, એના માથા પર હાથ મૂકી, એ નવું લખાણ કોઇ અજબ છટાથી વાંચી સંભળાવતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હવે ચંપાનો ભવ શીદ બગાડો છો ?' કહેતી સ્ત્રી, હાથમાં હાંડલું હોય તો હાંડલું ને સાવરણી હોય તો સાવરણી લઇને દોડી આવતી: 'તમારો ને મારો બગડ્યો તે ઘણું છે. એના મગજમાં શીદ ભરો છો આ પસ્તીના ડુચા ? એને વેઠવાનું છે પારકું ઘર. એટલું તો ભાન રાખો !'

'ના, મારે તો ચંપાને પરણાવવી જ નથી.'

'લ્યો જરા લાજો લાજો બોલતાં.'

'અરે ગાંડી, વિલાયતના વડા પ્રધાન મેકડોનાલ્ડની દીકરી એના બાપ ભેળી જ રહીને બાપનો વહીવટ કરે છે, ખબર છે ?'

'હા, એટલે તમેય રાખજો ચંપાને તમારી પસ્તીનો વહીવટ કરવા.'

'બસ, હું બનીશ મેકડોનાલ્ડ ને મારી દીકરી ચંપા બનશે મારો મંત્રી, ખરું ને બેટા ચંપા ?'

ચંપાને બાપની અનુકમ્પા આવતી. છાની છાની આવીને ચંપા બાપુ પાસેથી રોજનું નવું છાપું જોઈ જતી, મા આઘીપાછી હોય ત્યારે બાપુને ચાનો વાટકો પણ ઝટ ઝટ તલસરાં બાળીને કરી દેતી.

બહેન ચંપાનું સગપણ એના ભાઈ હરિચંદે કાલીકટમાં બારોબાર મોરલીધર વેરે કરી નાખેલું અને તેના સમાચાર એણે પોતાની બાને પહોંચાડેલા કે જેથી બા તાબડતોબ બાજુના કોઈ ગામડામાં જઈને હરિચંદનું સગપણ પણ કરી કાઢે. મોરલીધરને બીજી કોઈ કન્યા આટલી સસ્તી સાંપડત નહિ, અને હરિચંદનું વેવિશાળ પહેલી વારનું છતાં વગર કોથળીએ થાત નહિ. ચંપાનો વકરો એ રીતે ખપ લાગી ગયો અને બન્ને ભાઈબહેનનાં લગ્ન લેવાનું નક્કી થઇ ગયું. ફક્ત ચંપાનો બાપ 'બાલીસ્ટર' જ આમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાજી નહોતો. એ ઘરના મેડા ઉપર બેસીને બબડતો જ રહ્યો. સ્ત્રીએ કહી દીધું કે 'બબડી લ્યો જેટલું બબડવું હોય એટલું. હું દીકરીને કયાં કોઠીમાં છાંદી મૂકત? એણે તમારું શું બગાડયું છે? બાપ છો કે વેરી? એનું ઘર બંધાય છે એ ય જોઈ શકતા નથી?'

હરિચંદની જ રાહ જોવાતી હતી. 'બાલીસ્ટર'ની પરવા તો નહોતી મોરલીધરને કે નહોતી બીજા કોઇને. એને તો ચંપાના વેવિશાળની ખબર પણ ત્યારે જ પડી, જ્યારે ચંપાને એક દિવસના છાપામાં આકાશી વિમાન ઉરાડનારી કુમારી એમી જોનસનનું ચિત્ર દેખાડવા બોલાવતાં બાપે એના કપાળમાં ચોખા-વાળો ચાંદલો અને શરીર પર હેમના નવા દાગીના દીઠા.

તે દિવસે એ મેડેથી ઊતર્યો ત્યારે ત્રણ ત્રણ પગથિયાં સામટાં ઊતર્યો. એનાં ચશ્માં ફૂટયાં, એ પડતો પડતો રહી ગયો. એણે સ્ત્રીને ફાટી આંખે પૂછયું: 'હેં, ચંપાનું વેશવાળ કર્યું? મોરલીધર વેરે? મને પૂછયું પણ નહિ?'

'લ્યો હવે જાવ મેડે ચડીને નિરાંતે પસ્તી વાંચો. વે'વાર હલાવવાની જો રતિ નથી તો પછે બીજાને હલાવવા તો દ્યો!'

એ મેડે ચડી તો ગયો, પણ ત્યારથી નીચે જમવા પણ નહોતો ઊતરતો. મા ચંપાની સાથે એનું 'ઠોસયું'–અર્થાત ભાણું મેડે જ પહોંચાડતી. બાપે ચંપાને તે દિવસથી છાપાં બતાવવાં બંધ કર્યાં, વાતો પણ બંધ કરી. થાળી દેવા જતી ચંપા બાપની છાતીમાંથી એક પછી એક ડોકિયાં કરી રહેલ પાંસળીને નિહાળતી અને બાપની ભીની આંખોના ઊંડા ખાડામાં નાની નાની બે ચંપાઓને આંસુમાં નહાતી જોતી.

આખરે હરિચંદ પણ એનું વેવિશાળ થઈ ગયું હોવાનો તાર મળવાથી પરણવા ઊતર્યો, રતિવિહોણા બાપનો પોતે રાંક પુત્ર, ઉંમર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હજુ નાની, છતાં બાહોશીથી બ્હેનને ઠેકાણે પાડી, પોતે ય ઠેકાણે પડી શક્યો, માનું હૈયું ઠાર્યું, અને બાપની હાંસીને સ્થાને પોતાની ડાહ્યપ સ્થાપી દીધી, એથી હરિચંદનું દિલ ભર્યું ભર્યું બની ગયું હતું. વિવાહ પણ સૌ જોઈ રહે એવો મોભાસરનો કરવાની એની ઉમેદ હતી. મોરલીધરનાં લગ્ન ઉપર એમના અંગ્રેજ આડતિયાની પેઢીનો જે પારસી મેનેજર આવવાનો હતો તેને પોતે પણ પોતાની જાનમાં એકાદ ટંક બપોર પૂરતો લઈ જાય એવો એનો મનોરથ હતો. એટલી ઇજ્જત આબરૂ—પરદેશ ચરબી ચડાવનારી વિલાયતી કંપનીનો પારસી મેનેજર એક વણિકના પુત્રની જાનમાં એક ટંક આવે એ પ્રતિષ્ઠા—એ કંઈ જેવી તેવી છે? પોતે ગામમાં દાખલ થયો તે દિવસે વિવાડાના ઠાઠમાઠ અને ઉછરંગ જોતાં એને પણ કાંટો આવી ગયો કે બીજા સહુનું ઝાંખું પડી જાય એવી જુક્તિ પોતે પોતાના ઘરનાં લગ્નોમાં જમાવશે. અનેકની આંખોમાં આજે ચંપાના અહોભાગ્યની અદેખાઇ થતી હશે એ વિચાર અત્યારે હરિચંદના હૈયામાં ફૂલેલ ડોકવાળા કબૂતર શો ઘૂઘવી રહ્યો હતો.

મેડે બેઠેલ બાપે હરિચંદને પાસે બોલાવ્યો: કહ્યું: 'ભાઈ, મારે એક વાત કહેવી છે.'

'તમારે ચંપાના નવા સંબંધ વિષે કાંઇ જ કહેવાનું નથી. બીજું જે કહેવું હોય તે કહો.'

'પણ ભાઈ, આમાં બેનનો ભવ—'

વધુ ન સહેવાયાથી હરિચંદ ઊઠી ગયો. લગન લખવા માટે એણે મહાજન તેડાવ્યું. બીજાને ત્યાં ફક્ત ચા મળે છે પણ હરિચંદ તો કેસરિયા દૂધનો કઢો પિવરાવવાનો છે એ સાંભળીને મહાજનમાં ન ખપે એવા પણ ઘણા માણસો હાજર થયા. નીચે સ્ત્રીઓ પણ ગાવા એકઠી મળી. મહાજનમાં પ્રશંસા ચાલી:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હરિચંદે પણ નાની ઉંમરમાં નામના સારી કાઢી.'

'એનને ભારી ઠેકાણે પાડી. ભાઈ હોય તો આવા હોજો !'

'નીકર ભાઇ, આ ઘરનું કામ સો વરસે ય સરેડે ચડે એવું થોડું હતું !'

'બાપ બચારો સાગરઘેલડો : સળી તોડીને બે તણખલાં ય ન કરી શકે : કયાં છે બાલીસ્ટર, હેં હરિચંદ ?'

'મેડે બેઠા છે.'

'બોલાવો તો ખરા ! દીકરીના બાપે હાજર તો રે'વું જોવે ને ?'

'એ વેદાન્તમાં ઊતરી ગયેલને આ સંસારી માયા ગમતી નથી.'

એમ વાતો થાય છે, અને જ્યાં નીચેના ઘરમાં પહેલું-

"માંડવડે કાંઇ ઢાળો ને બાજોઠી કે
કંકુ ઘોળો રે કંકાવટી.'

એ ગીત ગવાઈને પછી

'કે રાયવર વેલેરો આવ !
'સુંદર વર વેલેરો આવ !
'તારાં ઘડિયાં લગન રાયવર ! વહી જશે.'

એ રસભર્યું, કન્યાના હૃદયની નવવસંતના વાયુહિલ્લોળ જગવતું, પોઢેલા પ્રેમપંખીને હૈયાના માળામાંથી જાગ્રત કરતું, સ્થળકાળના સીમાડા ભૂંસાડીને હજારો યોજન પર ઊભેલાં વિજોગીઓની વચ્ચે મિલન કરાવતું, તલસાવતું, પલપલની વાટડીને પણ યુગ સમી વસમી કરી મુકતું બીજું ગીત ઊપડયું, અને અહીં બ્રાહ્મણના મંત્રોચ્ચાર મંડાયા. નગરશેઠે લેખણ લઇ લગ્ન-કંકોતરી લખવા માંડી. ત્યારે સહુના કાન ફાડી નાખે તેવો આર્તનાદ પડખેના મેડામાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંભળાયો. એ રુદનમાં હજાર વીંછીના ડંખો હતા; એક—સામટા સાત જુવાનજોધ પુત્રો ફાટી પડ્યાની વેદના હતી. એવું રુદન માનવીના ગળામાંથી જીવનમાં એકાદ વાર માંડ નીકળે છે, જાણે કોઈ સળગતા ઘરની અંદરથી પંદર માણસોનો આખો પરિવાર ઊગરવા માટે ચીસો પાડી રહ્યો છે.

'આ શું થયું? કોણ રુએ છે?' પૂછતા સહુ સ્તબ્ધ બન્યા. વિલાપ વધારે વેધક બન્યો. રસ્તે રાહદારીઓ ઊભાં રહી ગયાં. જાણે કોઈની હત્યા થતી હતી.

'કોણ રુએ છે?'

હરિચંદ જોવા જાય ત્યાં તો ચોધાર આંસુડે છાતીફાટ રોતો, જાણે ગાંડો થઇ ગયો હોય તેવો એનો પિતા આવ્યો. ચિતાના ઢેખાળામાંથી બળતું બળતું શબ ઊઠયું હોય એવી એની દશા હતી.

'આ શું! બાલીસ્ટર કેમ રુએ છે? શું છે બાલીસ્ટર?'

નાના બાળની માફક તરફડિયાં મારીને રોતો, કપાળ કૂટતો ચંપાનો પિતા બોલી ઊઠયો :

'મારી ચંપાને ગરદન મારો, ચાય કૂવે હડસેલો, પણ તમે એને, એની સાત પેઢીને શીદ આમ સળગતી આગમાં હોમી રહ્યા છો?'

'પણ શું છે એવડું બધું, અરે બાલીસ્ટર?'

'તમે દાક્તરી તપાસ કરાવો, દાક્તરી તપાસ કરાવો.'

'કોની?'

'મોરલીધરની. તમે ડાહ્યાઓ કાં ભૂલો? એટલું તો વિચારો, કે એની પહેલી વહુને આખે શરીરે વિસ્ફોટકવાળું બાળક અવતરેલું, અને બીજીને ત્રણ કસુવાવડો થઇ ગઈ હતી. એના રોગની કલ્પના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો કરો. મારી ચંપાને—મારી ફૂલની કળી જેવી ચંપાને રૂંવે રૂંવે ફૂટી નીકળશે, એની સંતતિનેય લાગી જશે, એવો છૂપો રોગ—'

સહુ સમજી ગયા હોય તેમ એકબીજાના મોં સામે જોવા લાગ્યા.

'ચાં—દી !' કોઈકનો ધીરો સ્વર ઊઠયો.

'મારી ચંપાને તમે પાલવે ત્યાં પરણાવો, હું આડો નહિ પડું. મારો હરિચંદ ભલે બહેનને વેચીને પોતાનો સંસાર બાંધે. પણ આ નરકમાં !—તમે કોઈ દાક્તરી તપાસ કરાવો.'

પિતા પાગલની પેઠે રોતો હતો.

'નીકર મારા ને મારી ચંપાના તમને એવા કકળતા નિસાપા લાગશે કે તમારી બહેનોદીકરીઓનાં ધનોતપનોત નીકળી જશે. હું જિંદગીમાં કદી રોયો નથી. મારું આ પહેલું અને છેલ્લું રોણું સમજજો. તમે મહાજનના શેઠિયા ! હજારો દીકરીઓના સાચા માવતર ! ઘરેણાંલૂગડાંના ધારા બાંધો, લાડવાગાંઠિયાનાં ધોરણ ઠરાવો, પણ તમને કોઈને કેમ સૂઝતું નથી, કે વરકન્યાનાં શરીરની શી દશા છે !'

મહાજન થંભી ગયું હતું. તેમાં બે ભાગલા પડયા. બે સૂર ઊઠયાઃ

'શરીરપરીક્ષાનું આ એક નવું તૂત ભાઈ!'

'એમાં ખોટું શું છે?'

'કાલ તો કહેશો કે વરનું નાક ચપટું છે તે મોટું કરાવો.'

'એમ વાતને ડોળો મા. ચાંદી પરમિયાનો રોગી ચાય તેટલો પૈસાવાળો હોય તો પણ કુંવારો રહે.'

'એ...મ?' મોરલીધરના પક્ષકારોની આંખો સળગીઃ 'કોને રોગ છે? કોણ કુંવારો રહેશે? કોણ કન્યાને સવેલી લઈ જવા માગે છે? આવી જાય એટા પડમાં.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આ કકળાટમાં અમે લગન નહિ લખી શકીએ ભાઇ!' એમ કહીને મહાજન ઊઠી ગયું.

ઢોલી, બૈરાં અને પુરોહિત પાછાં ચાલ્યાં ગયાં.

હરિચંદ અને મા ચંપાને સમજાવવા લાગ્યાં: 'તું તારે એમ જ કહેજે કે 'બસ મારે મોરલીધર વેરે જ પરણવું છે, ભલે એ રોગિયલ હોય. હું સતી છું. બીજા મારે ભાઇ બાપ છે.'

ચંપાની કાળી કાળી મોટી આંખોમાંથી જવાબરૂપે આંસુ ઝર્યાં.

દાક્તરી પરીક્ષા: દાક્તરી પરીક્ષા: વર–કન્યાની દાક્તરી પરીક્ષા ઘરેણાંલુગડાં અને કેળવણી કે કુલીનતા કરતાં ય વધુ જરૂરી: એ મંત્ર ગામમાં રટાવા લાગ્યો. અનેક માબાપોએ પોતપોતાનાં પરણાવી નાખેલાં સંતાનોની ઊંડી વેદનાઓના તાગ લીધા, તો તળિયેથી આ ભયંકર વાતો નીકળી પડી.

પણ મોરલીધર આ વાત ઝાઝી ચર્ચાય એવું ઇચ્છતો નહોતો. 'મારે સર્ટિફીકેટ શા માટે લાવી આપવું? શું ગામમાં એ એક જ કન્યા છે? અરે એની આંખ આંજીને એની છાતી સામે જ બીજી કોઈ પણ કન્યા લઈ આવું–ને એ ધૂળ ફાકતાં રહે. લાખ વાતે ય મારે લગ્નનું મૂરત ખડવા દેવું નથી.'

અને થોડા જ કલાકોમાં ચંપાના અંગ ઉપરથી ઘરેણાંનો ઢગલો ઊતરી ગયો, ને ગામના એક કરજદાર સટોડિયાની પંદર વરસની દીકરીના શરીરને એ જ આભૂષણો શોભાવવા લાગ્યાં. નક્કી કરેલા મુહૂર્તે મોરલીધર ચંપાના ઘરની સામેને જ ઘેર નાખેલા માંડવામાંથી મૂછે તાવ દેતો, ઘરાર બીજી 'નસીબદાર' કન્યાને ગાલે પેલાં એરીંગો ઝુલાવવા ઉપાડી ગયો, અને 'ભાગ્યહીન' ચંપા જોતી રહી ગઈ.

હરિચંદની સોહાગ–રાત્રિ તો આવી આવીને પાછી કેટલે દૂર ચાલી ગઇ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તા સાતમી : ભનાભાઈ ફાવ્યા

મામાના અગાધ અંતઃકરણમાં આનંદ છે કે નહિ તેનો તાગ લેવાનું એક અચૂક માપ હતું : ચા પીધા પછી કે જમ્યા પછી જો મામાની સૂડી વચ્ચે વાંકડી સોપારીનાં એક પછી એક દૂધિયાં ફાડિયાંનો ચૂરો પડતો જ રહે, તો સમજવું કે મામાના જીવનમાં આજે એક નવી ઘડી સંકેલાઈ છે. ધોબી કપડામાં જે ઘડીઓ પાડે છે તેવી જ જાતની જીવતરના વ્યવહારમાં પણ ઘડીઓ પાડવાનો ઘણાને શોખ હોય છે. મામાની જિંદગી પણ આવી ' ઘેડય ' પાડેલી ચાદર જેવી હતી.

આજે મામાની સૂડી ચાલુ છે. ' ભનાભાઈ! બીજી સોપારી લાવજો તો !' એમ કહે છે ત્યાં તો બાવીસ વર્ષના જુવાન ભનાભાઈ છલંગો મારીને મામી પાસે દોડે છે. કબાટનું તાળું–કે જેની ચાવી મામીની કમ્મરે જ રહેતી–તે ઉઘાડીને મામી વાંકડી સોપારી કાઢી આપે છે અને આજે તો બે ઘડી નિરાંતે વાતો કરશે એમ સમજીને મામી ઓરડાની બારીએ આવીને ઊભાં રહે છે. બન્નેની આંખો સામસામી હસે છે. મામી પૂછે છે : ' પણ આવડું બધું શું છે આજ ?'

' ભનાભાઇ ફાવ્યા, બીજું શું ? ' એમ કહી મામાએ ભાણેજ તરફ ત્રાંગી દૃષ્ટિ માંડી. ભનાભાઈ, ખાસ કોઈ કુદરતી લજ્જા પામીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ, પણ આવે પ્રસંગે લજ્જા પામવી જોઈએ એવા સભાન પ્રયત્નથી નીચે જોઈ ગયા.

'શું, ભનાભાઈને વટાવ્યા ?' ગામના દાક્તર મામાને મળવા આવેલા તેણે આનંદ પામીને પૂછ્યું.

'હા વટાવ્યા !' મામાનું ગળું ફુલાઈને બોલી ઊઠ્યું. 'ભનો ખાટી ગયો ! બીજા કૈંક પડયા રહ્યા.'

'કેમ ? શું કન્યા બહુ રૂપાળી મળી ?' મામીએ પોતાની મતિ પ્રમાણે ખાટી જવાનો અર્થ બેસાર્યો.

'સસરાજી સાહુકાર મળ્યા ?' દાક્તરસાહેબે પોતાના ગજથી માપ્યું.

'બધી વાતે ઘેડય બેસી ગઇ ભલા માણસ !' મામાની સૂડી જોરથી ચાલી. 'કન્યા રૂપાળી ને ભણેલીગણેલી, સાસરાનો ધીકતો વેપાર, અને એ કન્યા સિવાય કોઇ બીજું સંતાન ન મળે, ને હવે થવાનો ય સંભવ નથી હો ભનાભાઈ! મૂંઝાશો મા !' એમ કહીને મામાએ ભાણેજને ફરી વાર શરમાવાનો પાઠ ભજવવાની તક દીધી. દાક્તરસાહેબે પોતાના અનુભવના બોલ કહ્યા :

'બસ, તો તો પછી હવે નાહકનું ભનાભાઈએ બી. એ. સુધી ટિપાવા શીદ ને જવું ! સાચી કોલેજ સસરાની પેઢી. વેપારમાં પાવરધા બનીને પછી એક આંટો અમેરિકાનો મારી આવે. એટલે વિદ્યા ! વિદ્યા ! હાંઉ મારા ભાઇ ! આમ રઝળ્યે આરો નહિ આવે. અને કાલની કોને ખબર છે યાર ! હું તો કહું છું કે પરણી પણ વેળાસર લેવું. જે કાંઈ સ્થિતિ બંધાઈ જાય તે આપણા બાપની. બાકી સમય બહુ બારીક છે યાર !'

'થઈ રહેશે. બધું જ ઘીને ઘડે ઘી થઇ રહેશે.' મામાના હાથ સોપારી વાંતરતા હતા, પણ એના કપાળની પાછળ અનેક વેતરણો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાલુ હતી. લમણાંની નસો ફુલાઇને બહાર નીકળી હતી તે ઉપરથી જણાઇ આવે કે અંદર એકસામટી ઘણી ક્રિયાઓ ચાલી રહેલ છે. દાક્તરે કહ્યું :

'ભાઈ! હું તો અંગત અનુભવની વાત હોવાથી કહું છું. અમારે બિન્દુની વહુને એક વર્ષથી જીર્ણ જ્વર લાગુ પડયો છે. પણ ખૂબ કાળજી લઇ ઇન્જેકશનો ઉપર ઇન્જેકશનો ચાંપ્યે જઇએ છીએ. બે વર્ષ એમનાં એમ કાઢી નાખે ને, તો એની દાદીનો તમામ વારસો બિન્દુને મળી જાય તેમ છે. મોટી સાસુ બે વર્ષમાં તો સ્વધામ પહોંચવાનાં જ એટલે વહુ જો બે વર્ષ ખેંચી કાઢે ના, તો બિન્દુને બે પેઢીની નિરાંત—'

'થઇ રહેશે. અને તેમ છતાં આપણે કયાં ભનાભાઇને પૈસા સાટુ વરાવ્યા છે! પૈસા તો પગનો મેલ છે મેલ. આ તો એવા પૈસાદારોને જ ગરજ કરતા આવવું પડે છે. એ લોકોની જ દીકરીઓ રઝળી પડેલી હોય છે. મને મિત્રોએ બહુ ગળે ઝાલ્યો, એટલે વળી મેં હા પાડી. બાકી ભનાભાઇને તો દસ નાળિયેર આવતાં હતાં. પૈસાની શી પડી હતી એને !'

આટલું બોલતાં બોલતાં મામાને પાંચ-છ વાર ખોંખારા ખાઈ ગળાની સોપારી સાફ કરવી પડી.

'જેજે, ત્યારે Hearty congratulations ભનાભાઈ! wish you good luck!' (અંતઃકરણના અભિનંદન ! સદ્ભાગ્ય ઇચ્છું છું.) કહીને દાક્તરસાહેબ ઊઠયા.

'સવારે તો ભનાભાઈનું મોં લાલઘૂમ થઇ ગયેલું ને આંખમાં ધુમાડા ઊઠયા હતા.' મામીએ મામાની તથા ભાણેજની વચ્ચે નજરને નચાવતાં નચાવતાં કહ્યું: 'નાકનું ટેરવું રાતુંચોળ—'

'હવે બેસો ને મામી !' ભાણેજે રીસ કરી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'શા માટે વળી ?' મામાએ ટટ્ટાર બનીને પૂછ્યું.

'એના ગોઠિયા બધા ભઠવતા હતા કે ભનાભાઈએ એક દિવસની મુલાકાતમાં કન્યાની કઇ એવી પરીક્ષા કરી નાખી તે વેવિશાળ કરી બેઠા ! એ તો સસરાની લક્ષ્મી પર મોહી પડ્યા—દીકરી પર નહિ ! ને એણે કોલેજમાં 'ઇચ્છાવર' વિષે બહુ મોટાં ભાષણો કર્યાં'તાં એ કયાં ઊંઘી ગયાં ! ને એને તો વારસો જોવે છે વારસો ! એવું એવું કહીને બધા ખીજવતા હતા એટલે ભાઈ–સાહેબના કપાળે ઢેલડીઓ ચડી ગઇ. ડળક ડળક પાણી પડયાં.'

'હા—હા !' મામા મહેનત કરીને હસ્યા. 'ભનાભાઇની તો છાતી જ કયાં છે છાતી ! કાળજાં જ કૂતરાં ખાઇ ગયાં છે. નીકર માથું ભાંગી નાખે એવો જવાબ ન દઈએ ! કહેવું'તું ને, કે ઇર્ષ્યા શાના કરો છો ? તમને ન મળી એટલે ? નાળિયેર આવ્યું હોત ને પાછું વાળ્યું હોત તો તમને બધાને સાચા બહાદુર કહેત ! બાકી—' ટેબલ ઉપર જોરથી મામાએ સૂડીનો ટકોરો દઇ તાલ મેળવતાં મેળવતાં શબ્દો ઉચ્ચાર્યા : 'એ તો બધા ધાએ ચડયા છે ધાએ. સારી કન્યા જો મળે ને'—સૂડીનો ટકોરો—'તો અત્યારે આ ભરમના કાળમાં જ મળે.'—ટકોરો : 'ભણી ઊતર્યા પછી તો બાંધી મૂઠી ઉઘાડી પડી જાય–' પાછો ટકોરો—'નોકરી સારુ ફાંફાં મારતાને કંકુને ચાંદલે કોઈ કન્યા દેવા ન આવે. પછી તો મૂઆ પડ્યા ! અથવા મળે કોઈ બોદો રૂપિયો. અવતાર આખો ઝેર થઈ જાય. ભનાભાઇ, એ કલ્પનાને ઘોડે ચડનારાને ચડવા દે. એ બધા એવા તો પડવાના છે ને, કે છોતરે-છોતરાં ઊડી જશે. કેટલા કોલેજવાળાઓ ગોટાળે ચડીને પાયમાલ થયા છે ! ઇચ્છાલગ્ન ! પસંદગીનાં લગ્ન ! સ્વયંવર ! એ તો બધા શબ્દો જ મીઠા લાગે છે, અને અનુભવ તો ઝેર જેવા નીવડ્યા છે. આ જોતો નથી ? હું અને તારી મામી ફક્ત એકબીજાના ફોટોગ્રાફ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઇને જ પરણ્યાં'તાં, પંદર વરસ વીતી ગયાં. છતાં એકધારો સંબંધ ચાલ્યો જાય છે ને! એનું નામ ઇચ્છાલગન. લો ચાલો! સૂઇ જાઓ બે ઘડી. ઘોએ ચડો મા! ને થઈ જાઓ મુંબઇના વસવાટ માટે તૈયાર.'

ભનાભાઈના બરડામાં હાથ થાબડીને મામા પોતાના ઓરડામાં પેઠા. પાછળ મામી પણ ગયાં. ઓસીકે જઈ ઊભાં રહ્યાં. પૂછ્યું: 'હેં, સાચું કહો છો? કન્યા રૂપાળી તો છે ના?'

'અરે તમારા સમ. નમણી છે. એથી રૂપાળી—વરથી વધુ રૂપાળી વહુ જોવામાં માલ પણ નથી. અવતાર બગડે. અને મારે તો આ ભાઇસાહેબના મગજમાં કોઈક ભુંસું ભરાવશે, એવી બીકે લગન સાથોસાથ જ કરી નાખવાં હતાં. પણ બહેનનો જીવ કચવાય, એકનો એક દીકરો કોળીનાળીની પેઠે પરણી લે છે એમ બહેનને લાગે, એટલે જ મેં છ મહિનાની ધીરજ રાખી છે. લો જાઓ, પધારો, સૂવા દો હવે નિરાંત કરીને.' એમ કહીને બપોરના બાર વાગે મામાએ માથા ઉપર કાશ્મીરી શાલ ઓઢી લીધી.

૨.

અઠવાડિયામાં તો મુંબઇથી ત્રણ તાર આવી ગયા. સસરાએ ભનાભાઈને જલદી તેડાવ્યા. મામા પરના કાગળમાં સવિસ્તર લખ્યું કે મારી પેઢીમાં અત્યારથી જ હું બેસાડું તેથી તમને હીણપ જેવું જણાતું હોય, ઘરજમાઈનું આળ ચડતું હોય, તો અહીં મેં એક ભાગીદાર ઊભો કરીને શ્રી. ભનુનો જીવ ન દુઃખાય તેવો સ્વદેશી વસ્તુનો વ્યાપાર નિરધારી મૂકયો છે, માટે ઝટ મોકલો. શાંતાનો અભ્યાસ જોરથી આગળ ચાલે છે.'

આવી ગોઠવણથી પ્રસન્ન બની ભનાભાઇએ બિસ્તર ને બેગ બાંધ્યાં. મામાએ કહ્યું કે 'વધુ સરસામાન ન લઇ જતો. તારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સસરાને ત્યાં અઢળક વસ્તુઓ ભરી છે.' મામાના નાના દીકરા રમણે ભનાભાઈનું કાંડાઘડિયાળ માગ્યું તે તરત જ ભનાભાઈએ છોડીને આપી દીધું, કહ્યું કે 'ત્યાં મને તો માગ્યા ભેગું જ મળી રહેશે.' એમ પોતે કોઈ કલ્પવૃક્ષની છાંયડીમાં જતા હોય તે રીતે એણે ઘણીખરી ચીજો ભેટસોગાદમાં દઈ દીધી. બુધવાર, દિશાશૂળ, હોળીની સામી ઝાળ વગેરે બધા જ અપશુકનિયાળ દિવસો વટાવીને ચોખ્ખે દહાડે સાંજની ટ્રેનમાં ભનાભાઈનું ઊપડવું નક્કી થયું.

ગામ નાનું, બનાવ પ્રમાણમાં મોટો, મામાની પ્રતિષ્ઠા જબ્બર: એટલે ઘણાં લોકો વળાવવા ઘેર એકઠાં થયાં. પોતાના છોકરાઓ સંબંધે કાં તો નોકરીની, કાં સ્કોલરશીપની અને બેશક બની શકે તો સારાં સાસરિયાં શોધી દેવાની પણ વિનતિઓ કરવા અનેક ઓળખાણવાળાઓ આવ્યા. 'ભનાભાઈ! બાપા! અમારે તો તમારો વશીલો બંધાણો છે. વાડય વિના વેલો ચડતો નથી. તમારી ચડતી કળા દેખીને અમારી આંખો ઠરે છે. મોટી પાયરીએ ચડ્યા છો, તે હવે બાની ચાકરી કરીને તમે વરવહુ બેઉ તમારા હાથ ઠારો.' એવું એવું ઘણું ઘણું બોલાઈ ગયું.

ભનાભાઈનાં આધેડ વયનાં બા ભારેખમ મોં કરીને સહુની વચ્ચે બેઠાં હતાં. તેની સામે નજર કરીને કોઈ બોલ્યું: 'બાએ બિચારીએ સંસારનું સુખ કયાં ભાળ્યું છે! એ તો સ્વપના જેવું થઈ ગયું. હવે તમે પાછો દી વાળ્યો ભનાભાઈ!'

'અરેરે! રાંડીપુત્ર શે'જાદો!' એટલું બોલતાં બાથી રડી પડાયું.

મળવા આવનારાંઓમાં એક ભનાભાઈનાં બા જેવડી જ વિધવા બાઈ હતી, અને એ વિધવાની સોળેક વરસની પુત્રી હતી. સહુ જ્યારે ભનાભાઈના આ નવપ્રાપ્ત સૌભાગ્યથી વિનોદ આનંદ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિનતિઓ કરી રહ્યાં હતાં, ત્યારે આ ત્રિવેણીબ્હેનનું મુખ પડી ગયું હતું. પણ રંગમાં ભંગ ન પાડવા એ મહેનતથી મોં મલકાવતાં હતાં.

'ત્રિવેણીબ્હેન !' મામીએ પૂછ્યું : 'આજ લલિતા કેમ નથી દેખાતી !'

'આ રહી. હું અહીં છું.' લલિતા એની બાની પીઠ પાછળ લપાઈને બેઠેલી ત્યાંથી બોલી.

'મોં સંતાડીને કેમ બેઠી છો ?'

'ના, મેં ક્યાં મોં સંતાડયું છે ?' એમ કહેતી લલિતા ટટ્ટાર થઇ બેઠી.

'આ ત્રિવેણીબ્હેનની લલિતા.' મામીએ સહુની સામે નિહાળીને કહ્યું.

બધાં એકબીજાની સામે તાકી રહ્યાં. કોઈ બોલ્યું : 'ભાગ્યની વાત છે બાઈ!'

લલિતાનું મોં ગાલનાં મૂળ સુધી લાલ લાલ થઇ ગયું. એ પાછી બાની પાછળ લપાઈ ગઈ.

ભનાભાઇ ઘૂમાઘૂમ કરતા પોતાનો સરંજામ સજતા હતા. વાળની લટો કપાલ પર પડતી હતી તેને ઝટકાવી વારંવાર ઠેકાણે નાખતા હતા.

'લ્યો ભનાભાઇ ! આવજો. માયા રાખજો !' કહેતાં ત્રિવેણીબ્હેન ઊઠયાં.

'કાં ત્રિવેણીમાશી ! લલિતાબ્હેન ! ઊઠશો ? આવજો. તમારી આશિષ.' ભનાભાઈએ એટલું કહ્યું ત્યાં ત્રિવેણીબ્હેન ટોળાંથી થોડે દૂર ચાલ્યાં ગયાં. ભનો પણ એની પાસે ધસડાયો. લલિતા આગળ નીકળીને થાંભલી સાથે શરીર ટેકવી પડખું ફરીને ઊભી રહી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ભનાભાઇ! બાપા! એક ભલામણ કરવી છે.' વિધવાએ ઓશિયાળું મોં કર્યું.

'હા, કહો ને માશી!' ટાઇમ થઇ જતો હોય તે બતાવવા ને વાત ટૂંકી કરાવવા ભનાભાઈએ કાંડા પર નજર કરી, પણ કાંડે ઘડિયાળ નહોતું.

થોથરાતી જીભે વિધવા માતાએ હળવેથી કહ્યું: 'બીજું તો શું! આ લલિતાને લાયક કોઈ ઠેકાણું જડે તો ધ્યાન—'

'બા!' થાંભલીને અઢેલી ઊભેલી લલિતા એના શરીરના ટુકડે ટુકડા થઇ જતા હોય તેવી વેદના સંઘરતી બોલી: 'બા, હવે ચાલશો? મોડું થાય છે.'

મોડું શાનું થતું હતું તે તો લલિતાને માલમ. બાએ કહ્યું: 'બેટા, આ અબઘડી જ આવી હો.' એટલું કહીને પાછું એણે ભનાભાઇને પજવવા માંડયું.

'તમે તો જાણો છો ભાઇ! બધી વાત જાણો છો કે આના બાપની નજર કોના ઉપર હતી. એ ગુજરી ગયા ત્યારે તમે જ એના મોંમાં પાણી દઇને સદ્દગતિ કરાવેલી કે લલિતાનું કાંડું તમે—'

એટલું કહેતી કહેતી એ આધેડ વિધવા એકીસાથે હસી પડી તેમ જ થીગડાવાળા કાળા સાડલાના છેડા વતી આંખો લુછવા લાગી. ભનાભાઇને સૂઝ ન પડી કે શો ઉત્તર વાળવો. એ ચારે બાજુ જોતો જાણે કોઇની સહાય શોધતો હતો. એને નાસી છૂટવું હતું.

'બા! હું તો જાઉં છું.' કહેતી લલિતા ખડકી બહાર નીકળી પાછી દીવાલની ઓથે ઊભી રહી.

'એ આવી હો બેટા!' એટલું બોલીને ત્રિવેણી માશીએ ગરજ-વાનને અક્કલ ન હોય તે પ્રમાણે પાછું ચલાવ્યું: 'એ તો હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાગ્યની વાત. તમારું સુખ ને ચડતી કળા દેખી મારી આંતરડી ઠરે. પણ આ તો—બોલ્યું તમને બધું ગમતું ખરું ને! વાંકાં સેંથા—ને કાનમાં એરીંગ—ને સાંજે ફરવા નીકળવાનું—ને ગાવું વગાડવું—બાઇસીકલ ને પોટુગરાપ—ને ઉંમર પણ બે વરસ વધુ થઇ ગઇ—એટલે અહીં નાના ગામમાં ન્યાતનાં માણસો ગિલા કરે જ ને! એથી હવે તો કયાંક બહારગામ ઠીક ઠીક સુધારાવાળું ઠેકાણું જડે તો એમ કે ઝટ કરી નખાય. તમે તો ચતુર છો, બધું સમજો છો. દાંતને જીભની ભલામણ શી હોય!'

લલિતાએ સાંજના ઠંડા પહોરમાં બહાર ઊભાં ઊભાં બાનો એકેએક શબ્દ સાંભળ્યો. પોતાનાથી ઊંચે અવાજે ચીસ પાડી બેસાશે એવી બીકે એ ત્યાંથી ચાલી નીકળી. તો યે બા હજુ ખસી જ નહિ. કોઇ પનિહારી જળાશયને આરે પોતાના ફૂટેલા ઘડાનાં ઠીકરાં એકઠાં કરે છે તેની પોતાને સાન ન હોય, ને પછી ભાન આવતાં હાથમાંથી એ ટુકડા પોતાની મેળે જ નીચે પડી જતા હોય, એવી વલે આજે લલિતાની વિધવા માતાની થઈ પડી. ત્રણ વાર એણે 'લ્યો બાપા આવજો!' એમ કહી વિદાય લીધી તે છતાં પોતે ભનાભાઇના મુખ સામે જોતી જ રહી. ખબર નથી કે છૂટા પડવાની વિધિમાં શું તૂટે છે. કંઇક તૂટતું તો હતું જ.

'ભાઇ!' એ તૂટી સાંધતો મામાનો સાદ આવ્યો. 'હવે પછી વાતો ખૂટશે કે નહિ? ગાડીનો વખત ભરાઈ ગયો છે.' એમ કહેતાં મામા એ વિધવા તરફ ફર્યા. 'ઓહો! ત્રિવેણીબહેન છે! ત્રિવેણી બહેન! ભનો તો ચાલ્યો.'

'હા ભાઈ! બહુ ખુશી થવા જેવું છે.'

'મને તો ઘણું ય હતું લલિતા વેરે કરવાનું, ત્રિવેણીબહેન!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ સાતમી પેઢીએ આપણે સગોત્રી નીકળીએ છીએ. એટલે હું લાચાર થઈ પડયો.'

'ના, એમાં શું ભાઇ!' કહીને વિધવાએ પગે લાગી રસ્તો લીધો.

એ ઘેર પહોંચી ત્યારે ઘરમાં દીવો નહોતો. પાંચ છ દીવાસળી બગાડયા પછી જ ફાનસ પેટાવી શકાયું. જોયું તો લલિતા ડામચિયા ઉપર જ માથું ઢાળીને ઊભી ઊભી ઝોલું લઇ ગઇ હતી. ડામચિયા પરનું ગાદલું લલિતાનાં આંસુમાં ભીંજાયું હતું. તે જ વખતે ભનાભાઇને મુંબઇ લઈ જનારી ગાડી જંગલમાંથી પાવા વગાડતી સૂસવાટ વેગે ચાલી આવતી હતી. લલિતાની રાંડીરાંડ બાને જાણે પચીસ વર્ષનો પેટનો દીકરો ફાટી પડયો હોય તેવી વેદના હતી, છતાં છાતી ઊઘાડીને રડવાનો એને અધિકાર નહોતો.

·૩·

પહેલાં દુઃખણાં લઇને સાસુએ જમાઇના હાથમાં અગિયાર રૂપિયા મૂકયા તે ઘડીથી જ ભનાભાઇનું દિલ હર્ષ ગદ્‌ગદિત બની ગયું. પછી તો જમવામાં બેત્રણ શાક અને રોટલીની સાથે કંઇક ને કંઇક મીઠાઇ તો લેવાની ખરી જ. સાયબી પણ એવી કે એક વાર શાક ઠંડું પિરસાયું ત્યારે તુર્ત જ સસરાએ વાટકો પછાડયો હતો. સાંજે ઘેર જતાં જ કયાં, કોને, કયા શુભ અશુભ અવસરે કેટલી કેટલી રકમનાં વધાવાં અથવા ઝબલાંટોપી મોકલવાનાં છે તે વિષેની સાસુસસરા વચ્ચેની વાતચીતો: શાંતાનો કયો દાગીનો જૂનો થઇ ગયો છે અને સોનીને ત્યાં એને કયો નવો ઘાટ ઘડવા લઈ જવાનું છે તેની વાટાઘાટ: બેન્કમાં બાપનું, માનું, શાંતાનું, એમ સહુનાં જુદાં જુદાં ચાલુ તેમજ ફીકસ્ડ ડીપોઝીટનાં ખાતાં: દાક્તરોનાં બીલ: નોકરોના ફેરફાર: દૂધવાળીનું દૂધ બદલવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જરૂર : ભંગિયાણી રીસાઈ છે અને બીજા કોઈ ભંગીને પણ આવવા નથી દેતી માટે મ્યુનિસિપાલીટીમાં ખબર આપવા જોઈએ તેની ચર્ચા : એવા વિધવિધ વાર્તાલાપોથી કુટુંબનું જીવન રસાયું હતું. ભાવી વારસ પોતાની ભવિષ્યની મિલકતો ઉપર પ્યાર કેળવવા લાગ્યો. બેન્કમાં જમાઇને નામે પણ અલાયદું ખાતું ખોલવાનું નક્કી થયું. ખરેખર, ભનાભાઇનો જમણા પગની ભાગ્યરેખા જોઇને પાંચ વર્ષ ઉપર એક રેખાશાસ્ત્રીએ ભાખેલી વાણી અક્ષરેઅક્ષર સાચી પડી.

પેઢી ઉપર પણ 'આ પરદેશી રાજસત્તાના અમલમાં નીતિનો વેપાર ન જ કરી શકાય' એ જૂની માન્યતાઓના ચૂરેચૂરા થઇ જાય તેવી સચોટ દલીલો ભનાભાઈ કરવા લાગ્યા. એમણે સસરાના મિત્ર સાથે સ્વતંત્ર કામ આરંભી દીધું. પરંતુ એ રીતે તો ચાર છ મહિનામાં બે ત્રણ ધંધા બદલાયા, કેમકે વેપારીની અનીતિ અને કૂડ ભનાભાઈને ફાવતાં નહોતાં. ભનાભાઈની બીનઆવડતનો દોષ બીજા દ્વેષીલાઓ કે અણુવો કાઢતા, પણ એ દોષ સાચો નહોતો.

પોતાનાં ઉચ્ચ નીતિતત્ત્વોને માચડેથી એ સસરાની વેપાર-પદ્ધતિ પર શરવૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા. પ્રથમ પહેલાં તો આવા સિદ્ધાંતભક્ત જમાઈને માટે સસરાના મંડળને મોટું માન પેદા થયેલું. પણ ધીરે ધીરે એમની મશ્કરી મંડાઇ ગઇ. પેઢી ઉપરની જ મેડીમાં એમનો મુકામ હતો તેથી રાત્રિએ ત્યાં સુનારા નોકરો-ચાકરોને ભનાભાઇ એક રમકડું બની ગયા.

શાંતાને તો ભનાભાઇ હવે કોઇ કોઇ વાર જ્યારે સસરા ખાસ ઘેર જમવા તેડી જાય ત્યારે જ જોઇ શકતા. કોઇક વાર વળી શાંતા નિશાળેથી કંઇ કારણસર પેઢી પર આવતી ત્યારે દિદાર થતા. પેઢીના નોકર પાસેથી ભનાભાઇ શાંતા વિષે ઘણી માહિતીઓ મેળવતા. કોઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર એને કવિતા લખીને મોકલતા, પણ શાંતા બિચારી 'પૃથ્વી છંદ'માં લખેલ ગુજરાતી સૉનેટની–

"કલાપ તુજમાં ગૂથું સુમન વ્યોમ-ઊગી વેલનાં"
"ઉતારું શશિ–તેજની ફરફરંત ઝીણી ઓઢણી"

એવી પંક્તિઓમાં ભરેલા નિગૂઢ અર્થો સમજી શકતી નહોતી. પૃથ્વી છંદ એને વાંચતાં પણ આવડતો નહોતો. એને તો ધૂન હતી પરીક્ષા પસાર કરીકરીને વિદ્યાપ્રવીણ થવાની. એ જવાબો લખી મોકલતી તેમાં લાગણીની ભાષા જ નહોતી. એ એક જ વાત ઉપર ભાર દેતી કે 'તમે હવે જલદી કોઇ લાઇન પકડી લ્યો, નકામો વખત ન ગાળો. મારે હમણાં સ્કૂલના ઉત્સવમાં સંવાદ ભજવવાનો–પાઠ કરવાનો હોવાથી કાગળ નહિ લખી શકું તો માફ કરજો, વગેરે વગેરે.'

આમ ભનાભાઈનાં બન્ને ફેફસાં ઉપર સોજા ચડવા લાગ્યાં. એનો જીવ શાંતાના આવા જવાબથી ઊલટો ઊચક થઈ ગયો. પછી એના હૃદયમાં ઇર્ષ્યા જાગી ઊઠી. શાંતાના ભણતર માટે સસરાને આગ્રહ કરનાર પોતે જ હતો તે ભૂલી જઇને એણે હવે વાંધા ઉઠાવવા માંડયા કે 'આમ ભણ ભણ કરવાથી શરીર બગડશે, આ સંવાદો ને નાટકોમાં જાહેર પાઠ લઇને નાચવું એ બરાબર નથી, બૂટ શા માટે પહેરો છો? ચંપલ અથવા સપાટ જ હોવાં જોઇએ. શાંતાને માથું ઉઘાડું રાખવાની ટેવ પડી ગઇ છે એ મારા મામાને ઘેર કેમ પોસાશે? એણે તો ઊલટું મામાની લાજ કાઢતાં પણ શીખવું જોઇએ. પોલકાની બાંય આટલી બધી ઊંચી કેમ ચાલશે? ને વાળ જરા ઊંચે કપાળે ઓળવા પડશે, નહિ તો મારા બાને આવા પાતરવેડા ગમશે નહિ.'

આવી આવી સૂચનાઓ જ્યારે નોકરની મારફત પોતાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાવી સ્વામીનાથ તરફથી આવવા લાગી, ત્યારે શાંતાનો શ્વાસ ઊડી ગયો. એ તો ઘડી ઘડી ઘરમાં રડવા લાગી. માને આ બધી વાતની જાણ થઇ ત્યારે તેણે શાંતાના બાપુને કહ્યું કે 'આપણે તો એમ સમજીને સગપણ કર્યું છે કે જમાઇ ને દીકરી આપણે ઘેર રહી આપણો વહીવટ કરશે; ને આ માવડિયો તો મારી શાંતાને એના મામાના અને મામીના કેદખાનામાં નાખવા માગે છે. અત્યારથી જ આટલી ખોડખાંપણો કાઢી રહ્યો છે તે પરણ્યા પછી શું નહિ કરે ? એ તો મારી દીકરીને કહેશે કે પાણી ભરી આવ : લૂગડાં ધોવા ગાંસડો બાંધીને નદી કાંઠે જા : ને કાં પાંચ મહેમાનોનાં વાસણ માંજી નાખ : ના બાપુ ! મેં મારી ખોટની દીકરીને એ માટે કેળવીને તૈયાર નથી કરી. મારે તો દીકરી દઇને દીકરો લેવો હતો.'

આ રીતે શરમેધરમે એકાદ વર્ષ નીકળી ગયું છે. બહુ બજાવેલા ગ્રામોફોનની ચાવી ઊતરી જાય, બહુ ફેરવેલા સ્ક્રૂના પેચ ઘસાઇ જાય, બહુ લખેલી ટાંક ખરડાઇ જાય, એ રીતે ભનાભાઇની માનસિક શક્તિના આંટા પણ બૂંઠા થઇ ગયા છે. એક વાર માર્ગ ચૂકેલો મુસાફર અનંત ભુલામણીમાં પડી જાય તે રીતે એને રસ્તાની ગમ પડતી નથી. એને સંદેહ પડી ગયો છે કે આખી દુનિયા મારી ઠેકડી કરી રહી છે. મિત્રો કે સ્નેહીઓ તો ઠીક, પણ ત્રાહિત અણઓળખીતાઓ પણ જો કશી વાતચીત કરી હસી પડે તો ભનાભાઇને એમ જ ઠસાઇ જાય છે કે એ સાલાઓ મારી જ કશી મજાક કરે છે. બીજી બાજુથી પોતે આવો ભોટ, અને શાંતા શાળાના મેળાવડામાં પુરુષ–પાઠ કરીને તાળીઓના ગડગડાટ સાથે ઇનામ મેળવે, એ એનું પોતાનું અક્ષમ્ય અપમાન લાગ્યું. એણે શાંતાને કહી મોકલ્યું કે 'આ બધું નહિ પોષાય.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજે જ દહાડે ભનાભાઈના મામા કામપ્રસંગે મુંબઈ આવેલા તેને સ્ટેશન પર વળાવવા જઈને શાંતાના પિતાએ એકાંતે ઊભા રાખીને વિનતિ કરી કે ' મહેરબાની કરીને ચિરંજીવી ભનુને કોઈક લાઈનિ પકડી લેવા સમજાવો.'

મામા બોલ્યા : ' હવે વળી લાઇન શી પકડવી હતી ? તમારા જેવા સમર્થનો હાથ પકડયો છે ના ? '

' ના, એમ તો નહિ ચાલે. '

' કેમ ? '

' મારી શાંતાનું મા–માટલું હું ધર્મશાળામાં ઉતારવા તૈયાર નથી. '

' મારું ઘર એટલે—'

' એટલે ધર્મશાળા, ભનુનું સ્વતંત્ર ઘર નહિ.'

' તો પછી મને કશી પરવા નથી. મારા ભાણેજને માટે ડઝન એક શ્રીફળો હું ગજવામાં લઈને જ ફરું છું.'

એવી ટપાટપી બોલી ગઈ. વેવિશાળ તૂટયું. એનો કડાકો સાંભળીને ભનાભાઇ મામાને ગૃહે જવા પાછા વળ્યા.

· ૪ ·

પોતાથી નીચલી પાયરીનાં જ કુટુંબની કન્યા લેવી જોઈએ અને સાળા મુંબઈગરાઓની પુત્રીઓ કોઇ પણ જુવાને ન સ્વીકારવી એવું પ્રચારકામ જોશભેર ઉપાડવા એને મન થયું. એના ઘવાયલા અંતઃકરણમાં એક જ વાતની રૂઝ વળતી હતી કે હવે હું, મેં વિના વાંકે તજેલી બાપડી લલિતાનો હાથ ગ્રહીને એની તથા એનાં વિધવા માતાની રક્ષા કરીશ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લલિતાનું સ્મરણ થતાં જ એના હૃદયપટ પર જૂનાં સંભારણાંની રેખાઓ ફૂટવા લાગી. જુનાગઢ કૉલેજમાં પોતે ભણતો ત્યારે લલિતાને તથા એની બાને લઇ પોતે ગિરનાર પર ચડયો હતો. સાસુને આગળ નીકળી જવા દઇને પછી બન્ને જણાં આંકડા ભીડીને બબ્બે પગથિયાંની છલંગો મારતાં ચડયાં હતાં. લલિતાની ઓઢણી ખભા પર ઢળી પડીને અંબોડામાંથી છટકેલી લટો, ગિરનારની વાદળીઓ જેવી ફરર ફરર થતી હતી. પોતે શાકુંતલના તાજા મોંએ કરેલા પ્રેમશ્લોકો બોલતો હતો અને વણસમજ્યે પણ લલિતા આ હૃદયનાથની વિદ્વત્તા પર વારી જતી દેખાતી હતી. એને પોતે કૉલેજ જોવા લઇ ગયેલો ત્યારે એની સામે હસી પડનાર વિદ્યાર્થીઓને 'હસો છો શું જોઇને!' એવી ધમકી લલિતાની નજરોનજર સંભળાવી હતી. એવો જે હું-તેનું મૂંગું આરાધન કરતી લલિતા મારે માટે ઝૂરતી બેઠી હશે. બીજા સાથે પરણવું એને ગમ્યું જ નહિ હોય. એક વાર મને દિલ આપ્યા પછી બીજાની સ્ત્રી થતાં તો એ બાપડીને જુગના જુગ જાય. સારું થયું કે હું છૂટો થયો. લલિતાની પ્રાર્થના સાંભળીને જ પ્રભુએ મારી આવી દશા કરી મને પાછો વાળ્યો હશે. કેવું દયામણું મોં કરીને એ બેઠી હશે! કેવું ઠપકાભર્યું મૌન ધારણ કરીને એ મારી સન્મુખ હૈયાફાટ રડી ઊઠશે! એ ઠપકો હું શિર પર ચડાવીશ. આ વખતે મામા ગમે તેટલું કહેશે તો પણ હું કોઈ શ્રીમંતની કન્યાને સ્વીકારવાનો જ નથી. ભલે કરોડોનો વારસો મળતો હોય, લલિતાના એક જ આંસુ ઉપર હું એ કરોડોને ઓળઘોળ કરીશ. આ વખતે મામાની દલીલો કે બાનાં ફોસલામણાં મારી પાસે નહિ ચાલે—નહિ જ ચાલે. ગરીબ પિતાહીન પુત્રીનો પાલનહાર બનવામાં મારું જીવન કુરબાન થજો! હું શ્રીમંતોના ફાંસલામાંથી બચીને પાછો ચાલ્યો આવ્યો એ સારું જ કર્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમ આ યુવાનના દિલમાં હજુ એવી જ ભ્રમણા હતી કે પોતે કોઇ ઉજ્જવળ કારકિર્દિને જાણીબૂઝીને જતી કરી પાછો ફર્યો છે. એ આવ્યો અને મામાએ જ્યારે કચવાટ દર્શાવી કહ્યું કે 'ભનાભાઇ ભાગ્યદેવીને ઓળખી ન શકયા. હાથે કરીને હીરો ખોઈ બેઠા.' ત્યારે ભાણેજે ભીંત ખોતરતાં ખોતરતાં કહ્યું કે 'તમે જ મને ધકેલ્યો હતો.'

'મેં! ના, તેં તારી પસંદગીથી જ વેવિશાળ સ્વીકારેલું ભાઇ! પણ આજકાલના જુવાનિયાના મગજમાં રોજરોજ હજાર ઉધામા ઊઠે તેનું શું કરવું? તેં જ ઉતાવળ કરી ભાઇ! નીકર તારે ટાંક ટાંક કરવાની શી જરૂર હતી કે શાંતાએ આમ પહેરવું ને તેમ ઓઢવું! આંહીં આપણે ઘેર એક વાર આવી જાત તો પછી એ બધી ઘેડયો આંહીં કયાં નહોતી પાડી શકાતી! એક વાર આપણા દબાણમાં આવ્યા પછી આપણે ચાહે તે ઘાટ ઘડી શકીએ ને!'

આમ મામાને 'ઘેડય' અને 'ઘાટ'નું સ્મરણ થયું. જીવનમાં આજે પહેલી જ વાર એને હાથે વળેલી 'ઘેડ્ય' બગડી. સોપારીનાં ફાડિયાં આજે ખોરાં નીકળતાં હતાં.

'કશી પરવા નહિ. હવે મને મારા નિશ્ચયમાંથી ચળાવશો મા!'

એટલું કહીને ભનાભાઇ જરીક વીખરાયલે ઝૂલફે, ઝભ્ભાનાં ગજવામાં હાથ નાખી, રાત પડ્યા પછી ગામલોક કોઈ ન દેખે તેમ ગામમાં ચાલ્યા ગયા, અને પીપળાવાળી શેરીમાં મહાલક્ષ્મીની દેરી પાસેની પોતાની પ્રિય ખડકીનું કમાડ ખખડાવ્યું.

પવનની લહરીમાં પોતાના માથા પાસે કોઇક ખડખડાટ હસતું લાગ્યું. એણે ઊંચું જોયું, ટોડલા ઉપર આસોપાલવનાં પાંદડાંનું સૂકાયલું તોરણ જ અટ્ટહાસ કરી રહ્યું છે. બારસાખની બન્ને બાજુ કંકુનાં તાજાં ત્રિશૂળો ને થાપાઓ છે. બારસાખ પરના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણેશ તાજા સિંદૂરે રંગેલા છે. એ બધાં ભનાભાઇની સામે જાણે કે તાકીતાકીને જોતાં હતાં. તોરણનાં સૂકલ પાંદડાં કટાક્ષના સ્વરો કાઢી ખખડતાં હતાં. ખડકી ઊઘડી. 'કોણ છો?'

'ત્રિવેણી માશી!'

'કોણ, ભનાભાઇ! ઓહો બાપ! ક્યારે આવ્યા? ઓચીંતાના? બહુ સારું થયું,' એમ કહીને વિધવાએ હેતનાં વારણાં લઈ દસે આંગળીના ટચાકા ફોડયા. 'આવો આવો અંદર!'

ભનાભાઈએ અંદર જતાં વિધવાના ઘરના ફાનસને ઝાંખે અજવાળે માણેકથંભ દીઠો. માંડવો જાણે તાજેતરમાં જ સમેટયો હોય એ બતાવતી વળીઓ ત્યાં પડી હતી. ગળું ખોંખારીને ભનાભાઇ કંઇ પૂછે તે પહેલાં તો ત્રિવેણીમાશી બોલી ઊઠયાં: 'તમને કંકોતરી મળી હતી બેનની?'

'કોની?'

'લલિતાબેનની. બેનનાં લગન હજી ચાર મહિના ઉપર જ કર્યાં બાપ! હું જઇને બાને હાથોહાથ કંકોતરી દઇ આવી હતી. મને સરનામાની ખબર નહિ, અને બેન કહે કે બા, જરૂર જરૂર કંકોતરી દઇ આવ્ય માશીને. તમને નહિ મળી હોય ખરું?'

લલિતા પરણી ગઈ! મારી થવા નિર્માયેલીને કોણ ચોરી ગયો! મારી રાહ ચાર મહિના પણ ન જોવાઈ! કોઇ ઘરડોખખ, કોઇ કૂબડો કાણો, કોઇ રોગી દુરાચારી, કોઇ સંતતિભૂખ્યો ધનવાન, આવો કોઇ કાગડો શું દહીંથરું ઉપાડી ગયો! શું નાણાંની લાલચે માસીએ દીકરી વેચી! મારી તજેલીને બીજું ઠેકાણું તો ક્યાંથી મળી જ શકે? માશીએ દીકરીને કૂવો દેખાડયો કે શું?

ઉદ્ધારક બનીને દોડયો આવનાર એ યુવાન જ્યારે એક પલમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી વિચાર-સૃષ્ટિમાં ગતિ કહી રહ્યો હતો, ત્યારે એને અધુ
ં જ ભાન હતું કે માશી શું કહી રહેલ છે. માશી તો ભોળે ભાવે કહેતાં હતાં, પણ એવા જ નિર્મળ ભાવથી વરસતી ચાંદની જેમ કામાતુરને વગર-ઇચ્છાએ દગ્ધ કરે છે, તે જ રીતે માશીનાં વેણ ભનાભાઇના કલેજા ઉપર એક પછી એક અંગાર ચાંપી રહ્યાં હતાં:

'બાપુ! તમે ક્યાંઇક ઠેકાણું ગોતી દેશો એવી આશાએ તો છ મહિના વાટ જોઇ. ગામલોકોએ તો ગિલા કરવામાં મણા ન રાખી. 'વાંકા સેંથાળી' 'બૂટજોડાળી' 'પારસણ' વગેરે વેણની તો તડાપીટ વરસે. બેન બચાડી બા'ર ન નીકળી શકે. એનાં આંસુડાં કેદી ય ન સુકાય. રાતમાં ઝંખે ઝંખે તે કાંઇ ઝંખે! આવી આંગળી રોખી થઈ ગઇ. પછી મેં તો માડી! બધી પંચાત મેલીને અમારા તડા બા'રના એક જુવાનને જોઈ કાઢયો. બરાબર લલિતાની જોડય મળી ગઈ. એને બાપડાને હીણા કુળનો કહીને કોઇ લેતું નો'તું, ને બેનને પારસણ કહી કોઇ લેતું નો'તું. મેં તો વર જોયો. બીજું કશું-ઘરે ન જોયું ને કુળે ન જોયું. ભાવનગરમાં છાપખાનાનો સંચો હાંકે છે. રૂપિયા પોણોસો પરસેવો નિતારીને નીતિના રળે છે. સંચે બેઠેલો મેં જોયો, પણ કાળાંમશ લૂગડાંમાં ય દેવના ચક્કર જેવી કાંતિ દીઠી. લલિતાને ય દેખાડયો. સામસામાં મન ઠરેલાં લાગ્યાં. કહ્યું કે ન્યાતનું ઘર જાય પૂછડામાં. આંખ્યું મીચીને મેં તો કરી નાખ્યું. વિવા ટાણે ન્યાત સંપી ગઇ. કોઈ મારે ઘેર ન ડોકાણું. મેં કહ્યું કે ન આવો તો મારે શી સાડીબાર છે? મેં એકલે હાથે ગારગોરમટી કરી, વડી પાપડ ને સેવ વણ્યાં, પાંચ દી'માં વીવા પતાવ્યા. જમાઇને કહ્યું કે બાપુ, લૂગડાના ગાભા લાવીશ મા! શુકનની વાળી લઇને હાલ્યો આવજે, ચાનો વાટકો પીને વળતી ગાડીએ તેડી જજે! પછી તારે ઘેર જઇ ભલે મારી દીકરીને સોને મઢજે, કે અડવી ફેરવજે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આ એમ પરણાવીને મેં તો દીકરીને વળાવી, પછી બે મહિના ભેળી રહીને પણ આવી. ને ભાઇ ! મારી તો આંતરડી ઠરી હો ! અહો ! શું જમાઇનો સ્વભાવ ! શું એની સબૂરી ! શી એની નજર પોગે ! કહે કે ઘીદૂધ ઓછાં ખાઇશ, પણ આ મચ્છરવાળા ગામમાં મકાન તો હવાઉજાસવાળું જ રાખીશ ને લલિતાને નળની સગવડ હોય ત્યાં જ રહીશ. મને ય કહે કે બા ! તમને પણ અહીં મચ્છરદાની વગર નહિ સૂવા દઉં. લલિતાની આંખ્યો બહુ ઊઠણી ખરી ને, તે જમાઇ કહે કે 'ના, ચૂલે નહિ, શગડી ઉપર કોયલે રાંધો.' એક વાર મેં જમાઇને પૂછ્યું કે 'બાપુ ! કાંઇ કહેવા જેવું ?' ત્યાં તો બાપડો દડ દડ દડ પાણીડાં પાડીને બોલ્યો. 'બા, મારા ઘરમાં તો દેવી આવી છે. મારા જેવા ઘાસલેટમાં આળોટનારાને આવું ભાગ્ય કયાંથી ? ઇશ્વરને કહું છું કે મારું સપનું ઉડાડીશ મા હે નાથ !' આમ બોલીને જમાઈ કાંઇ રડયો છે, કાંઇ રડયો છે ભનાભાઇ ! શું કહું ! મને રાંડીરાંડને—કરમફૂટી હતી એને આવું સુખ જડયું, એ તમ જેવા, બા જેવા ને મામા જેવાને આશીર્વાદે ભાઈ !'

ભનાભાઇ ઊભા હતા એને તમ્મર આવી રહ્યાં હતાં. એના હૈયામાં ધખધખાટ હતો. હજુ એને થઇ રહ્યું હતું કે 'હું જેને માટે થઇને પાછો આવ્યો, જેને ઝંખી રહ્યો છું, તેણે મને છેતર્યો શું !'

'બેન તમને બહુ યાદ કરતી'તી હો ભાઇ ! સાંભળ્યું તો છે કે ખમ્મા, એને બે માસ પણ ચડયા છે. તો તો હું એને તેડી આવીશ. તમે હમણાં અહીં જ રેશો ને !'

'હા માશી ! અહીં જ છું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ કહી, 'બીજે ક્યાં જહન્નમમાં જાઉં !' એવું મનમાં બબડી ભનાભાઈ કોણ જાણે કોના ઉપર ચિડાતા, રસ્તામાં કૂતરું સૂતેલું તેને ઠેબું લાગવાથી માંડ માંડ એના બચકામાંથી બચી-છૂટતા, અંધારું હોવાથી વિના શરમે પલાયન કરતા ઘેર પહોંચ્યા. તે વખતે રાતનું વાળુ કરીને મામા સારી દૂધલી સોપારી શોધતા ઓસરીમાં બેઠા હતા.

એ સૂડીસોપારીના કકડાટથી અને મોંના બચબચાટથી કોઇ અકળ અગમ ત્રાસ અનુભવતો આ તરુણ ઘરમાં પેસવાને બદલે સીધેસીધો ચાલતો થયો. સડક વટાવી, સ્ટેશન વટાવ્યું, દૂર ઊભેલા સિગ્નલની લાલ બત્તી એની સામે તાકી રહી હતી. તળાવની પાળે ટિટોડી બોલતી હતી. કોઇ પીધેલા જેવા એ જુવાનનું શરીર ખોળામાં લઈને કરુણામયી કુદરત એને વાયરો ઢાળતી હતી. નશો ઊતરતાં એને પોતાની પામરતાનો થાક સમજાયો. તારાઓ એને કહેતા હતા કે લલિતા સુખમાં પડી એથી આનંદ પામ ! 'સુખમાં પડી ! લલિતા ભલે સુખમાં પડી ! એક વાર એ અહીં આવશે તો હું એના બાળકને ખોળે લઈને રમાડીશ, હું એ બચ્ચાના ગાલ અને હોઠ પર ચૂમી કરીશ, એનાં કૂણાં કિસલય શાં આંગળાંના તમાચા મારા બેવકૂફ ગાલો પર ચોડાવીશ. અને હવે તો હું લલિતાને જ કહીશ કે બહેન ! ગરીબડી કોઈ બીજી લલિતા જડશે આ જગતમાં ક્યાંય ? હોય તો મારી ભલામણ કરીશ ? મને વેલાને કોઇ વાડય દેખાડીશ ?'

આવી ઊર્મિઓમાં નહાતો એ યુવાન અરધી રાત સુધી સિગ્નલને ઓટે સુતો રહ્યો. વીંછીના ડંખ ઉપર ફૂંકવાથી વળે છે તેવી શાતા એને થોડી વાર વળી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તા આઠમી : કેશુના બાપનું કારજ

કંકુમાનું મોં કાળા સોગિયા સાડલાના ઘૂમટામાંથી બોલતું હતું. એ મોઢાનો અવાજ જાણે કબરના ખાડામાંથી આવતો હતો. એના હાથમાં ટપાલનું પત્તુ હતું. 'ભાઇ, આ વાંચ ને બાપુ, શું લખ્યું છે ભાઇજીએ ?'

બાવીસ વરસના દીકરાનો મિજાજ ફાટી ગયો હતો. એ બોલ્યો 'બીજું શું લખ્યું હોય ! ભાઇજીને અને ગામની ન્યાતને તો ઝટ મારા બાપના લાડવા ખાવા છે. હજુ ચાર દી થયા. હજુ ચિતા તો બળે છે મારા બાપની, ત્યાં તો સૌનાં મોંમાં પાણી છૂટયાં છે કારજ ખાવાનાં.'

'પણ તું વાંચ્ય તો ખરો !'

કેશુ કાગળ વાંચે છે : 'ભાઈ કેશવલાલ તથા અમારાં ગંગાસ્વરૂપ વહુ બાઈ કંકુને માલુમ થાય જે માધાભાઇનો શ્વાસ ઘણો મોટો લાગ્યો છે, અમારી છાતી ભાંગી ગઈ છે......અમે સાંભળ્યું છે કે તમે ત્યાં આકોલામાં જ માધાભાઇની ઉત્તરક્રિયા કરવાના છો; તો વહુ, આ બહુ અઘટિત ગણાશે. કેશુની વહુનો ખોળો પણ ત્યાં દેશાવરમાં જ ભરી નાખેલો તેનું મેણું ન્યાત અને કુટુંબમાં હજી બોલાય છે. તમારે અહીં દેશમાં આવીને કારજ કરવું જોવે. હજુ તમારે દીકરાદીકરી પરણાવવાનાં છે. આપણું નામ વગોવાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. ગામમાં હલાતું નથી. અમારા માધાભાઇ જેવા દસહજારની આબરૂવાળો જીવ—'

'હં, દસહજારની આબરૂ!' કેશુએ કાગળ વાંચતાં વાંચતાં ધીરજ છોડી; 'મારા બાપે મરતાં લગી પણ દસ હજારનો ભરમ સાચવી રાખ્યો એ પાપ મારે ભોગવવું રહ્યું. અંત સુધી ઓસીકા હેઠ હિસાબની ચોપડીઓ દબાવી રાખી, મોટાં ખોરડાં લેવાની વાતો કરી, ખોટેખોટી આબરૂ સારુ થઇને આજ લગી તરકટ હાંકયું, ને હવે એનાં પરિણામનો વારસો મારે વેઠવો.'

'ચોપડીમાં માંડેલું કાંઈ ન નીકળ્યું, હેં ગગા?'

'કાંઇ જ નહિ.'

'તું શું સમજ? નક્કી ધારશી કાકો એ નામાની એક ચોપડી ઉપાડી ગયો. એ જ ત્યાં અંતટાણે બેઠો'તો.'

'અરે બા! બોલો મા! બોલો મા!'

'ઠીક કાંઇ નહિ. આપણે કાંઇ ઘેર જઇને કારજ કર્યા વિના છૂટકો છે?'

'પણ અહીં પચીસ-પચાસ રૂપિયા વાવરો ને નાતીલા જમાડી લ્યો તો શો વાંધો છે?'

'બાપુ! તું પરણીને બેઠો છો. તારા બાપે એ દશ હજારનો ભરમ રાખ્યો તો તારું ઘર બંધાણું. પણ હજુ બે બેન્યો અને નાનેરા ભાઇ બાકી છે, અને કારજ કરશું નહિ તો નાતીલા નાક કાપી લેશે, ભરમ પણ ઊઘડી જાશે.'

'બા! વહુને હજુ હમણાં જ કસુવાવડ થઇ ગઇ છે. આ મુસાફરીનો હડદો-ને ત્યાં રોવાંકૂટવાં—'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'રોવાંકૂટવાં તો કરવાં જ જોવે ને ભાઈ! સો પેઢીનો ચાલતો આવતો ધરમ કાંઈ વહુ ચાર ચોપડી ભણીને આવી છે તેટલા સારુ લોપાય છે? અને હું તો આજ છું ને કાલ નહિ હોઉં, પછી કટંબ-કબીલામાં આભડવા મોં વાળવા જવું તો એને જ પડશે ને! હજુ તો એને સરખો રાગ કાઢીને રોતાં ય આવડતું નથી. મોં વાળવામાં તો ઘડીક થાય ત્યાં છાતી દુઃખવા આવે છે. એ બધું આવે અવસરે જ શિખાય છે ના! જો ને, પ્રેમજી કાકાની વહુ હજી પરણીને ચાલી આવે છે ત્યાં તો મને ય ટપી જાય એવું મોં વાળે છે.'

'પણ બા, મારી પાસે ભાડાની જોગવાઇ જેટલું ય નથી. ને મારી નોકરી જાશે.'

'મારી પાસે એક ગંઠો ને વહુની એક મગમાળા છે. એ કયાંક મેલીને પૈસા ઉપાડીએ, બાકી તારે બાપે મરતાં મરતાં જીભ કચરી છે કે મારી વાંસે મેશુબ અને જલેબીની નાત કરજો, એટલે એની સદ્ગતિ તો કર્યે જ મારે છૂટકો છે.'

કેશુ બે ઘડી વિચારમાં પડી ગયો. બાપને અને બાને આખો જન્મારો કૂતરાબિલાડાનો જ સ્નેહસંબંધ હતો, પણ બાપ મૂઆ પછી બા બિચારાં બાપના જીવની સદ્ગતિ સારુ મથે છે.

કેશુ ઊઠયો, ઘરમાં ગયો. રાતી ટીબકીવાળા સોગિયા સાડલામાં સ્ત્રીનું, લોહી વિનાનું શ્વેત, માંદલું અને શોકાતુર મોં મીઠું દેખાતું હતું. એ કાંઈ બોલતી નહોતી. બાનાં વેણ એણે સાંભળ્યાં હતાં એટલે ડોકમાંથી મગમાળા કાઢીને હાથમાં લઇને જ એ ઊભી હતી, પણ એના કલેજામાં સ્ત્રીની આ અવાચક અધીનતા એટલી કરુણ લાગી, કે એણે મગમાળા દેવાની ના પાડી હોત તો પોતાને વધુ ગમત.

'તું આ એકાદ મહિનાનો કુટુંબવાસ સહન કરી લઇશ ને? રોતાંકૂટતાં આવડશે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મહેનત કરીશ.' ફિક્કા મોઢામાંથી હસતો જવાબ નીકળ્યો.

કેશુ, એની સ્ત્રી, બા, બે બહેનો ને એક ભાઇ, સ્ટેશને ગયાં. સાડાપાંચ ટિકીટોના ખોબો એક રૂપિયાની જ્યારે ટિકીટની બારી પર કેશુએ ઢગલી કરી, ત્યારે કેશુને થોડીક કમકમાટી આવી ગઇ. ચાર દિવસની મુસાફરી દરમિયાન સહુ બાઘેલાં જેવાં બેસી રહ્યાં. બાનું ને ભાભીનું કાળા ઘૂમટામાં દટાયેલું મોં બાળકોને બિહામણું લાગતું હતું. છોકરાં જરીકે હસતાં કે આનંદથી વાતો કરતાં તે બાથી સહેવાતું ન હતું. વહુએ એક વાર છૂટો શ્વાસ લેવા સારુ બારીમાં ડોકું રાખીને ઘૂમટો ઊંચો લીધેલો કે તરત બાએ ટપારેલું કે 'માડી! ચાર દી' તો સમતા રાખીએ ને! કાગડોકૂતરો નથી મૂઓ, સસરો હાલ્યો ગયો છે.'

તે પછીથી આખી મુસાફરીમાં વહુએ ઉધરસનાં ઠસકાં છેક ગળે આવેલાં તે પણ ચાંપી રાખ્યાં હતાં. કેશુ મોટે મોટે સ્ટેશને ગરમ ભજિયાં લાવીને બાને આગ્રહ કરી કરી આપતો. ખાતા પહેલાં બા થોડુંક રડતાં હોય એવું જણાતું. ભજિયાં આવે ત્યારે છોકરાં બાના મોં સામે દયામણી આંખે તાકી રહેતાં ને બા ખાય ત્યારે પછી, હસવાઆનંદવાનું ન બની જાય તેની સંભાળ રાખી ખાતાં. એક સ્ટેશને કેશુ એની તાવલેલી સ્ત્રી સારુ બે મોસંબી લઈ આવ્યો. તે પછીથી બાએ ભજિયાં ઠેલ્યાં હતાં.

ગામને પાદર જ્યારે કુટુંબ આવી પહોંચ્યું ત્યારે 'કંકુ મા આવ્યાં! 'કેશુભાઈ આવ્યો!' એવા હર્ષનાદ કરતાં છોકરાં એકઠાં થઈ ગયાં અને ગામમાં ખબર દેવા દોડયાં ગયાં. છોકરાને માબાપાના કારજનો દિવસ શીતળાસાતમ, ગણેશચોથ કે દિવાળીના પડવા કરતાં વધુ પ્યારો હતો. તે દિવસે રવિવાર ન હોય તો સારું, છૂટી લઇ શકાય, એ ઝંખના છોકરાં ઝંખી રહ્યાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન્યાતમાં કોણ કોણ માંદું છે એની દાક્તર કરતાં નિશાળિયાઓ કનેથી વધુ ચોક્કસ ખબર મળી શકતી. પૂતળીમાનો દા'ડો ગયાંને પંદર દિવસ થઈ ગયેલા તેથી છોકરાંઓ બહુ જ કચવાતાં હતાં. હવેલીમાં આવનારી સ્ત્રીઓ પણ જ્યારે એમ સાંભળતી કે પશા દેત્રાણીની દાદીને તો પાંચ દી થયાં દરદમાં ઘટાડો થતો આવે છે, ત્યારે તેઓ ચિડાઇ ઊઠતી કે 'ડોશી તો અવગતણી છે. ડાબલો સંતાડયો છે તે જીવ જાતો નથી. ભોરિંગ જેવી છે બાઇ! એના લાડવા ખાવાનું નામ જ લેશો મા કોઇ. જેમ જેમ આપણે મરતી વાંછશું તેમ તેમ એ ડાકણયની આવરદા વધતી જ જાશે.'

હવેલીમાં આમ વાતો કરતી બાઇઓને છોકરાંએ ખબર આપી કે કંકુ મા ને કેશુ આવી પહોંચ્યા છે. સાંભળીને સહુની નાડયમાં જીવ આવ્યો.

દિવસ આથમ્યો, કંકુમાના હાથ ઝાલીને એને રોવરાવતાં રોવરાવતાં તેમ જ પો'રે પો'રે પછાડીઓ ખવરાવતાં ન્યાતીલાનાં બૈરાંઓ જ્યારે ઘેરે લઇ જતાં હતાં, ત્યારે શેરીએ ઊભેલી નાનીમોટી સ્ત્રીઓ, સાસુઓ, વહુઓ, દીકરીઓ, વિધવાઓ ને નાની બાળકીઓ નિહાળી નિહાળી જોતી હતી. એક વાત ઉપર સર્વે શેરીઓનો સરખો જ મત પડયો કે 'કેશુડાની વહુને તો મૂઈ! ડીલનો વળાંકો જ કયાં છે? ગળામાંથી રાગ કાઢે તો એના બાપના જ સમ!'

'આ તો ઓલી ભણેલી ને? અંહં, ગોંડળ રાજની નિશાળમાં ભણેલી. કે'દી મોળાકતે ય નહિ રહી હોય. નાનપણે દેદા કૂટયો હોય તો આજ ડીલ વળે ને!'

'બળ્યાં ઇ ભણતર બાપ! કુળનો જૂનો ધરમ, રીતભાત, ચાલચીલ, બધાં માથે મીંડું મુકાઇ જાય છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મેં તો મારી પાતડીને એટલા સારુ જ કકા બાડખડી કરાવીને જ ઉઠાડી લીધી.' પાર્વતીની બા ચેતી ચૂકેલાં હતાં.

'પણ હવે છાજિયાં લેતી વખતે આ ભણેલીનું શું થશે!'

'જોયા જેવું થાશે. ધાવશેર લેશે ધાવશેર! છાજિયાંની છટા તો એવા તિતાલી હાથમાં હોય જ શેની?'

ચાર વરસ ઉપર કેશુ જ્યારે પરણીને પાછો આવતો હતો ત્યારે ગામમાં વાત ઊડેલી કે એ ચાર અંગ્રેજી ચોપડીઓ ભણેલીને સામૈયામાં ઉઘાડે મોઢે બેસારીને કેશુડો ગામ સોંસરવો નીકળવાનો છે. તે વખતે પણ શેરીએ શેરીનું નાકું છલોછલ હલક્યું હતું. બાઇઓ ઉપરાઉપરી ખભાં ઝાલીને જોવા મળી હતી. પણ આ ફજેતીથી ડરી ગયેલો કેશુ લોકોને અચંબામાં ગરકાવ કરતો, 'દીકરો આમન્યામાં રહ્યો ખરો!' એવી શાબાશી પામતો, પોતાની ભણેલીને બેવડે ઘૂમટે ઢાંકીને ઘેર લઇ આવ્યો હતો. તે દિવસે શેરીએશેરીએ નિરાશા છવાઇ હતી. પણ આજ કેશુની ભણેલીનું નિરીક્ષણ કરવાનો અવસર આવવાથી તે દિવસનો વસવસો કાંઈક સંતોષાયો ખરો. નાની નવલીની રાંડીરાંડ ફઈએ તો નવલીનો કાન આમળીને એમ પણ કહ્યું કે 'આમ જો આમ, આડા સેંથા લેવાની સવાદણ્ય! પારકે ઘેરે જઈશ તે દી' તારા યે આવા હાલ થશે. સૌ ઠેકડી કરશે. મને સંભારજે તે દી.'

એ બધું દીવાટાણે તો પતી ગયું. હવે કારજનો કયો દિવસ ઠરે છે તેની વાટ જોતાં સહુ બેઠાં.

· ૨ ·

ઘણાં વર્ષોનું અવાવરુ ઘર પડયું હતું તે ત્રણ નાનાં ભાંડરડાં ઝાડવાઝૂડવા લાગ્યાં. એક બાજુ કેશુએ પુરુષોને માટે પાથરણું પાથર્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને બીજી બાજુ બા તથા વહુ એક પછી એક આવતાં સ્ત્રીઓનાં ટોળાંની સાથે મોં વાળવા લાગ્યાં. પોતે આવેલ છે એ વાત અછતી ન રહી જાય તેટલા સારુ દરેક કુટુંબની બાઇઓ જુદાં જુદાં જૂથ બાંધીને આવતી હતી, દરેકની સામે બાને નવેસર રડવું પડતું, અને દરેકની ઉપર પોતાના અંતરના ઊભરાતા પતિ-પ્રેમની ઘાટામાં ઘાટી છાપ પાડવા સારુ વધુમાં વધુ ધ્રુસકારા કરી કૂટવું પડતું, લાંબામાં લાંબુ રુદન-સંગીત કરવું પડતું, અને માધાબાપા કેવા સંજોગોમાં મૃત્યુ પામ્યા એ આખી, છ યે મહિનાના મંદવાડની કરુણ કથા માંડી માંડીને, જમાવટ કરીને, નિસાસા મૂકીમૂકીને, 'અરેરે !' ના ઉદ્દગારો ઉચિત સ્થાને કાઢીકાઢીને, અવાજને ટાણાસર ગળગળો કરીને, કોઈ કાબેલ કળાકારની જુક્તિથી વર્ણવવી પડતી હતી. પડખામાં બેઠેલાં વહુ રીતરિવાજમાં આવાં અણઘડ કેમ રહી ગયાં છે તેનો, વહુને દુઃખ ન લાગી જાય તેવો ખુલાસો પણ કેશુની બાને સહુ પાસે આપવો પડતો.

મોડી રાતે પહેલા દિવસનો મામલો પૂરો થયો ત્યારે બેસી ગયેલ સાદે અને લોથપોથ થાકી ગયેલ શરીરે બાએ કેશુની પાસે આવીને કહ્યું: 'ભાઈ, જોજે હો, ઉતાવળો થઈ આપણો ભરમ ઉઘાડો પાડીશ મા ! જગતમાં બધું ય ભરમે ભરમે જ ચાલે છે. સારા ઘરનું મરણું છે એટલે ઘણાં કાંણિયાં કારજે આવશે. એમાં ક્યાંક એમાંથી એક એનને ઠેકાણે પાડી દેવી છે. પણ તું ભરમ ખુલ્લો કરીશ મા !'

એ જ ટાણે ખડકીમાં લાકડીનો ઠબઠબાટ સંભળાયો અને 'કેશુ ઘરમાં છે કે ?' ની બૂમ પડી. માએ કહ્યું : 'ગગા, જા જા, પીતામ્બર ભાઈજી આવેલ છે. રાતના નહિ ભાળે. તું દીવો લાવ.' ફળિયામાં દીવો નહોતો, કેમકે ખડકી મંજિયારી હતી.

પીતામ્બર ભાઈજીની અવસ્થા ૬૫ વર્ષની હતી. આવીને એણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેશુનો હાથ ઝાલ્યો. 'દીકરા! અટાટની પડી હો! માધાભાઈની દેહ પરદેશમાં પડી! માંડયું હશે ના!' એવું કહી ભાઈજી રડી પડયા. કેશુને ભાઈજીના આ રુદને ખાત્રી કરી આપી કે પોતે નિરાધાર નથી.

'બેટા! તારી મા ઘરમાં છે ને? મારા વતી ખરખરો કરજે. એ તો બહુ સારું છે કે તારા જેવો દીકરો ભગવાને દીધો છે. દેશાવરમાં તારે સારી પાયરી બંધાણી છે. શું વરસના હજાર બારસેં તો મળતા હશે ને ભાઈ!'

કેશુ ઉતાવળો બનીને ઊંધું વાળશે એ બીકે માએ અંદર કમાડ આડે બેઠાં બેઠાં બેઠે અવાજે છતાં, ભાઈજી સાંભળે તેમ કહ્યું કે 'ગગી, કહે ભાઈજીને, કે તમારે પુન્યપ્રતાપે બધી સરખાઈ છે. સાચા પરતાપ ઘરડાના. ખાતાંપીતાં છીયેં.'

'હા! દીકરો કર્મી ખરો. ને વળી બીજું પણ પડે તો ખરું જ ના! ખરીદી કરવામાં, મુસાફરીમાં, વેચાણમાં, બોણીમાં, નોખો કસ તો રે'તો જ હશે ના! માણસ કંઈ અમસ્થા કાળાં પાણી થોડાં વેઠે છે?'

કેશુએ નિરુત્તર રહેવામાં જ સાર દીઠો. માએ દીકરીને કહ્યું: 'ભાઈજીને પૂછ, કારજમાં શું જમણ આપીએ તો ઠીક?'

'તમે શું ધાર્યું છે વહુ!'

'ગગી, ભાઈજીને કહે, મેસૂબ ને જલેબી.'

કોઈ ગહન પ્રશ્ન પોતાની સામે આવી પડ્યો હોય તેમ ભાઈજી વિચારે ચડી ગયા. માએ પુછાવ્યું 'કેમ ચૂપ રહ્યા? કાંઈ કહેવું છે?'

'કહેવાતું તો આટલું; કે શું શું કરવું તેની કુલમુખ્યત્યારી તમારી છે. પણ મેં આહીં આખી અવસ્થા કાઢી નાખી છે. ઈજ્જત-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આબરૂની આ વાત છે. હજી છોકરાં વરાવવાં પરણાવવાં બાકી છે. મારો માધોભાઈ પડી પેપડીનો ખાતલ નો'તો એ ય સૌ જાણે છે. વળી એ બાપડો કામીને મેલી ગયો—'

કેશુની ધીરજ ન રહી; 'પણ શું મે—'

મા વખતસર વહારે ધાયાં: 'તો ભાઇજી કહે તેમ. મારે મોળું દેખાવા દેવું નથી. મારે તો પે'લું ને છેલ્લું આ ટાણું છે. મારું મોત તો વળી કેશુ સુધારે ત્યારે ખરું !'

'તયેં વહુ ! સો રૂપિયા વધુ કડવા કરી નાખીને સાટા ને મોહનથાળ ઉમેરો. એટલે પચાસ ગાઉ ફરતો ડંકો વાગી જાય !'

'ગગી !' બાએ સંભળાવ્યું : 'ભાઇજીને કહે કે આંહીં ઓર-ડામાં આવે. પેટછૂટી એક વાત કહેવી છે.'

પીતામ્બર ડોસા અંદર જઇ ને બેઠા, બોલ્યા: 'મારામાં વિશ્વાસ રાખજો. મારું પાણી મરે નહિ. જે કહેવું હોય તે કહો. જે આંટી-ઘૂંટી હશે એનો આપણે ઉકેલ કરીએ.'

'ત્યારે ગગી, ભાઇજીને કહે, કે તમારો ભાઈ ગમે ત્યાં ક્યાંક બધું ઠેકાણાસર મેલીને તો સૂતા છે. પણ ચોપડાનો હેરફેર થઈ ગયો છે. ઠેકાણાની ખબર નથી. અટાણે નાણું હાથવગું નથી. ઈ બધું હાથ આવે ત્યાં સુધીની જોગવાઈ જો હમણાં થઇ જાય તો હું તમારા ભાઈનું મોત હરકોઇ વાતે ઊજળું કરવા તૈયાર છું.'

'અરે રામ ! વહુ ! દીકરા ! વખત ખરાબ છે. અગાઉના જેવો અમારો કાળ હવે રહ્યો નથી. બીજે ક્યાંય વેણ નાખવા જાયેં એમ મારું ધ્યાન પડતું નથી. ઘરમેળે સમજીએં તો જ ઠીક.'

'તો એમ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કહું? દુઃખ નહિ લગાડો ને? મારે કાંઇ અવિશ્વાસ નથી. પણ વેવારે વાત કરવી પડે છે. આ ખોરડું હું થાલમાં રાખું–હું પોતે જ રાખું. પાંચસો રૂપિયા ગણી આપું. મારે કાંઈ ખોરડું જોતું નથી. ખોરડાનાં બટકાં ભરાતાં નથી. તમે તમારે રહો છો તેમ રહો, ફક્ત તમે ને કેશુ દસ્તાવેજ કરી આપો. વેળા કઠણ છે, મારા છોકરા માંડીવાળેલ છે. સાત પેઢીની શરમ ઘડીવારમાં ધોઇ નાખે તેવા છે. એટલે જ હું દસ્તાવેજનું કહું છું, કહેતાં તો ઘણીય જીભ કપાય છે.'

થોડી વાર સુધી તો ઘરમાં જાણે કોઇ શબ પડ્યું હોય તેવી અબોલતા પ્રસરી રહી. પીતામ્બર ભાઇજીએ પાછું કહ્યું: 'ને વહુ દીકરા! એક મુદ્દાની વાત મને સાંભરી આવી છે. પણ પાંચમે કાને વાત પોંચવી ન જોઈએ.

'છોકરાંવ! તમે મેડી માથે જાવ!' એમ કંકુમા છોકરાંને દૂર કરી, ઘૂમટો રાખી બેઠાં. પીતાંબર ભાઈજીએ આજુબાજુ જોઇ, લાંબી ડોક કરી, રહસ્ય ઉચ્ચાર્યું કે 'વાત પેટમાં રાખજો, હું બધું ય સમજુ છું. સહુની બાંધી મૂઠી જ સારી. ઉઘડાવવી એ ખાનદાનનું કામ નથી. મારે કે'વાનું એ છે, કે બર્માવાળા બબલો શેઠ આંહીં મધુસૂદન મારાજનાં દર્શને આવેલ છે. હમણાં જ ઘરભંગ થયા છે. કરોડપતિ છે. અવસ્થા કાંઇ બહુ નથી. મારાથી પાંચ વરસ નાનેરા છે. તમારી વિમુડીનું ત્યાં કરીએ. નામ નથી પાડવું. પણ મોંમાગ્યાં આપે એમ છે. શરીર કડેધડે છે. એક દાગતર ને એક વૈદ તો હારે ફેરવે છે. કારજ બરાબર ઊજળું કરીએ, મધુસૂદન મા'રાજની પધરામણી ઘેર કરાવીએ, વિમુને હાથે જ મારાજને ચરણે રૂપિયા એકાવન મેલાવવા. બબલો શેઠ ભેળા આવે. કન્યાને જોઈ લ્યે. પછી તો હું છું જ ના? ઘેર બેઠે ગંગા! બોલો, છે ઊલટ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણી વારે એક ઊંડો નિઃશ્વાસ મૂકીને કંકુમાએ ડોકું ધુણાવ્યું.

પીતામ્બર ભાઇજીએ ઘરનું થાલ-ખત કરાવી લઇને કારજમાં જોતા માલ-તાલની વેતરણ માંડી.

કેશુ આ રહસ્ય-ગોષ્ટિ વખતે મેડા ઉપર હતો. એની વહુને તાવ ચડેલો તેથી માથા પર ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકતો હતો. એને લાગતું હતું કે જાણે આ ઘર નથી, પણ કોઈને ફાંસી દેવાનું ઠેકાણું છે.

આવા તકલાદી શરીરવાળી વહુ પોતાને તકદીરે ક્યાંથી આવી ! બાની સાથે એક વર્ષ ખૂણો પળાવવા એ આંહીં શી રીતે રહી શકશે ! ઘરમાં તો આજથી રોજેરોજ ધડાપીટ અને મોં ઢાંકવાં શરૂ રહેશે, મામા-માશીઓ પણ આજુબાજુથી કાણ્યે આવશે, એ બધાંનાં રાંધણાંમાં આ રોગીલી સ્ત્રીની શી ગતિ થશે ! આ ભણેલી છે એટલે જૂની રીતભાતો જોતી જોતી સળગી જશે ! એવા વિચાર કરતો કેશુ પોતાં મૂકતો હતો, ત્યાં બાનું કાળા સાળુમાં વીંટળાયેલું ડોકું દાદર પર દેખાયું. પોતે કાંઇક ગુનો કરતો હોય તેમ કેશુ ચોંકીને ઊભો થઈ ગયો.

'અટાણથી મેડીએ ચડી યે ગયાં માડી ! એમાં શેનાં ઠરીએ !' એટલું કહીને એ ડોકું નીચે ઊતરી ગયું.

તે વખતે વહુ તાવમાં બેશુદ્ધ હતી. કેશુએ એને હબડાવીને કહ્યું : 'ભલી થઇને ઊઠ ને ! જરાક કઠણ થા ને ! અત્યારે આમ પડવાનો વખત છે ?'

વહુએ આંખો ઉઘાડી. કેશુએ ફરીને કહ્યું :

'અત્યારે આમ પડવાનો વખત છે ?'

વહુ ઘેનમાં ને ઘેનમાં પાછી આંખો મીંચી ગઇ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ દિલથી દુષ્ટ નહોતાં. બાની દયામાયાનાં બિન્દુ શોષી જનાર દાનવ હતો સમાજ. એણે ફરી વાર મેડી નીચેથી પૂછયું, 'કેશુ ! વહુને ગરમ ઉકાળો પાવો છે ભાઈ ? મારી પાસે ચપટીક ચીંથરીમાં બાંધ્યો છે. ચૂલો કરું ?'

કાંઇ નહિ બા, રાત કાઢી નાખીએ.'

· ૩ ·

અગિયારમા દિવસની તૈયારીને ઓળખાવવા માટે 'હડેડાટ' એ એક જ શબ્દ પૂરતો થઈ પડશે. હડેડાટ મોટા તાવડા, કડાયાં, તપેલાં, ચોકીઓ, પાણી ભરવાનાં ઢોલ, ને દાળ ઉકાળવાનાં દેગડાં ન્યાતને ડેલે હાજર થયાં. ઘીના ડબા ખરીદાયા. અનાજના કોથળા, ખાંડની બોરીઓ, કેસર, એળચી વગેરે માટે દોડાદોડ થઇ રહી. માધાકાકાની સાથે જેઓને દસ વરસથી બોલ્યા વહેવાર પણ નહોતો અને કંકુમાને પૈસાનું શાક પણ જેઓ નહોતા લાવી આપતા તેજ કુટુંબીઓ આજ સવારથી ભાઇ કેશુની પડખે ખડા થઈ ગયા. 'દીકરા, જે કામ હોય તે ચીંધજે હો ! ખડે પગે હાજર છીએ.' 'અરે એમાં ચીંધવા વાટ શી જોવી ? હાથોહાથ કરવા માંડીએ !' 'લ્યો હું ઘીના ડબા ખરીદી આવું. ફૂરિયાં જેવું ઘી !' 'ખાંડ અમારા ભાણેજની દુકાને અસલ માલ છે.' 'જો ન્યાતના મોઢામાં સારો સબડકો દેવો હોય તો તુરદાળ ફૂલાભાઇને હાટે વન નંબર છે.' એમ લાગતાવળગતાને ખટાવવાની જિકર થવા લાગી. કેશુભાઇને પૂછવા પણ કોઈ રોકાતું નથી. પીતામ્બર ભાઇજી બધો આંકડો પરબારા જ ચૂકવવાના છે. બા બિચારાં સારો અવસર થોડાક સારુ બગડી જાય એ બીકે ચુપચાપ છે. તે સિવાય એમને તો આજ, કાલ ને પરમનો દિવસ, એ ત્રણ તો છાતી છૂંદી નાખવાના દિવસો છે. એને કયાં ફુરસદ હતી ? મહેમાનોનાં ધાડાં ઊતરવા લાગ્યાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાતના બાર વાગતાં સુધી બજાર જાગતી હતી. છોકરાંને પણ પિતાઓ જાગરણ કરાવતા હતા. અધરાતે સાદ પડયો કે 'હાલો લાડવા વાળવા. ધાણ થઇ ગયો છે.'

પચાસેક જણાં ભેળાં થઇ ગયાં. 'એલા કંદોઈ! માલ કેવોક બનાવી જાણછ? જોજે હો, છૂટે હાથે વાવરજે. હાથ ચોરતો નહિ. કેશુની શોભા વધે એમ કરજે.' એમ કહી કહી કાકાબાપાઓ માલની ચાખણી પર ચડયા. છોકરાંને ઠાંસોઠાંસ ખવરાવ્યું અને ખોઇમાં પણ મીઠાઇ પકડાવીને ઘેર વિદાય કર્યાં કે 'મારાં સાળાં! સમજે જ નહિ કાંઈ! જાવ, હવે આવ્યાં છો તો કાન ખેંચી કાઢશું.' પછી ડેલા સુધી જઇને ધીરેથી કહેતા કે 'સવારે પાછી વેલી આવજે હો નવલી! ઘેર શિરાવતી નહિ.'

કેશુના મોંમાં જીભ નહોતી રહી, કેમકે એક વાર એનાથી કહેવાઇ ગયું હતું કે 'ફૂરજી કાકો કામમાં તો મદદ કરાવતા નથી, ને નાસ્તામાં સહુથી મોખરે આવે છે.' બસ, આટલા વેણથી ફૂરજી એવો તો રિસાયો હતો કે કુટુંબ આખું વીફરેલું. ફૂરજી બોલતો જતો હતો કે 'પૂળો મૂકો ને એના કારજમાં! નવી નવાઇનો પરદેશથી રળી આવ્યો છે! મને ચોર કહ્યો! હું શું એના લાડવા ચોરી ગયો! એ શાહુકાર ને હું ચોર! એનાં સાટાજલેબીમાં કીડા પડજો, કીડા!'

અવસર બગડી જાત. પણ કંકુ મા મોંમાં ખાસડું લઇને ફૂરજી કાકાને મનાવી લાવ્યાં. કેશુની જીભ ચુપ નહિ રહે એમ સમજીને પીતામ્બર ભાઇજીએ એને 'વહુ માંદાં છે માટે જા ત્યાં પાસે રહે.' એમ કહી ઘેર મોકલી દીધો.

પછી હડેડાટ વરો હાલ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'બા! તમારી પાસે કાંઇ ખરચી છે? એકાદ બે રૂપિયા આપો ને! આ માંદી સારુ જૂનાગઢથી મોસંબી મગાવવી છે.'

'ખરચી તો મારી પાસે હવે ન મળે ભાઈ! કારજમાં ચીજવસત જોવે તે સહુ બે આના ચાર આના કરી કરી લઇ ગયાં. પાછું આ કાણિયાં સહુ આવ્યાં છે તેનાં ગાડાંના બળદ સારુ ને ઘોડા સારુ ખડખાણ પણ મારી ખરચીમાંથી જ લેવાણાં છે.'

'ત્યારે શું કરશું? પીતામ્બર ભાઈજી પાસે જાઉં?'

'બેટા, અટાણે ત્યાં કારજની જણશો લાવવાનો દેકારો બોલતો હશે, ને તું અટાણે ધરણ ટાણે સાપ કાં કાઢી બેઠો?'

'બા, વહુના નાકની ચૂંક છે. ક્યાંય મેલીને રૂપિયા લઈ આવું?'

'ભાઇ, સૌભાગ્યની ચૂંક તે ક્યાં ય વેચાતી હશે? તું જરાક તો સમજ! અને અટાણે ભરમ ફોડવા કાં ઊભો થયો? બધું ય કર્યું કારવ્યું ધૂળ થઇ જાશે. આ છોકરીઓ રઝળી પડશે. એક દી' ખમી ખા. ઇશ્વર સારાં વાનાં કરશે. વિમુડીનાં ભાગ્ય ઊજળાં હશે, તો તારે મોસંબી મોસંબી જ વરસી રે'શે!'

'એવું તે શું છે બા? ફોડ તો પાડો!'

બાએ બખલા શેઠની વાત ઇસારે સમજાવી. કેશુનો શ્વાસ ઊંચે ચડી ગયો.

દરમિયાન ડેલે સહુના જીવ અદ્ધર થઇ ગયા છે. ન્યાતનાં હજાર માણસ થાળી ઉપર બેસી ગયાં છે. પીરસવાની તૈયારી છે. તે વખતે રંગમાં ભંગ પડી જાત. પણ ડાહ્યા આગેવાનોએ અણીને ટાણે ઉગાર કરી લીધો. વાત આમ હતી; ખબર આવ્યા કે કુટુંબમાં ધના ઓધડનો જુવાન દીકરો ક્ષયની પથારીએ અંતકાળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. આગેવાનો એકબીજાની સામે ટગરટગર જુએ છે ત્યાં તો એનું કાળું મોઢું લઇને બીજો એક જણ આવ્યો ને કહ્યું કે 'મામલો ખલાસ છે.'

'ઠીક. હવે ચુપ!' ભવાન અદાએ આંખનો મિચકારો કર્યો. 'હવે ધનાને જઇને કહી આવો, કે ભલો થઇને વાત દાબી રાખે. એની વહુ છે ડાયલી, માંડશે રાગડા તાણવા. માટે કે'જો મૂંગી મરી રહે ને મડદું ઢાંકી રાખે. કે'જો ચૂં ચા ન કરે. નીકર નાત આખીના નિસાપા લાગશે.' અને માંડો ઝટ પીરસવા. એલા મધરા બાંઠિયા! ઝટઝટ કાકડી વઘારી નાખ, તેલ સમાંયે મૂકય. કયાં તારા બાપનું વરે છે! ઝટ મરચાં વધારિયાં કરી નાખ. એલા કઢીને હવેજ કર્યો કે નહિ? એલ્યા ઓધા કંદોઇને કહો, ઝટઝટ ચાલાકી રાખીને ભજિયાંના ઘાણ ઉતારે!' એમ ચીવટથી કામ લેવાયું. અદા ખડી ચોકી રાખીને ઊભા રહ્યા. સહુને તાણ કરી કરી ખવરાવ્યું. કેટલાયનાં મોંમાં બટકાં દીધાં. એવો તો મો'રો રાખ્યો કે કોઇને ગંધ પણ ન આવી કે કુટુંબમાં કંઇક માઠું બની ગયું છે.

'હા, હવે ઝટ બોલાવો બાયડિયુંને! અને એલ્યા મૂરખા ધનાને કહેતા આવજો કે હમણાં પ્રાણપોક ન મૂકે. ખબડદાર જો ઘરમાં કોઈ રોયું કૂટયું છે તો!'

સ્ત્રીઓની પંગત પણ પતી ગઇ, અદા ખડી ચોકીએ જ ઊભા છે.

'હાં, હવે દઇ આવો પીરસણું! દરબારમાં, કામદાર સાબને ત્યાં, ફોજદાર સાબને ત્યાં અને કારકૂનોને ઘરે ઘરે, જ્યાં ન ખપે ત્યાં સીધાં ભરો.'

એ પણ પતી ગયું. અદાનો તા' જ આટલું કરાવી શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પતી ગયું ? કોઇ ભૂખ્યું નથી ના ? તો બસ : હવે ભલે ધનો પ્રાણપોક પડાવતો.'

'વરાનું કામ છે ભાઇ ! છાતી રાખીયે તો જ હેમખેમ પાર ઊતરે. અકળાયે કાંઇ કામ આવે ?'

'સાંજ ટાણે સમગ્ર કુટુમ્બ ને ન્યાતના પુરુષો ધનાના છોકરાને દેન પાડવા લઇ ગયાં. એ બધું કામ પણ એટલી જ બાહોશીથી લેવાયું. ધનો જ્યારે સૂનમૂન હૈયે દીકરાની બળતી ચિતા સામે ડોળા ફાડીને એકલો બેઠો હતો ત્યારે બાકીના જ્ઞાતિજનો મરનારની ઉમ્મર વિષે ચર્ચા કરતા હતા. સહુનો નિર્ણય એવો થયો કે ત્રીસ વર્ષના જુવાનની વાંસે કારજ તો ન કરાય, ગોરણીઓ અને છોકરાં જમે '

પાંચમે દિવસે કેશુએ માંદી વહુના છલ્લા, છડા અને ચૂંક વેચીને આકોલા પહોંચવાના પૈસા જોગવ્યા. તાવભરી પત્નીને ગાડામાં નાખી જ્યારે એ સ્ટેશને જવા નીકળ્યો ત્યારે ગામપરગામથી ભેગા થયેલા પચાસ બ્રાહ્મણોએ એના ગાડાની પાછળ દોડીદોડીને 'હે સાળા ઓટીવાળ ! સાળાએ કુળ બોળ્યું ! સાળાની પાસે બામણને દેવાને પૈસા નો'તા ત્યારે કારજ શીદ કર્યું બાપનું, જખ મારવા ? સાળાની બાયડી રસ્તામાં અંતરિયાળ જ રે'જો !' એવાં એવાં બ્રહ્માસ્ત્રો છોડ્યાં.

ગામે પણ એ જ વાત કરી : 'મૂરખે આટલા સારૂ થઇને કર્યાકારવ્યા ઉપર પાણી ફેરવ્યું.'

બબલા શેઠનું વેવિશાળ તો વચ્ચેથી કોઇ બીજો જ ઝડપી ગયો, એટલે વિમુડી બિચારી ઠેકાણે ન પડી શકી.

એક મહિનો જવા દઇને પછી પીતામ્બર ભાઇજીએ કંકુમાને કહેવરાવ્યું કે 'મારા છોકરાઓને સંકડાશ પડે છે, નાનેરાની વહુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આણું વળીને આવી ગયાં છે, એટલે કંકુવહુને કહો કે ત્યાંથી ફેરવી નાખે. આપણા એકઢાળિયામાં ઓરડી છે ત્યાં રહેવા આવી જાય.'

થોડાક દિવસ પછી પીતામ્બર ભાઇજીની ગાય વિયાણી, પણ વાછડી મૂએલી અવતરી. દીકરીઓનાં નાનાં છોકરાં માંદાં પડવા લાગ્યાં. વધુ શંકાનું કારણ તો ત્યારે પડયું, જ્યારે દીકરીનો ભાણો તાવમાં પડયો.

ખૂણો પાળતી ઘરડી વિધવા અમસ્થી યે ઘરઆંગણામાં આઠે પહોર ને સાઠે ઘડી કોને ગમે? ઉપરાંત પાછો સહુને વહેમ ભરાયો કે કંકુમાનાં પગલાં સારાં નથી.

એક દિવસ કંકુમાએ કારજના ખર્ચનો હિસાબ ચોખો કરવાની વાત ઉચ્ચારી. એથી પણ ભાઇજીને ઓછું આવ્યું.

ટૂંકામાં કંકુમાને એકઢાળિયાવાળી ઓરડી ખાલી કરવી પડી. નજીકમાં કોળી ખેડૂતોનો પા હતો ત્યાં ઊકા પટેલે એક ખોરડું કાઢી આપીને પોતાના જૂના ભાઇબંધ માધાભાઇનો મીઠો સંબંધ જીવતો કર્યો. ઊકા પટેલ ખેડૂત હતા એટલે વનસ્પતિના જૂના સુકાઇ ગયેલા રોપાને પણ ગોતીગોતી પાણી સીંચીને પાછા કોળાવવાનો એનો સ્વભાવ પડી ગયેલો. કંકુમા ને એનાં બેત્રણ બાળકો પણ ઊકા પટેલની નજરે થોરની વાડયમાં રઝળતા પડેલા આંબાના નાના રોપ જેવાં લાગતાં.

ન્યાતમાં ગિલ્લા થવા લાગી કે ડોશી જુવાન દીકરીઓને લઇને હલકાં વરણમાં રહેવા ગયાં! કેશુ ઉપર કાગળ પણ લખાયો કે કંકુમાએ ખૂણો પાળવાનું મેલીને સીમમાં જઇ ખડની ભારીઓ તાણવા માંડી છે, એ કાંઇ કુળની રીત કહેવાય?

કંકુમા-બિચારાં હજુ ય બાતમી મેળવતાં હતાં કે કેશુના બાપને ઓસરિકથી નાણાંની વિગતની ચોપડી કોણ ચોરી ગયો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તા નવમી : 'લાડકો રંડાપો'

'રાત ફાસ્ટ ગાડી વખતે ગામમાં રોતું રોતું કોણ નીકળેલું ?'

'ગુલાબની ફુઇ. ગુલાબ હમણાં મરી ગયો ને, તેની કાણે આવેલી. એને ગુલાબના ભાઇ ધોધલાએ કાલ રાતે બૂરે હવાલે કાઢી.'

'શું ધોધલો આવ્યો ?'

'ગામડાંમાં કયાંક પિકેટીંગ કરતો હતો ત્યાં ચોથે દિવસે માંડ ખબર પહોંચાડયા ત્યારે આવ્યો; ને પંદર દિવસમાં તો સગી ફઇને, આધેડ અવસ્થાની રાંડીરાંડ બાઈ ને દુકાનીની કરી નાખી.'

'શા સારુ ?'

'ગુલાબડાની વહુને માટે કાંઈક કંકાસ થયો લાગે છે. નવા જમાનાનું લોહી ખરું ને ? જૂના રીતરિવાજનું માયલું રહસ્ય સમજી શકે નહિ. પોતાનો ઘોડો પછાડે.'

'બાયડીઓના રીતરિવાજમાં માથું મારવું એ પુરુષ માણસનું કામ જ નથી. ડોશી–શાસ્તર તો નોખું એક શાસ્તર જ છે. એના ગૂઢારથ તો ડોશીઓ જ જાણે. એમાં ઘોડો કુદાવવો એ આપણું કામ જ નહિ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કસ્બા ગામની બજારે પોતપોતાની દુકાનો વાળતા વાળતા ચાર છ વેપારીઓ પ્રભાતને પહોર આવું નિગૂઢ તત્ત્વ ચર્ચી રહ્યા હતા. અને ભંગિયાઓએ પરોડિયામાં તાજી જ ઝાડુ મારેલી બજાર ઉપર પોતાનાં હાટડાંનો પૂંજો છાંટતા હતા.

'ગુલાબડાની ફઈ તો બચાડી ભારી ધર્મિષ્ઠ માણસ છે. ટેકીલી શ્રાવિકા છે હો! તકલાદી નથી, હરરોજ ચોવીઆર :- મહિનાની દસે દસ તથ્યનો અપવાસ : સાધુસાધ્વી હોય ત્યારે ખડે પગે સેવા, ઘંટીને અડવાની અને સગા દીકરાની વહુની પણ સુવાવડ કરવાની બાધા.'

'સુવાવડનું પાપ તો શ્રાવકના શાસ્તરમાં બહુ મોટું કહ્યું છે ને!'

'હા, અને આ ગુલાબડાની ફઈ એ બાબતમાં ભારી ટેકીલી છે. એક વાર એના ફળીમાં પાડોશીને ઘેર બાઈને પીડ ઊપડી. ઘરમાં કોઈ ન મળે. બાઈ ચીસોચીસ પાડે, પણ ગુલાબની ફઈ કોઈને ખબર આપવા જેટલા પાપમાં યે ન પડી, સામાયક કરીને બેસી ગઈ. પાડોશણ બાઈને એમ ને એમ બાળક અવતર્યું. નાળ પણ એણે હાથે વધેર્યું.'

'પાળે એનો ધરમ છે ભાઈ!'

'ધોધલે આવી અશરાફ ધર્મિષ્ઠ ફઈના નિસાસા લીધા. બાઈ રાતે ધા નાખતી જાતી'તી.'

ઝાડુ વાળવાનું કામ પૂરું થયું. વેપારીઓ થડા ઉપર બેસી ગયા. દીવા પ્રગટાવીને થડાને તેમ જ ત્રાજવાં તોલાંને પગે લાગ્યા. સંસાર ચાલ્યો જાય છે તે જ ઢબે ચાલવા લાગ્યો. પોતપોતાના પરિવારનાં પેટ પૂરતી ચણ્ય એકઠી કરવા સિવાય સવારથી રાત સુધી બીજી ઉપાસના નહોતી. ઉત્તર ધ્રુવના બરફઢંકાયલા પ્રદેશની માફક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહીં પણ વિચાર-સૃષ્ટિ થીજી ગયેલી હતી. જિંદગીની પળેપળ જાણે એક જ વાત બોલતી હતી કે 'શી ઉતાવળ છે! પડ્યા છીએ. પરિવર્તનની શી દોડાદોડી છે! હાલવા દ્યો ને!'

'ઘોઘલો' તો એની બાએ પાડેલું હુલામણું નામ હતું. ફઈએ 'ઓળી ઝોળી પીપળપાન' કરીને પાડેલું નામ તો હિંમતલાલ હતું. હિંમતલાલની ઉમ્મર વીસ વર્ષની હતી. હિંમતલાલ સાત અંગ્રેજી તો ભણ્યા હતા, પણ ગામલોકોએ તો ઘોઘલો ઘોઘલો જ કહ્યા કરી એની મરી ગયેલી માના હેતહુલાવ સદા અણભુલ્યા રખાવ્યા હતા. હિંમતલાલની છોકરવાદી પણ ચાલુ જ હતી અને એ રીતે 'ઘોઘલો' નામનું સાર્થક કરતી. હિંમત જ્યારે ગઈ કાલે ગામડાનાં કીચડ ખૂંદતો આવી પહોંચ્યો, ત્યારે મોટાભાઈ ગુલાબને ગુજરી ગયાં ચાર દિવસ થઈ ગયા હતા. ભાલના ભૂખપરા ગામે પડેલા હિંમતને ડાંસ કરડવાથી તાવ ચડ્યો હતો. ગુલાબનું સર્પદંશથી મરણ થયું એ ખબર મળતાં જ ચડતે તાવે એ ઘેર ધસી આવ્યો હતો, આવ્યો કે તરત જ એ ઘરની અંદર પેસી ગયો, ખડકીમાં બેઠેલા એના કુટુંબી, કાકા, મોટાબાપા ફાટી આંખે જ જોઈ રહ્યા, કે આ છોકરો નથી મોં ઢાંકીને રોતો,' નથી પૂછવા ય રોકાતો કે મારા ભાઈને શું થયું, નથી બૈરાંને ખબર આપતો કે જેથી એ બધાં મોં વાળે, પરબારો 'ભાભી! ભાભી! ભાભી ક્યાં!' એવા ગાંડા અવાજ કરતો એ રાંડેલી જુવાન વહુના ઓરડામાં દોડ્યો જાય છે. એની આંખોમાં લાજશરમ કે વિનય નથી. અવસરની ગંભીરતા એ સમજતો નથી.

'ભાભી! ભાભી! મારાં ભાભી ક્યાં!'

બારીબારણાં બીડેલા એ કાળા ઓરડાને ઊંડે ખૂણે એક આકાર બેઠો છે. નથી હલતો કે નથી બોલતો. છાપરા ઉપરના સહેજ ખસી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયેલા નળીઆમાંથી જરીક જેટલું—આંખની કીકી જેવડું ચાંદરણું પડે છે. એના ઝાંખા અજવાળામાં દેખાય છે—બુટ્ટાદાર રેશમી સાડલો : કોઇ પીરની કબર પર ઓઢાડેલી સોડય સમાન નિષ્પ્રાણ ને નિશ્ચલ : અંદર કોઈ શ્વાસ લે છે તેટલા પૂરતું જ જાણે એ કફન હલે છે.

'ભાભી ! ભાભી ! ભાભી કયાં !' હિંમતનો સ્વર ફાટી ગયો. ઓરડામાં હજાર શબો સૂતાં હોય તેવી નીરવતા હતી. ફક્ત એ રેશમી સાળુના ઓઢણા નીચેથી જરીક સંચાર થયો. અંદરના કલેવર ઉપર કંઇક રણઝણાટ થયો. એ હતો સોનારૂપાના દાગીનાનો ઝંકાર. કલેવર હતું તેણે કેવળ નિઃશ્વાસ જ પડતો મુકયો. કોઇ શક્તિધર્મીઓના ગુપ્ત દેવીથાનકનો જ આ દેખાવ હતો. કોઇનો જાણે ભોગ દેવાતો હતો. ઓરડો કદાચ હમણાં ચીસ પાડશે એમ ધારીને કોઇકે જાણે એને મોંએ ડૂચો દીધો હતો. ઓરડો રૂંધાઇ ગૂંગળાતો હતો—જાણે કોઇએ એની છાતી ચાંપી રાખી હતી. ઓરડાનાં કમાડ વચ્ચે હિંમત અટકયો હતો. ખૂણે બેઠેલી આકૃતિ પર એ નજર ફેરવતો હતો. એનું અંગેઅંગ તાવમાં તપતું હતું.

ઓચિંતો એક સોનાનાં કડાં પહેરેલ હાથ એના કાંડા પર જોરથી પડયો. એ ઝબકીને ફર્યો. ઘૂમટે ઢાંકેલ એ બીજી આકૃતિ હતી. એ હિંમતનાં ફઈબા હતાં. ફઇબાએ કહ્યું : 'તને કંઇ ભાન છે કે નહિ ? પાધરો ભાભી ભાભી કરતો ત્યાં દોડયો ગયો ! ભાભી ખૂણે બેઠી છે એ તો સમજ ! બહાર જા, અને અમને અમારી રીત તો કરવા દે !'

ફઇએ ધકેલીને હિંમતને બહાર કાઢયો. પછી એ ઘરમાં ગયાં. ખૂણો પાળનારીને ઠપકો દીધો. 'તમે પણ અજ્જડ થઇને બેઠાં રહ્યાં ? દેર હાલ્યો આવે છે તો ય મોં ન વાળ્યું ? એટલી યે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાન નથી બળી! હું તે કેટલેક ઠેકાણે દોડાં કરું? રસોડે દસ કાંણિયાની રસોઈ તો કરાવું ને! ઘીનો ડબો લાવીને મૂક્યો છે તો યે તમે તપેલીમાં ઘી હજી કાઢ્યું નથી? રોટલીઓ ઝબોળવા જોશે ને? લ્યો હવે એક વાર મોં વાળી લઈએ. સામાં વેણા કહેતાં આવો જોઉં.'

ફઈજીએ ને વહુએ રુદન આદર્યું. ચાર દિવસમાં લગભગ ચાલીસ–પચાસ વાર એ પાઠ બોલાયો હતો. વિધવાને કંઠે વેણ ચડી ગયાં હતાં. એ રડતી રડતી બોલતી ગઈ. 'ચાંદલે ચૂડલે ચોર પડયા: ઢોલિયે ધાડચું પડી: પલંગે પોકાર પડયા: તડકે બેસી તેલ છાંટયાં: માથાં વાઢી ધડ રખડાવ્યાં: કૂણી કાતળીએ વાઢ પડયા:' એ હતી રુદનની ટૂંકો. એવી તો ઘણી હતી. વહુ ચૂકયાં ત્યાં ફઈ સુધારતાં ગયાં.

રુદન બંધ પડયું તે દરમિયાન બીજાં સગાં પરગામથી આવી ગયાં હતાં. કુટુંબની બાઈઓ પણ હાજર થઈ ગઈ હતી. મહેમાન બૈરાંએ ફઈબાની તારીફ આદરી:

'સારું થયું કે બેન ઝટ આવી પહોંચ્યાં. નીકર આ બાપડી નાની બાળને આવો લાડકો ખૂણો કોણ પળાવત?'

'એને બચાડીને પછી કયાં ઓઢવાપે'રવાના દી' રહ્યા છે!' ફઈબાએ અનુકમ્પા વહાવી: 'ઘરમાં નથી સાસુ કે જેઠાણી, જે એના લાડકોડ પૂરે.'

'હા, જે કહીએ તે અત્યારે તો તમારા અંગમાં છે બેન!' વખત વહુ બોલ્યાં: 'તમે છો તો રોજેરોજ એને માથે નવા નવા સાડલા નાખો છો. દાતણ, પાયલું ને પાણીનો લોટો પણ એની પાસે જ મૂકો છો. બબે તો ચાકળા નાખી દીધા છે. એ બાપડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાભકુંવરનું જોયું'તું ને ! નખેદ સાસુએ ખૂણામાં ઘાલીને સારો સાડલો ય નો'તો ઓઢાડયો. ગાભા પેરાવ્યા'તા !'

'ડોકમાં દાગીના ય નાખ્યા છે ના ?'

'હા જ તો.' ફઈએ વહુનો ઘૂમટો જરીક ડોકનો ભાગ દેખી શકાય તેટલો ઊંચો કરીને કહ્યું: 'મારી ડોકની ગુલછડી અને ચંદણહાર, એ ય પે'રાવેલ છે.'

'એનાં ય ઘરાણાં હશે તો ખરાં ને ?'

'હશે, પડયાં હશે કયાંઈક. અટાણે કયાં ખોળવાં ? મારાં એ એનાં જ છે ને ?'

'ફઈજી ! મારી મોહનમાળા તો ઘીનો ડ......'

'હાં હાં માડી !' વહુને ફઈએ બોળી મારતી અટકાવી : 'તમારાથી અટાણે કાંઇ જ ન બોલાય. સાદ જ ન કઢાય. ઓરડો યે તમારો બોલાસ ન સાંભળે એવું રાખવું, તમારે તો ખૂણો પાળવાનો છે. એ તો પછી બધું થઈ રહેશે.' ફઈએ વહાલપથી વહુના વાંસામાં હાથ ફેરવ્યો. એ પોચો હાથ એક ઠેકાણે જરાક અટકયો હતો. આંગળી દાબીને ફઈએ વહુને સંકેતમાં સમજાવ્યું હતું.

ખરી વાત એ હતી કે મહેમાનોને રોટલીમાં પીરસવા સારુ ઘીનો એક ડબો લાવવા માટે વહુનો એકનો એક દાગીનો ઘરાણે મુકાઇ ગયો હતો. બાકી દાગીના હતા જ નહિ.

'બેન ! તમે છો તે કેવી ઘરની રીત સચવાય છે ? બેન તો કુળનું ઢાંકણ છે હો !'

'એમાં કયાં પાડ કરીએ છીએ બાપુ ! ભાઇનું આબરૂદાર ખોરડું : આજ ભાઇનું ગામતરું : મારે ગુલાબ આચિંતો ફાટી પડયો : વેવલો સાવ છોકરવેજા : ખબર પડી કે તરત ધા નાખતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી છું. આંહીં જોઉં તો વહુ સૂનમૂન પડેલી: વહુને તાણ આવે: પછી વહુને હડબડાવવા પૂછ્યાં કે 'બાઈ! આમ પડયું રિયું કામ આવે કાંઈ? અત્યારે તો કેડય બાંધીને કૂટવું જોઈએ ને! મરણ જેવું મરણ છે! હાથ ઝાલીને ઉઠાડયાં.'

વખત વહુએ પણ યાદ કરીને કહ્યું: 'અને બેન! મરણ થયું તે ઘડીથી જ વહુ તો હિસ્ટોરિયાના તાણમાં ને તાણમાં પડી ગયાં. બોલે નહિ, રોવે નહિ, ડોળા ફાડીને રોયા કરે. ડીલે લૂગડાંના ઢંગ નહિ. અમે તો મૂંઝાઈ ગયાં. અમારે છાજિયાં લેવા સારુ ઊભા થઈ રહેવું પડેલું. પછી અમરત માએ ત્રાડ નાખી કે તમે બધાં વહુને પંપાળો છો શા સારૂ! હાથ ઝાલીને ઊભી કરો, આંહીં લાવો, અને નાખો આપણી સહુની વચાળે. આ એમ છાજિયાં લેવરાવ્યાં'તાં. પછી તો બેન! તમે આવીને એને બરાબર ચાલાક કરી દીધાં છે. હવે વાંધો નહિ આવે.'

'લાડકો ખૂણો છે બાઇ! મારી કાયા બેઠી છે ત્યાં લગી તો કચાશ નહિ રહેવા દઉં.'

કાળા સાંડલામાં ઢંકાયેલું એક બીજું શરીર હાથમાં તપેલું લઇને અંદર આવ્યું. પણ મોં ઢાંકેલું હતું. એણે કહ્યું: 'દસ વાગી ગયા બેન! રોટલી ઊતરે છે. મહેમાનને હવે જમવા બેસારી દેશું ને? આ તપેલામાં ઘી કાઢી દેજો.'

'વહુ! ઘી કાઢી દેજો તમારે હાથે. ડબો તમારે પડખે જ પડયો છે.'

'લાડકો ખૂણો' માણનારીએ ઘીનું તપેલું ભરી દીધું.

'વાહ! ફૂરિયા જેવું ઘી: ભારે ફરસું!' એક જણીએ ઘૂમ-ટામાંથી નીરખીને ઘી વખાણ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મેમાનને મોઢે તો ઘર પ્રમાણે દેવું જ જોવે ને!'

એમ કહી ફઈએ સહુને જમવા ઉઠાડયાં. ઓરડામાંથી જાણે ભમતા ભમતા ઓળા નીકળ્યા. ઓરડો ખાલી થયો. એ પ્રેતસૃષ્ટિ પૈકીનો એક જ બુટ્ટાદાર સાડલો 'લાડકા ખૂણા'માં, શ્વાસ પણ ગભરાઈને ખેંચતો બેઠો રહ્યો. એના મોં ઉપર, એની આંખોમાં, એના અંતરમાં શું શું થતું તે અગમ્ય જ રહ્યું. કવિની કલ્પના કે અંધકારની આલેખનશક્તિ ન ભેદી શકે એવાં જે ગાઢ ઊંડાણો છે, તેમાં 'લાડકો ખૂણો' તો સહુથી વધુ અતલ અને અંધકારભર્યો છે. એ ઓળાના માથા ઉપર માત્ર એક ચાંદરડું—આંખની કીકી જેવડું જ નાનું ચાંદરડું નીરખી રહ્યું હતું. આકાશ જાણે માનવીનાં છિદ્રો જોતું હતું.

રસોડું ગાજે છે—દાળ શાકના નહિ, પણ ઘીના સબડકાથી ગાજે છે, કુટુંબની નાનેરી વહુઓ રોટલીઓ ઉતારે છે. એક પછી એક એ ફળફળતું ફૂલકું ઘીના ભર્યાં તપેલામાં ઝબોળાતું જાય છે, ઝબોળવા બેસનાર પણ દિવાળી ડોશી છે. (ઘરનું માણસ ઘી ઝબોળવા ન બેસી શકે. એને હાથે સંકોચ થવાનો સંભવ છે.) ઝબોળ્યા પછી પણ ઘી નીતરી ન જાય તે સારુ ફૂલકું ચારે બાજુથી ઝાલીને, વચલા ખાડામાં ઘી સહિત મહેમાનની થાળીમાં ફગાવાય છે. થાળીમાં એ ઘીનો વીરડો એક બાજુ ભરાઈ રહે તે સારુ દરેક મહેમાન થાળીને પગના પોંચા ઉપર ટકવે છે. વીરડામાં બોળાઈબોળાઈને બટકું લાંબા ઘૂમટા સોંસરવું થઈને એ શોકાર્ત મોંમાં સબડકા ગજાવતું સમાઈ જાય છે. રોટલી ઝબોળવા બેઠેલ દિવાળી ડોશી વચ્ચે ટપારે છે કે 'ચૂલે રોટલી કોણ ઉતારે છે ભા! એને કે'જો કે રોટલી મોટી થાય છે. સમે ફેરે ઉતારો.'

રસોડાની સામે જ 'લાડકા રંડાપા'વાળો ઓરડો હતો. એની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આરપાર બીજે છેડે નાની બારી હતી. બારી બંધ હતી. પણ એની ચિરાડમાંથી કોઇક ગૂંગળાતો અવાજ માંડમાંડ પેસતો હતો : 'ભાભી! ઓ ભાભી ! ભાભી !'

ભાભીના આખા દેહને ભુજપાશમાં દાબીને 'લાડકો ખૂણો' બેઠો હતો. એણે ભાભીની ગરદન ચાંપી રાખી હતી.

ચિરાડ સોંસરવો રૂંધાતો એ ગદ્ગદિત અવાજ ફરી વાર બોલ્યો : 'ભાભી ! આ બધું શું થઇ ગયું ! ભાભી મારે એક વાર તમારું મોઢું જોવું છે. આ તરડમાંથી મને જોઇ લેવા દો.'

—ને રસોડામાંથી સબડકા સંભળાતા હતા : દાળના નહિ, ઘીના.

· ૨ ·

ઓંસઝાણું હજુ નહોતું થયું. અજવાળી પાંચમના પરોઢિયામાં કેવળ તારાઓ જ જાગતા હતા, અને છાતી સોંસરી જાય એવી કારમી ટાઢમાં એકલા અભરામનો જ ટપો પહેલો ફેરો નાખવા નીકળ્યો હતો. ફઇ જાગી ગયાં, વહુની પથારી ખાલી દીઠી, પોતાના પહેરા-માંથી ખૂનનો તોહમતદાર ગુમ થયો દેખીને પેહેરેગીરને જે ફાળ પડે તેજ ફાળ ફઇને પડી. ઓસરીમાં કંઇક ઝીણો બોલાસ સંભળાયો, ફઇ ઊભાં થયાં, ત્યાં તો હાથમાં ખાલી લોટો લઇને વહુ બહારથી આવી ઊભાં રહ્યાં, ઝાંખે દીવે ફઇનું ફાળે ગયેલું ને વાળ વીંખાયેલું મુખમંડળ વહુને પોતાના ઝીણા વાયલના નવાનકોર ઘુમટામાંથી પણ વિકરાળ દેખાયું.

'ક્યાં ગયાં'તાં ?'

'શેરીમાં દિશાએ બેસવા.'

'એકલાં ? રસ્તે લોકોનો અવરજવર મંડાઇ ગયા પછી નીકળાય ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'શું કરું? હું એ દા'ડાથી અકળાતી હતી. પેડુમાં ને પેટમાં વાઢય આવતી હતી. ઘરમાં નથી વાડો કે નથી આડશ. ફળીમાં ઘોઘોભાઈ સૂતા છે. ક્યાં જાઉં?'

'બાનાં આપવા હોય તો તો હજાર આપી શકાય. વરસ જેવડી શિયાળાની આખી રાત પડી'તી, તેમાં ક્યારેય વખત ન મળ્યો, તે ઠેઠ સવારને પો'ર શેરીમાં ગયાં?–ને તે ય એકલાં?'

'તમે ભરનીંદરમાં હતાં. રાતે બાર બજ્યા પછી તો બાઈઓ ઊઠી, તે પછી પણ શેરીમાં તો અવરજવર ચાલુ હતો. તમે ના પાડી, કહ્યું કે 'એક કલાક પછી જાશું,' પછી તમને ઝોલું આવી ગયું. હું કેમે ય કરી સૂઈ ન શકી. પેટ ને પેડુ બેયમાં વાઢય આવતી'તી. માથું ફાટતું'તું. તમે હમણાં જાગશો, હમણાં જાગશો, એમ થતું'તું. પછી મારી યે આંખ જરીક મળી. મને બહુ બીકાળાં સ્વપ્નાં...'

'હવે તમારાં સ્વપ્નાંની પરડ મારે ક્યાં સાંભળવી છે? તમે આટલાં મોડેરાં અને એકલાં શેરીમાં ગયાં, એમાં આપણું માત્યમ નહિ. બૈરાંની જાતને મન અને શરીર ઉપર કાબૂ તો હોવો જ જોઈએ ને? એમાં હાજત દબાવવાથી ક્યાં મરી જવાનાં હતાં! આ અમારા સામું તો જોવો! આપણાં કુટુંબમાં જ તમારી નજર સામે પચાસ તો રાંડીરાંડો છે. અમે બધાં પણ બાળ-રંડાપા જ વેઠીએ છીએ ને? અમારે તો લાઠીની શૂળી જેવાં સાસરિયાં હતાં. મારા સસરાનું તો નગરશેઠનું ખોરડું હતું. આખી રાત ને આખો દી છ છ મહિના સુધી ઘરમાં ને ડેલીમાં માણ-સોની ધમસાણ્ય બોલતી. પણ પૂછી જોજો જઈને, કોઈએ આ તમારી ફઈજીના લાડકા રંડાપામાં ક્યાં યે, રજતલ જેટલી યે એબ દીઠી છે? મન ઉપર અંકુશ રાખવા દોયલા છે. આજકાલના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાનડિયાંનું ગજું નહિ. અસલી ગજાં જ નોખાં. તમને કાંઇ થયું ? એકલાં લોટો ભરીને હાલી નીકળ્યાં શેરીમાં !'

વહુના મોંમાં જીભ જ ન રહી. એને પણ દિલમાં પસ્તાવો થયો કે પોતે ભૂલ કરી છે. એને હવે યાદ પણ આવ્યું કે અભરામનો ટપ્પો છડિયાં લઇને જ્યારે રસ્તા ઉપર નીકળ્યો હતો, ત્યારે મારું કોરું પહેરેલું વાયલ તો તારોડિયાના તેજમાં ચોખ્ખું દેખાઈ ગયું હશે ને ! અભરામ ટપાવાળાનાં છડિયાંએ મને ઓળખી લીધી હશે ને ! અરેરે ! એ બધાં મારા માટે શું ધારશે ? એ બધાં કેટલે ઠેકાણે મારી વાતો કરશે ? અત્યારે સ્ટેશન પર પણ મારી જ વાતો થતી હશે ને ? સવારે ગામમાં ખબર પડશે તો ? લોકો મારા ઉપર કેવા કેવા વહેમ લાવશે !

'ને હજી તો આવા દસ મહિના ખેંચવાનાં છે.' ફુઇએ યાદ આપ્યું; 'અત્યારથી હૈયું હારી બેઠે કાંઇ ખૂણો પળાશે ? કોળીવાઘરી જેવું કહેવાશે. આપણી જાત્ય કોણ ? ખોરડું કયું ? તમારે સગાં કેવાં કુળવાન ! હજી તો મારા સસરાની ત્રીજી જ પેઢીએ અમારે ઘરે સુલતાનપર ગામની નગરશેઠાઇ હતી—'

એવી એવી ખાટીમીઠી શિખામણો આપતાં તો પ્રભાત થવા આવ્યું. અને ઓસરીમાં ગોદડું ઓઢીને પડેલા ઘોઘલાએ આ ચર્ચા કાનોકાન સાંભળી લીધી. એ નાદાન છોકરાને આજે પહેલી જ વાર જ્ઞાન થયું કે લાકડા રંડાપાનો ખૂણો શોભાવતી ભાભીઓ અને બહેનોને ઝાડાપેશાબની વાતોમાં પણ વિધિ કરવાની હોય છે, તપ તપવાનાં હોય છે. ઘોઘલો હજુ હમણાં જ સત્યાગ્રહની લડાઇમાં જેલ વેઠીને આવ્યો હતો. જેલમાં એને ચક્કી પીસવાનું કામ કરવું પડેલું. સાંજે છ વાગ્યામાં તો ખુરાકોમાં પૂરાઈ જવાનું હતું. ખૂનીઓ અને ડાકુઓ પણ પોતાના ભેળા પૂરાતા. ત્યાં જેલમાં તો એ લોકોને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારુ પણ ઝાડાપેશાબનાં ઠામડાં ખુરાકોમાં મુકાતાં. ત્યારે આ લાડકો રંડાપો કઈ જાતનું કારાગૃહ હશે? કયા ભયંકર અપરાધની એ સજા હશે? આવા દસ મહિનાને અંતે 'ભાભી'ના શરીરનું શું થશે? એના દિલની ગતિ કેવી બની જશે! 'ભાભી' પણ 'ફઈબા'ની જ નવી આવૃત્તિ બની જશે ને? વિચાર કરતાં કરતાં શિયાળાની પરોઢે ઘોઘલાની આંખો મળી ગઈ. પણ એ નિદ્રા નથી, તંદ્રા છે.

સ્વપ્ન શરૂ થાય છે. ઝાડની ડાળીએ ઠેકતાં વાંદરાં જેવાં ધડા વગરનાં છતાં ઉગ્ર એ સ્વપ્નો છે. એને દેખાય છે કે એક ચરુ ઊકળે છે. ચરુ નીચે ફઈબા જેવી અસંખ્ય આકૃતિઓ જ્વાલાઓને સ્થાને ઊભી છે. ખદખદતા એ ચરુની પાસે શરીર વગરના બે હાથ દેખાય છે. એ બે હાથો ભાભીને-તથા ભાભીના જેવી જ મસ્તીખોર, ગેલતી, વહાલભરી માનવાકૃતિઓને ઉઠાવી ઉઠાવીને ચરુમાં નાખે છે. પછી એને ઓગાળીને કરેલો રસ એ ચરુમાંથી બકડીએ બકડીએ ભરીને પેલા બે હાથ એક લોઢાના બીબામાં રેડે છે. પછી બીબાંની પેટી ઉઘાડીને એક પછી એક આકૃતિઓને બહાર કાઢે છે. એ દરેક આકૃતિ જીવતી થાય છે. ભવાં ચડાવે છે. એના આગલા બબ્બે દાંત લાંબા થવા લાગે છે. એમાંની એક લંબદન્તી ઘોઘલાના ઘરમાં ઘૂસે છે. ઘોઘલો પોતાની નવી પરણેલી વહુ સાથે વાતો કરે છે. લંબદન્તી કમાડની ચિરાડમાંથી ડોકાય છે: કહે છે: 'નથી ઓળખતી? હું તારી ભાભીજી! મારા દેખતાં વર સાથે વાતો? ચાલ ચાલ દેવદેરે! ચાલ ફુલકોરબાઈ આજીજીની પાસે! હું તારી સુવાવડ નહિ કરું. મને મહારાજે બાધા દીધી છે. ચાલ, સંઘ નીકળ્યો છે, પાંચ તીર્થોની જાત્રાએ.'

'ભાભી! ભાભી! ભાભી!' એવી ચીસ પાડતો ઘોઘલો જાગી ઊઠયો ત્યારે ફઈ એને ઢંઢોળી રહ્યાં હતાં કે 'ભાઈ! બાપુ! ભલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઈ ને ઊઠીશ હવે? વહુનાં માબાપ અત્યારની ગાડીએ ઊતર્યાં છે, ને અમારે હમણાં અહીં ધડાપીટ કરવી પડશે. મહેમાનને માટે બેસણું તો પાથર! હમણાં આવી પોગશે બધાં.'

* * *

બપોરે શાંતિવેળાએ હિંમતે ભાભીના બાપ પાસે વાત મૂકી કે 'તમે એને તમારે ઘેર તેડી જાવ. આંહીં એને દસ મહિનામાં મારાં ફઈ અને મારું કુટુંબ મારી નાખશે.'

'શી રીતે લઈ જાઉં? મારી ઈજ્જત જાય.'

'પણ હું રજા આપું છું ને! ઘરનો ધણી તો અત્યારે હું જ છું, ને? હું મારાં ભાભીને રાજીખુશીથી છૂટાં કરું છું.'

'હિંમતલાલ! વહેવાર બહુ વિકટ છે. હું દીકરીને લઈને ગામમાં પેસું, એટલે મને તો ન્યાત ફોલી જ ખાય. મને ગોળ બહાર મૂકે તો મારાં છોકરાં ક્યાં વરે?'

'તમને તમારી સગી દીકરીની દયા નથી? આટલું યે બળ નહિ બતાવો? કોણ, તમારો ચત્રભુજ શેઠ તમને ન્યાત બહાર મૂકશે? એ સગા દીકરાની વહુને ફસાવનારો—'

'હિંમતલાલ! ભલા થઈને એ વાત કરો મા!'

'કેમ? એને તો ન્યાત કાંઈ નથી કરતી. પેટની દીકરીને પંચોતેર વર્ષના લખપતિ વેરે પરણાવનાર માકા શેઠનો વાળ કોઈ વાંકો નથી કરતું. કોળણોને ઘેર પડ્યા રહેનારા તમારા મહાજનના શેઠિયા તો મૂછે તાવ દઈ ફરે છે. રાંડીરાંડોની થાપણો ઓળવનારાઓ તો એનાં છોકરાંછોકરીને વરાવે પરણાવે છે. અને તમને દીકરીને આગની ઝાળમાંથી કાઢવા સારુ ન્યાતબહાર મૂકશે? જુવાન બાઈનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુરુષ ફાટી પડે એ આપદામાં એને આશ્વાસન દેવાનો, દુઃખ વિસરાવવાનો બીજે, સદ્‌વિચારે ચડાવવાનો મને કે તમને હક્ક નહિ?'

'ભાઈ લોકાપવાદને કોણ જીત્યું છે? મારું ગજું નથી. દીકરીનું વળી જે થાય તે ખરું! જેવાં એનાં તકદીર! કોઈ શું કરશે? આખા જન્મારાના રંડાપા કરતાં મોત શું ખોટું છે! અમારા ભત્રીજાની દીકરીને એનો ધણી મૂઆ પછી ખૂણામાં ને ખૂણામાં ક્ષય લાગુ થઈ ગયો, બિચારી વહેલી છૂટી ગઈ.'

· ૩ ·

માબાપ ગયાં. લાડકો ખૂણો ઝાલીને ભાભી બેઠી રહી.

દિયર અને બાપ વચ્ચે થયેલી વાતચીતો એને કાને કમાડની ચિરાડે પહોંચાડી હતી. સગો જન્મદાતા પણ પોતાની આબરૂનો જ વિચાર કરી રહ્યો છે! એને હજુ છોકરાં વરાવવાં છે! માટે એ મારું મોત પણ થવા દેવા તૈયાર છે! એ પોતાના મનને પૂછવા લાગી: હું આ ધર્મ કોના સારુ સાચવી રહી છું? ગુલાબને સારુ? ના, ના, આ ભીડાભીડમાં, આ વિધિક્રિયામાં આ લાડકા ખૂણામાં ગુલાબની તો ઝીણી યાદ પણ કયાં રહી છે! હું ખૂણો તો પાળું છું એવી બીકે કે લોકો શું કહેશે! કયા લોકો? દિયરે બાપની પાસે વર્ણવ્યા તે બધા? શું કહેશે! તેઓના કુકર્મોને માટે તો કોઈએ કાંઈ કહ્યું નથી, ને મારા માટે કહેશે? શું કહેશે? કહીકહીને શું કહેશે? વંઠેલી: નિર્લજ્જ: કુળબોળામણુ: બસ ને?

એવી ઘટમાળ દસેક દિવસ ફરતી રહી. અગિયારમી સાંજે સંચાની માફક ભાભીની આંગળીઓ ગરદન ઉપર ફરતી હતી અને ગળાના દાગીના ઉતારીઉતારીને નીચે ઢગલી કરતી હતી, ત્યાં ફરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ્યાં. હાથમાં રેશમી કપડાંની જોડય હતી, કહ્યું : 'લ્યો, આજ તો આ પે'રજો ! આજ મારાં સાસરિયાં કાણ્યે આવવાનાં છે.'

'મારે નથી પેરવાં.'

'કાં ? અને આ શું ? આ દાગીના કેમ કાઢી નાખ્યા ?'

'પાછા લઇ જાવ.'

'એટલે ? ખૂણો પાળવો આકરો થઈ પડયો ? કે તમને કાંઈ ઓછું પડયું ? પેરી લ્યો, છોકરમત કરો મા !'

વહુ ચુપ રહી. ફઇના હોઠ તપી ગયા. 'આ માથું કોણે ભમાવી નાખ્યું તે હું જાણું છું. ધોઘલે કાન ફૂંકયા છે પરમ દી પરોઢિયાના ! માડી રે. કામ વંઠયું.'

ફઇએ કપાળ કુટયું. એ ધડાકા સાંભળીને હિંમત ઓરડામાં ધસી આવ્યો. એણે ભાભીને ઘૂમટો ઉઘાડીને ઊભેલી દીઠી. એક વારનું ગુલાબી મોં ચિતામાં શેકાયલું હોય તેવું દીઠું. ફઈ બોલ્યાં : 'તારે ખૂણો છાંડીને—'

'ફઇબા !' ધોઘલાએ કહ્યું; 'તમે આ લાડકા ખૂણામાં રોજ દીવો પેટાવજો ને અહીં રહેજો. હું ભાભીને લઇને જાઉં છું.'

'કયાં ?'

'ગમે ત્યાં.'

'ના રે બાપુ ! હું તો આ હાલી તમારી મોઢા આગળ. સાચવો તમારું ઘર.'

ધડાપીટ કરતાં ફઈ ગયાં. વળતે દિસસે દિયરભોજાઈ પણ ગયાં. સાંજે ઘર ઉજ્જડ પડયું હતું. ઓરડામાં રેશમ રઝળતાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાડકા ખૂણાને છાપરાનું ચાંદરણું પૂછતું કે 'પહેરનારી ક્યાં ગઇ?' અને લોકો વાતો કરતાં હતાં.

એકાદ મહિનો વીતી ગયા પછી એ ખડકીનું તાળું ઊઘડ્યું છે. અંદર વસવાટ શરુ થયો છે. રૂંધાઇ રહેલા એ ઓરડામાં સૂર્યનાં કિરણો અને આકાશની વાયુ-લહરીઓ, જાણે કે સાતતાળી દા રમતાં રમતાં દોટાદોટ કરી રહ્યાં છે. બારીબારણાં હસીહસીને બોલતાં હોય ને જાણે-'ફઇબા નથી. ફઇબા નથી.'

ખડકીને માથે કાર્ડબોર્ડના પૂંઠા ઉપર મોટા અક્ષરો લખ્યા છે કે 'વછિયાતો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે વીશી.' નાને અક્ષરે ભાત પાડીને અંગ્રેજી અક્ષરો કોતર્યા છે કે 'work is worship.' ફળિયામાં બપોરની વેળાએ ઘોઘાભાઇ-ઉર્ફે હિંમતલાલ અજીઠાં વાસણનો ખડકલો માંજે છે. સફેદ છાયાવાળી ભાભી ઓસરીમાં કમોદ ઓઘાવી રહી છે. બન્નેનાં મોં ઉપર ઊંડી પ્રસન્નતા ઝલકી રહી છે. બન્ને વાતો કરે છે.

'કાલથી બે વિદ્યાર્થી વધે છે ભાભી! આજ જમવા આવેલા તે બાપડા બહાર નીકળીને વાતો કરતા હતા કે આજ જાણે માના હાથની રસોઇ મળી.'

ભાભીની નેત્ર-જ્યોતમાં જાણે નવું દિવેલ પૂરાયું : 'ને ઘોઘાભાઈ! ઇસ્પિતાલવાળા બોલ્યા દરદીના બાપા પણ હવેથી આંહીંથી જ થાળી લઈ જશે. આપણે એ દરદી સારુ ઝીણા ચોખા લઈ આવશું ને?'

'હા, હા, બચાડા દલપતરામ કારકુનથી પણ બોખા દાંતે મોટા ભાત ચવાતા નથી.'

'વછિયાતોને તો ભાઇ, તમારે થોડીક તાણ કરીને જમાડવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હો ! સ્ટેશનોની વીશીમાં ખાધેલું ને, એટલે આંહીં શરમાઇને ભૂખ્યા રહે છે માંહી માંહી તો.'

એવી બપોર વેળાએ, કાંડે સોનાનાં કડાં, ડોકમાં અકેકેક બબ્બે હેમના દાગીના, લાલ લાલ અટલસનાં કાપડાં અને કાળા ઝીણા સાડલા પહેરીને દસ બાર બાઈઓ નીકળે છે. હાથમાં અકેકેક બબ્બે ધર્મ-પોથીઓ હોય છે. જતી જતી એ બધી આ ખડકીમાં ડોકિયાં કરે છે. પરસ્પર હસતી હસતી વાતો કરે છે કે—

'માડી રે ! પાછાં પેઠાં આ તો ગામમાં.'

'રંડાપામાં ધૂળ નાખી. ખૂણો પાળવાને સાટે તો ભઠિયાર-ખાનું ખોલ્યું.'

'નાની બાળ અલકમલકનાં માણસું સારુ વીશી માંડીને બેઠી. અરે મૂઇ ! બાળવિધવાને દેવદેરાં ન સૂઝયાં, ધર્મધ્યાન ન ગોઠયાં, સાધુસાધ્વીની સેવાયું ન ગમી–કયાં જાતી ઝીંકાણી !'

'લ્યો હાલો હાલો, આપણે શાસ્તરનું ભણતર ખોટી થાય છે. આપણે શું કરીએ ? ભોગ એના !'

'કાલે આર્જાંજી આંહીં વો'રવા ચડતાં'તાં. હું ભેગી હતી તે મેં ચેતાવી દીધાં.'

રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ જીભો ચલાવતી સુવર્ણે મઢેલી ધર્મ-પૂતળીઓ શાસ્ત્રો શીખવા માટે સાધુ-સ્થાનકે ચાલી ગઇ. કમોદ ઓધાવતી ભાભીથી જગતના બોલ ઝિલાયા નહિ.

ઘોઘલાભાઇની વીશી તો પરગામના અનેક વિદ્યાર્થીઓની અને વછિયાતોની મા બની ગઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ કોઇ વાર કામ ઓછું હોય, ભાભીને એકલવાયું લાગતું હોય, ધોધાભાઈ નળાખ્યાન ગાતા હોય, હિસ્ટીરિયા નામનો અતિથિ અંગ ઉપર આવું આવું કરતો હોય, તે વેળા ધોધલાની પાસે એક રામબાણ ઔષધ હાજર હતું—

'ત્યારે હવે ફૈબાને તેડાવશું કે ભાભી? લાડકો ખૂણો અધૂરો છે તે પૂરો કરશું કે?'

હસી પડીને ભાભી પાણીની હેલ્યો લાવવા મંડતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવી વાર્તાઓ

વાર્તા દસમી : ધૂધા ગોર

ખડકીનું બાર ભભડયું અને મારા મોંમાંથી ઉદ્‌ગાર પડયો : 'કમબખ્ત આજ રવિવાર પણ પારકાના બાપનો—'

કમાડ ઊઘડતાં જ દિદાર થયા—

હાથમાં ઘીનો અર્ધો ભરેલ લોટો, ખંભે સીધું ભરેલી લાંબી ઝોળી, કપાળે ત્રિપુંડ, ભમ્મરોને ભેળી કરતો ભસ્મનો ચાંદલો, મોંમાં તમાકુવાળું પાન અને બેતાલીશ વર્ષે પણ હસતું મોઢું ; છેલ્લાં પાંચ વર્ષો થયાં જે પહેરતા તે જ ફાટેલ પોશાક. એ જ ચેકનો થીગડેદાર કોટ, એ ખાદીનો ફેંટો ને કફના બુતાનને સ્થાને રાતા દોરા બાંધેલ ખમીસ. ફેરફાર ફક્ત થીગડાંની સંખ્યામાં થયો હતો.

આ તો ધૂધો ગોર ! મારો 'કમબખ્ત' શબ્દ એણે નક્કી સાંભળ્યો હશે. પછી તો 'આવો આવો઼ ઓ હો હો હો—' વગેરે મારા વિવેકના નળની ચકલી મેં પૂરેપૂરી ઉઘાડી નાખી. પણ 'કમબખ્ત' શબ્દે પાડેલી અસર વિકટોરીઆ રાણીના બાવલા પર વર્ષો પૂર્વે કોઈએ લગાવેલા અસાધ્ય કાળા લેપ જેવી જ ધૂધા ગોરના વદન પર રહી ગઈ.

સોગંદ પર કહું છું-હું બેરીસ્ટર છું એટલે સોગંદનામાનો સંસ્કાર ઊંડો પડી ગયો છે-કે ધૂધા ગોરને દેખી મને હર્ષ થયો. કોઈકે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજાને ઘેર કાળ જેવા થઈ પડનાર એ ગોરનું મારે ઘેર આગમન મને ગમતું. બીજે ઘેર એ લેવા જતા, મારે ત્યાં તો એ આપવા આવતા. એ આપી જતા–અનુભવોનો ખજાનો.

'કેમ ઘૂઘા ગોર! કહો, આટલે ઝાઝે દિવસે કાં ડોકાયા?'

'આ લગનગાળો ફાટી નીકળ્યો છે ના ભાઈ!' ઘૂઘા ગોરે કોઈ રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો હોય ને પોતે જાણે દાક્તર હોય એવો હર્ષ પ્રકટ કર્યો. 'ને તેમાં પાછું આ વખતે તો ભાઈ, બેવડે દોરે કામ છે. જ્યાં જ્યાં લગન, ત્યાં ત્યાં મરણ: એટલે સપ્તપદી અને સરાવણું, બેઉ વાત ભેળી. બેઉ વાતે લાભ સવાયા છે. પાઘડી, ધોતિયાં ગોદડાં, ગાદલાં ને શ્રીફળોનો પાર નથી રહ્યો.'

'હાં, એ તે આ વર્ષે શી અજાયબી બની છે, ઘૂઘા ગોર! લગન ને મરણ જોડાજોડ?'

'હું તો મારી ઊંડી વિચારણાથી એમ માનું છું ભાઈ,' ઘૂઘા ગોરને પોતાની એક ફિલસુફી હતી: 'કે કાં તો આજના નાસ્તિકો જેને માનતા નથી તે 'વીવા ત્યાં વરસી ને લગનમાં વિઘન'ના પ્રાચીન સૂત્રની પ્રતીતિ કરાવવા યમદેવ આ કરી રહ્યો હોય, અથવા તો 'સુખદુઃખે સમે કૃત્વા, લાભાલાભૌ જયાજયૌ' એ ગીતા–પાઠ ભણાવવાનો કાળનો સંકેત હોય, અર્થાત હે લોકો, લગનમાં હર્ષને વિષે કે મરણમાં શોકને વિષે ચિત્ત ન જવા દેવું એવી આ કોઈ અંતરિક્ષની શીખામણ હોય.'

ઘૂઘા ગોરની ફિલસુફી ગરમાગરમ શીરા જેવી સરલતાથી ગળે ઊતરી જનારી છે. મને એમના મનનું સમત્વ દંભી નથી લાગ્યું. કેમકે મેં એમને પણ કદી લગન કે મરણમાં ભિન્ન લાગણીઓથી દ્રવતા દીઠયા નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'વીવાડો પણ ભારી ઉપડયો છે હો ભાઇ ! હજુ તો કૃષ્ણપક્ષમાં ફેર થવાનો છે.' ઘુઘા ગોરે જાણે કોઇ ભીષણ આપત્તિ સામે મને ચેતાવ્યો.

'આપણી લગ્નની પદ્ધતિમાં હવે આટલે વર્ષે પલટા ને સુધારો તો ઘણો ઘણો થઈ ગયો હશે, નહિ ઘૂઘા ગોર !'

'હા ભાઇ !' ઠાવકું મોં કરીને મને ઉત્તર આપ્યો. 'બે ત્રણ મોટા ફેરફારો તો હું અવશ્ય જોઈ શકયો છું. એક તો પાટીઆં બદલાણાં છે.'

'પાટીઆં ?'

'હા, પૂર્વે જે પાટીઆંમાં 'ભલે પધાર્યા' અને 'વેલ-કમ' લખાતું તેને બદલે હવે ત્યાં 'પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં' એ વાકય લખાય છે. એક હાથની મધરાશી, એક હાથનું પાટીઉં, અને ચપટી સોનેરી રંગની ભૂકી, એ ત્રણ ભેગાં થાય છે એટલે માંડવે માંડવે 'પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં' એ શબ્દો શોભી ઊઠે છે.

'ઓહો !' મને આમાં સાહિત્યનો વિજય જણાયો. હું એક નિષ્ફળ બેરીસ્ટર ખરોને, એટલું સાહિત્યકારનું ટટ્ટુ પણ સાથોસાથ ચડવા તૈયાર રાખતો.

'હા ભાઈ!' ઘૂઘા ગોરે ખાત્રી આપી: 'હમણાં જ એક ગામમાં પરણાવી આવ્યો. કન્યાદાનનો સંકલ્પ કરાવવા બેઠો તેજ વખતે કન્યાની માએ માગ્યુઃ 'મારું શું ?' કોઈ વાતે એનું 'મારું શું.' ચુપ ન થયું. વરના પિતાએ આવીને હેં-હેં-હેં-હેં દાંત કાઢતે કાઢતે સો સો રૂપિયાની પાંચ નોટો વેવાણના હાથમાં સેરવી, ને એ પાંચેને કાપડાની ગજવીમાં પધરાવીને પછી વેવાણે કન્યાદાન દીધું. પાછળથી હું જ્યારે વરના બાપને મળ્યો, ત્યારે એણે ફક્ત એટલું જ કહ્યું કે 'ગોર ! આ અમારી પાંચ ભાઇયુંની કમાણી એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છોકરો પરણાવવામાં સાફ થઇ ગઇ છે. લ્યો ભાઇ, ઈ માંડવે પણ મેં 'પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં'નું પાટીઉં વાંચ્યું હતું.

'બીજો ફેરફાર ?' મેં પૂછ્યું.

'બીજું વરરાજાઓનો પોશાક હવે મહાન પરિવર્તન પામ્યો છે. સૂરવાળ, અચકન અને માથે ધોળી ટોપી—નખશિખ ખાદીનાં પોશાકની લખનવી ટડાઇ હવે આવી છે. તેમ વરરાજાઓનાં શરીરોએ પણ મહાન પલટો લીધો છે. મુખ ઉપર વ્યસનોને રમતાં જોઇ શકાય.'

'બસ, બીજો કોઇ ફેરફાર નહિ ?'

'ના, આર્યત્વના અસલી પાયા મોજુદ છે. ઉપર નકસી કામ જ બદલતું રહ્યું છે. ને જ્યારે જ્યારે મેં મોંને એક ખૂણે સળગતી બીડી રાખીને મારી 'સપ્તપદી'ની ચર્ચા ઉપાડતા, વાતો પૂછતા વરરાજા જોયા છે ત્યારે મને એવી કલ્પના થઇ છે કે કેમ જાણે તેઓ જવતલ–હોમના અગ્નિને પોતાનાં મુખમાં જ ફેરવી રહ્યા હોય !'

ઘૂઘા ગોરની કહેણી એકધારી અને અણઉતાવળી હતી. એનો અવાજ ઊંચો નીચો કે તીવ્ર કોમલ ન બનતો. એ અવાજ પણ અપરિવર્તનશીલ રહેતો. એ અવાજ સાંભળું છું ત્યારે મને તબલાંની જોડી પૈકીના એકલા નરધાનો તાલબંધ ઘોષ યાદ આવે છે.

'પણ તમને 'આ પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવા' વાળી વાત કેવી લાગે છે ?' મેં ઘૂઘા ગોરને પૂછ્યું.

'એથી વધુ સારી વાત તો મને આજે હાથ લાગી છે ભાઇ !' એમ કહીને એણે આંખોને વિશેષ પ્રદીપ્ત કરી. 'એક શેઠિયાને ઘેરે લગન હતાં. પરણાવવા હું ગયો'તો. વર–કન્યાને માયરે આવતાં બહુ વાર લાગી એટલે મેં એ ઘરના ભરવાડ નોકરને પૂછ્યું કે કાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાઇ હવે કેટલીક વાર છે? એણે મને જવાબ આપ્યો કે 'હવે ઝાઝી વાર નથી ભાઇ, બેય સરાડયાં છે.'

'સરાડયાં છે?' ધંધો વકીલાતનો છતાં મેં કદી ન સાંભળેલો એ પ્રયોગ હતો.

ઘૂઘા ગોરે કહ્યું : 'એક ઢોર જ્યારે હરાયું હોય, ધણમાં સરખું જતું આવતું ન હોય, ત્યારે માલધારીઓ એ રેઢિયાળ ઢોરને બીજા કહ્યાગરા ઢોરની સાથે બાંધીને સીમમાં મોકલે છે. એને 'સરાડયાં' કહેવાય. હવે તમે જ વિચારો ભાઇ, આ જે છેડાછેડી બંધાય છે, એને 'પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં'ની તમારા કવિએ આપેલી ઉપમા બંધબેસતી છે? કે 'ભરવાડોએ આપેલી સરાડવાની ઉપમા વધુ ચોટદાર છે?'

ખરેખર આ ઘૂઘા ગોરની ઉપમા પાસે મને નાનાલાલ કવિની ઉપમા કુચ્ચા લાગી. લગ્ન એટલે બે માનવપશુઓનું સરાડવું : હરાયાં માનવીને પાળેલા માનવી જોડે જોરાવરીથી સાથી બનાવવું: બેમાંથી જે બળુકું હોય તેનું જોર તોડી નાખવાની એક પ્રયુક્તિ તે આ લગ્ન.

'પણ,' મને સમસ્યા થઇ–કેમકે હું નારીસન્માનની, 'શીવલ્રી'ની બાબતમાં જરા ઉદ્ધત વિચારો ધરાવું છું–'હે ઘૂઘા ગોર! બેમાંથી ઝાઝાં હરાયાં કોણ જોયાં છે તમે? પુરુષ કે સ્ત્રી?'

'નવા જમાનામાં તો સ્ત્રીજ ને ભાઇ!' ઘૂઘા ગોરે મારા મતમાં અનુમતિ આપી, અને અનુમતિ એટલે તો મીઠામાં મીઠી ખુશામદ, એટલે મેં તરત જ મારી બૈરીને કહ્યું: 'પાંચ શેર ઘઉં લાવો.'

'ન લાવતાં હો બેન!' એટલું કહેતાં જ ઘૂઘા ગોરનું મોં છોભીલું પડ્યું. મને નવાઇ લાગી. મેં પૂછ્યું 'કેમ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અહીં એકાદ ઠેકાણું તો શુદ્ધ વિશ્રામનું રહેવા દ્યો ભાઈસા'બ!'

'કેમ ?'

'તમે સમજ્યા નહિ ભાઇ!' એણે વાત બદલાવી: 'ભીલ જેને લૂંટે તેને પે'લાં તો લોહીલોહાણ કરે જ કરે. અણહક્કનો માલ ન લ્યે; તેમ હું ગોરપદું લઉં છું ત્યાં ત્યાં છેતરીને લઉં છું. અણહક્કનું નથી લેતો ભાઇ. હમણાં જ ગામમાં જઇશ. એક રાંડી-રાંડ રેંટિયો કાંતીને ઉદર ભરે છે. મરતી સાસુને એણે અગીઆરશનું પુન્ય બંધાવ્યું છે. મને બોલાવ્યો'તો: પૂછ્યું'તું: હેં ભઇલા! આવને બાપ, એક વાત પૂછું. આ અગીઆરશનું પુન્ય આપવા જો હું પરભારા જાઉં તો તો પચાસ રૂપિયા પડે. કયાંથી કાઢું? તું કાંઇ ઓછે નહિ કરી દે હેં ભઇલા? સાંભળીને ઘડીવાર તો મારું હૃદય ઉકળી આવ્યું. ઊજળિયાત વર્ગની રાંડીરાંડની ગરીબી લોહી ઉકાળે એવી વાત છે. મન થયું કે કહી દઉં: બેન! આ ધતીંગ શીદ કરે છે? પણ બીજો જ વિચાર આવ્યો. કોઇ બીજો ગોર જાણશે ને, તો આને આડું અવળું ભંભેરીને પોતે વધુ કિંમત લઇ સંકલ્પ કરાવશે. તે કરતાં હું જ ઓછામાં ઓછા ભાવે સંકલ્પ ન કરાવી લઉં? આ એટલા માટે જાઉં છું. રૂા. બે ત્રણ પડાવી આવીશ. સરગની નીસરણી ને સાખીઓ મારે ઘેરથી લઇ જઇશ. એવાં ઉઠાં સાંજ પડયે એકાદ બેને શું હું નહિ ભણાવી શકું? બાર મહિને મારા ઘર જોગા દાણા ન ઉભા કરી શકું!'

'હજુય શું લોકશ્રદ્ધા એવી ને એવી જ રહી છે ધૂધા ગોર? મને તો લાગેલું કે સામાજીક ક્રાંતિ થઇ ચુકી છે. કેમકે હું આંહીંની ક્રાંતિ વિષે વિલાયત બેઠે બેઠે મોટા મોટા લેખો વાંચતો.

'શ્રદ્ધા તો બેવડી બની છે. દાડે દાડે જોર પકડતી જાય છે. બેશક એમાં થોડી 'સાઇકોલોજી' આવડવી જોઇએ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સાઇકોલોજી !' ધૂધા ગોરના મોંમાંથી આ શબ્દ સાંભળી હું વિસ્મય પામ્યો.

'હા ભાઈ.' ધૂધા ગોરે મને પૂર્ણ ગંભીરતા ધરીને કહ્યું: 'પ્રત્યેક ધંધામાં, શું તમારા વકીલાતના કામમાં કે શું અમારા ગોરપદાના કામમાં, સાઈકોલોજીનું થોડુંક જ્ઞાન બહુ કામ આપે છે. દાખલો આપું: હું ગામડે જાઉં છું. ટીપણું લઇ જાઉં છું. બીજી બધી જાદુગરી કરું છું, પણ હું ફાવું છું; જ્યારે ભનો પંડયો, તોતળો દવે, કે શામો તરવાડી નથી ફાવતા. કેમકે 'સાઇકોલોજી'નું તેમને ભાન નહિ.'

એટલું કહી, તમાકુની ચપટી હોઠ પાછળ ચડાવી ધૂધા ગોરે મને સમજ પાડી:

'બાઇઓ મારી પાસે જાતજાતની વાતો જોવરાવવા આવે: ગોર, જુઓ તો ખરા, મને મહિના કેમ ચડતા નથી? મને આભડછેટ કેમ વખતસર આવતી નથી? મને સોંણામાં સરપ આવે છે વગેરે વગેરે.

'આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ ટીપણામાં કોણ મારો દાદો નોંધી ગયો છે? એ તો 'સાઇકોલજી'થી કામ લેવું જોવે. એક 'સાઇકોલોજી' ને બીજી 'કોમનસેન્સ'!

એ શબ્દે મને ફરીવાર ચોંકાવ્યો. હું કાંઇ પૂછું તે પૂર્વે જ ધૂધા મહારાજે સમજ પાડી:

'કોમનસેન્સ તો રોંચા ભરવાડોની કેટલી બધી તીવ્ર! ભરવાડોનાં લગન હમેશાં સામટાં થાય, સામટાં, એટલે એક જ માંડવે અને એક જ વિધિએ પચાસ સો વરકન્યાઓ. એમાં એકવાર ગોરે તે તમામ વરઘોડીઆને ચાર આંટા ફેરવી લીધા ત્યાં એક ભરવાડે આવીને ગોરનું ધ્યાન ખેંચ્યું: 'એલા એ હેઈ ગોર!' કે શું છે ભાઇ? કે આમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો જો, આ મારી છોકરીની છેડાછેડી કોની હારે બાંધી છે? માળા આ તે તેં કોની હારે ફેરા ફેરવી નાખ્યા? કે' કાં? અરે કાં કાં શું કર છ? આ તો મારી કન્યાને કોકના વર હારે ફેરા ફેરવી નાખ્યા. ગોરની મત મુંઝાઇ ગઇ, હવે શું થાય? ભરવાડે કહ્યું: હવે એમાં મુંઝાઇને કાં મરી રિયો? ઉખેળ દે ઉખેળ! ચાર આંટા આમ ફેરવ્યા છે ને, તે હવે ચાર આંટા પાછા ફેરવીને ઉખેળી નાખ્ય, એટલે હાંઉ, છુટકો થઇ જાય.

'રાંઢવાં અને રસીઓના, નાડીઓના અને નેતરાં નોંજણાંના વળ ચડાવવાની ને વળ ઉતારવાની જે સાદી સમજ, જે 'કોમન સેન્સ', તેને આમ ભરવાડે સંસારનો કોયડો ઉકેલવામાં પણ કામે લગાડી ભાઇ! એને ધરમ અને શાસ્ત્રો આડાં આવ્યાં ક્યાંઇ? એના લગન–સંસાર આપણાં બામણવાણિયાથી વધુ મજબૂત ચાલે છે. કેમકે એ ઉખેળ દેવાનું જાણે છે. આ 'કોમન સેન્સ' અમારે શીખવી જોઇએ.'

ધૂધા ગોરમાં મને વધુ ને વધુ રસ પડયો. મને થયું કે વિધાતાની ભુલ થઇ હતી. મારે બદલે ધૂધા ગોરનેજ જો બેરીસ્ટર થઇ આવવાનાં સાધનો મળ્યાં હોત તો એ મારી માફક સસરાનો ઓશિયાળો ને સ્ત્રીનો દબાયેલો ન રહ્યો હોત.

'લ્યો ત્યારે, ભાઇ! રજા લઉં છું. હજુ એક ઠેકાણે એક વિધવાના કેશ–વપનની ક્રિયા બાકી છે. બહુ વખત લીધો ભાઇનો.'

એમ કહેતા ધૂધા ગોર ઊઠયા. 'કોઇ એક વિધવાના કેશ–વપનની ક્રિયા' એ શબ્દો પણ ધૂધા ગોર લાગણીની એકેય ધ્રુજારી વિના બોલી ગયા. મારા કુતૂહલના દીવામાં એ શબ્દોએ નવું દીવેલ રેડયું.

'એ વાત કોઈ બીજે વખતે કહીશ હો ભાઇ!' ધૂધા ગોરે મારી ઉત્સુકતા વાંચી લીધી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમને વળાવવા બહાર નીકળતાં નીકળતાં મેં એને પૂછ્યું :

'ઘૂઘા ભાઈ, એક પ્રશ્ન: વાંધો ન હોય તો.'

'એક નહિ, બે.'

'તમને કેટલાં વર્ષ થયાં ?'

'બેતાળીશ.'

'લગ્ન કર્યાં જ નથી ?'

'ના.'

'કેમ ?'

'સાત–સાત–' એટલું કહીને એણે પોતાના મસ્તક પર અસ્તરા પેઠે આંગળી ફેરવી.

'શું સાત ?'

'સાત વિધવાઓ મારા ઘરમાં છે : એક બાર વર્ષની : બે સોળ સોળની : એક પચીસની : એનાં બાળકો : વૃદ્ધ પિતા : બાવીશ વર્ષે તો મારે એ સૌનો દાદો બની જવું પડ્યું. સાત રાંડીરાંડોની વચ્ચે જુવાન કન્યા પરણીને હું કયાં પગ મૂકું ? કયાં સમાઉં ? કયું સુખ ભોગવું ? અને ભાઇને કહું કે મઝા છે. આખા દિ'નો થાકયો લોથ થઇ ગોદડાં માથે પડું છું. સ્વપ્ના વિનાની નીંદર આવે છે. જુવાનીનાં પચીશ તો નીકળી ગયાં, ને હવે સાતેક વરસ બેઠો રહું તો રાંડીરાંડ બેનોનાં ને ભાઇઓનાં ને ફઇઓનાં છોકરાં ચણ્ય ચણતાં થઇ જાય. કાઢયાં એટલાં કયાં કાઢવાનાં છે ? લ્યો બેસો ભાઈ !' કહેતા ઘૂઘા ગોર ચાલી નીકળ્યા.

મેં મારી મેડી પરથી જોયું. ઘૂઘા ગોરની ગતિ ગંભીર હતી. એની દૃષ્ટિ ધરતી તરફ ઢળેલી હતી. એની પડખે જ લગ્ન–ગીતો લલકારતી સ્ત્રીઓ નીકળી હતી.

ઘૂઘા ગોરનું મોં ઊંચું પણ ન થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થોડા દિવસ પછી મેં ઘૂઘા ગોરને રેલ્વે સ્ટેશને જુદા રૂપે જોયા. માથે સફેદ ફાળીઉં, મૂછો બોડેલી, છતાં એવો ને એવો ચમકતો, સમત્વભર્યો ચહેરો. પૂછ્યું, 'કેમ ? કઈ તરફ ?'

'કંઇ નહિ ભાઈ! સારું છે. એ તો મારી એક જુવાન ભાણેજનો વર એકાએક દેશાવરમાં ગુજરી ગયો છે, અને બાઇ એકલી, કશી જ આજીવિકા વગરની થઈ પડેલી પાછી આવી છે. સીમમાં ખેતર નથી ને ગામમાં ઘર નથી; તે જાઉં છું હવે તેડી લાવવા.'

'આંહીં જ રાખશો ?'

'હાજ તો ભાઈ!'

'ત્યારે તો તમારે બોજો વધ્યો !'

'એતું કશું નહિ ભાઇ! કહીશ કે બાઈ, તું મને કંઇ ભારે નથી પડવાની, હું વળી વર્ષે બે પાંચ સરાવણાં વધુ કરાવીશ, તારા જોગા દાણા ને તારું અંગ ઢાંકવાનાં બે ધોતીઆં મને શું નહિ મળી રહે ? અરે જજમાનોને મારીજૂડીને મેળવીશ.'

એટલું જ કહીને એ મારાથી જુદા પડયા ત્યારે મારી દૃષ્ટિ સ્ટેશન સામેની એક આલેશાન ઇમારત પર હતી. એ મકાન 'વનિતા–ધામ'નું હતું. વિધવાઓને શરણ આપનારા એ ધામમાં હમણાં જ એક મોટું ધાંધલ મચી ગયેલું. એના સ્થાપક એક મોટા સંત સુધારક હતા. તેનું કુટુંબ, ભાઇ ભત્રીજા, સાળાઓ અને બનેવીઓ ત્યાં પોતાનો ગરાસહક્ક ગણીને રહેતા હતા, પ્રત્યેક વિધવા ત્યક્તાને પોતાની આશ્રિત ગુલામડી સમજતા હતા, દૂધમાં પાણી ભેળવી પિરસતા, વગેરે વગેરે ફરિયાદો ઘણા મહિના પછી માંડમાંડ દુનિયામાં પહોંચી શકી હતી અને વર્તમાનપત્રોએ 'સનસનાટી' મચાવી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તા અગિયારમી : ગરાસ માટે

આજથી પંદરેક સાલ પૂર્વે કાઠિયાવાડના વાળાક નામે ઓળખાતા મુલકમાં એક ગામડાના ગામેતીના દરબારગઢમાં જબરું ધાંધલ મચી ગયું હતું.

દરબારગઢની ડેલીની એક ચોપાટમાં એક મોટા અમલદારે પોતાની પોલીસ-ટુકડી સાથે પડાવ નાખ્યો હતો, અને સામી ચોપાટમાં ગરાસદાર ભાઇઓનો દાયરો મળતો, વળી વીંખાતો, કસૂંબા પિવાતા, તડાકા થતા, અને પાછા સૌ ઊઠીઊઠીને ચાલ્યા જતા. પડછંદ તેમજ ઠીંગણા એ ગરાસદારોનાં મોં ઉપર અને મેલાં ફાટલાંતૂટલાં લૂગડાં ઉપર માનાસક ગૂંચવાડાની અને આર્થિક સત્યાનાશની કથની આલેખાઇ હતી.

ગઢની અંદરના ઓરડાઓ તરફથી ગોલીઓની (દાસીઓની) જે આવ જા થતી હતી તેના ઉપર પોલીસ પહેરેગીર બારીક ધ્યાન આપતો હતો.

બહારથી ગઢની અંદર જનારાં બાઇઓનાં ટોળાને પણ પોલીસ તેમ જ તેના ઉપરી અમલદાર ઝીણી નજરે જોતા હતા.

ટોળા માંહેની કોઇક ડોશી, સામી ચોપાટે બેઠેલા પુરુષોને હસીને કહેતી પણ હતી કે ' કુંવર અવતર્યા ને ? નરવ્યા છે ને કુંવર ? સારું બાપા ! અમારી આંતરડી ઠરી. આ ઝબલું લઇને જાઇ છીં ભા ! '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ કહેતે કહેતે તેઓએક થાળમાં રેશમી કાપડ અને સાકર શ્રીફળ વગેરે જે લઈ જતાં હતાં તે ખુલ્લાં કરી બતાવતાં હતાં.

અવારનવાર ગોલી આવીને ડેલીએ પુરુષોને ખબર દઈ જતી કે ‘ માએ કહેવાયું છે કે કુંવર નરવ્યા છે, કાંઇ ઉચાટ કરશો ને.’

‘ તો પછે–’ અમલદાર જે ચોપાટમાં બેઠા હતા તે ચોપાટમાંથી એક પુરુષે ગોલીને હાકોટો માર્યો કે ‘ તો પછે કુંવરનું મોં અમને જોવા દેતાં શું ભે છે તારી માને ! દિ ને રાત કુંવર કુંવર કરી રિયાં છો રોગાં......’ બોલતો બોલતો એ પુરુષ પોતાના ડોળા ઘુમાવતો હતો.

‘સથર્યા રો’ને મારા બાપ !’ સામી ચોપાટેથી બીજો જણ ઠંડે કોઠે જવાબ દેતો હતો; ‘આકળા થઇ ગયે કાંઇ કુંવર હશે ઇ મટીને કુંવરી થોડો થઇ જાહે ? અને ઉતાવળા શીદ થાવું પડે છે ભા ! મહિનો નાઈને કુળદેવીને પગે લગાડયા પછેં પેટ ભરીભરીને જોજોને. બાકી તમારે શી બીક છે ? ગઢની ચારેકોર તો તમે ચોકી મૂકાવી દીધી છે. તમારો બંદોબસત કયાં જરાકે કાચો છે !’

‘કાચો શા સારુ રાખીએ ?’ સામી ચોપાટે બેઠેલ એ રેશમી કબજા નીચે મલમલનું પહેરણુ પહેરીને બેઠેલ જુવાન ગરાસદાર, ઢોલીએથી પગ નીચે ઉતારીને બોલ્યો : ‘ ગરાસ કાંઈ વડવાઓએ કોકના સાટુ નથી કામી રાખ્યો. લીલાંછમ માથાં વાઢીને...’

એટલું બોલ્યા પછી એને યાદ આવી ગયું કે ‘લીલાંછમ માથાં’ વાઢીને જમીન જીતવાની વાત હવે બહુ મશ્કરીને પાત્ર બની ગઈ છે એટલે એ ચુપ રહ્યો.

સાંજ પડી. દિવસ આથમ્યો. એક સાંઢિયો ડેલીએ આવીને ઝૂકયો, અને સામી ચોપાટેથી ‘લ્યો, મામા આવી પોગ્યા.’ એવો આનંદધ્વનિ થયો. ઊંટના અસ્વાર ઊતરી સૌને હળ્યામળ્યા અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊંટના કાઠાની મોખરે બાંધેલી એક નાની ટ્રંક છોડીને સાંઢિયા–સવારે ચોપાટમાં મૂકી.

'આ પેટીમાં કુંવરનું ઝભલું છે, ગઢમાં લઇ જાવ.' ઊંટ પર આવેલા અમીર મહેમાને એવી કુદરતી રીતે કહ્યું કે કોઇને વહેમ પડી જ ન શકે.

અને જેના ચપોચાપ બીડેલાં ઢાંકણામાંથી પવન પણ આવજા કરી ન શકે એવી એક નવી નકોર તાળાબંધ ટ્રંકમાં ભરેલી સામગ્રી વિષે તો વહેમ જ કોને પડે? ગોલી ટ્રંક લેવા આવી અને એણે મહેમાનનાં ઓવારણાં લઇને કહ્યું: 'કુંવર અવતર્યો ત્યારથી બોન તો ભાઇ ભાઇ ઝંખે છે. આપ પધાર્યા ને માને કાં ન લેતા આવ્યા?'

'બોનને નારાયણ કહેજે, ને મા તો શું આવે બાપા! અટાણે આપુડા આપુડા વહેમ ઊઠે ને! બાકી તો ઈશ્વર જ્યાં દેવા બેઠો હોય ત્યાં કોની દેન (મગદૂર) છે કે આંચકી લઈ શકે?'

એમ કહીને એ આવેલ મહેમાને સામી ચોપાટમાં બેઠેલા પેલા સોનેરી બટનનાં સેટવાળા, મલમલીઆ પહેરણવાળા ને રેશમી કબ્જાવાળા ગુસ્સેભર્યા જુવાન સામે નજર માંડી. માંડતાં જ કહ્યું: 'ઓહો! મારા બાપ! તમે આંહીં જ બેઠેલ છો એ તો ખબર જ નહિ.' એમ કહી, સામી ચોપાટે ચડી, એ પુરુષને બથમાં લઇ હેતપ્રીત ઊભરાઇ જતાં હોય તે રીતે ભેટયો. આંહીં સૌરાષ્ટ્રમાં કટ્ટર શત્રુઓ જ એ રીતે ભેટી શકે છે.

આંહીં ડેલીએ જ્યારે આવી વૈરભાવે ટપકતી હેતપ્રીતનો તમાશો મચ્યો હતો ત્યારે ત્યાં અંદર રાણીવાસને ઓરડે એક સુવાવડી સ્ત્રીના ખાટલાની સામે મહેમાને આણેલી ટ્રંક ચુપચાપ, ઉત્કંઠાભેર ઊઘડી રહી હતી. વીશેક વર્ષની લાગતી, રૂપાળી, પણ સૌભાગ્યની ચુડી વિહોણી અને પતિમરણ પછી મહાકષ્ટે સાચવી રાખેલા ગર્ભના પ્રસવને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કારણે ફીકી પડેલી એ સૂતેલી સ્ત્રીનો જીવ ટ્રંકના તાળામાં ફરતી ચાવીને ચીચુડાટે ચીચુડાટે પોતાની રગેરગમાં લોહીના ધમધમાટ અનુભવતો હતો. ટ્રંકનું ઢાંકણ ઊઘડે તે પૂર્વે તો એણે પોતાની ગોદમાં પડેલા એક તાજા જન્મેલા બાળકને દૂર ખેસવી પણ દીધું હતું. કેમકે એ નારીજાતિનું હતું.

ટ્રંક ઊઘડી, ખુલતાં જ કોઇક ઓકારી આવે તેવી બાફ નીકળી પડી, ને ઉપલું લૂગડું ખેસવતાં એક ચાર વાસાનું - બાળક દેખાણું. બાળકને ઉપાડીને સુવાવડી બાઈના પડખામાં મૂકવા જતી ગોલીના હાથમાં ટાઢોબોળ જાણે કે ડામ ચંપાઈ ગયો. પણ એ બાળક જીવતું હતું કે મુએલું તેની તપાસ કરવા જેટલી જગ્યા પણ એ અધીરાઈમાં નહોતી.

'મરો રે મરો રાંડની જણીયું!' એમ કહેતે જ એ સૂતેલી સ્ત્રીએ પોતાના પડખામાં લીધેલા એ ટ્રંકમાંથી નીકળેલા બાળકને ધા કરી નીચે નાખી દીધું અને હૈયે શૂળા પરોવાયા હોય એવી વેદનાથી એણે પોતાનું માથું કૂટયું, 'મારો ભાઈ લાવ્યો તે ય મરેલો છોકરો! મલકમાં કયાંય છોકરા મળતા નથી! મારે અભાગણીને હવે મારી આબરૂ તે કેમ કરીને સાચવવી? પાંચ દિ' તો ખેંચી નાખ્યા, હવે હું કેટલુંક ખેંચીશ?'

ખસિયાણી પડેલી એ ગોલીઓએ ટ્રંકમાંથી નીકળેલા મૂએલ બાળકને એક બાજુ ગોટો વાળી મૂકયું ને મધરાત પછી પાછલા વાડામાં ખાડો ખોદી દાટી દીધું. દાટતાં દાટતાં બેઉ જણીઓ વચ્ચે વાતો ચાલી:

'હવે?'

'હવે તો ભાઇએ ફરી ઘોડાં દોડાવ્યાં છે. કહે છે કે વડલીના સુતારને ઘેરે પંદરેક વાસાનો છોકરો છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ત્યારે આ મુવો ઇ કોનો હશે :'

'કોને ખબર છે માડી? ભગવાન જાણે! અટાણે કાંઇ નાતજાત જોવાની હોય?'

'હજી તો ટ્રંક ઊઘડતી'તી ત્યાં જ પેટની છોકરીને કેવી ઠેલી દીધી?

'અવતાર! અરે અભાગી અવતાર!'

'અભાગણી તો જુવો: પંદર વરસની જુવાન્ય સાઠ વરસનાને પરણીને આવી, અને પાંચ વરસ એઠાએઠ કાઢયાં પછે ગામેતીને મુવા ટાણું આવ્યું ત્યારે આને આશા રહી! આમાં તે છોરૂ જણ્યાનો સવાદ શો મારી બાઈ?'

'પોતાની છોકરીને તો મારશે, પણ પારકા કેટલા છોકરાની હત્યા લેશે?'

'ટ્રંકમાં ઘાલીને છોકરો લાવતાં કાળજું ન કમ્પ્યું?'

'ગરાસ ખાવો છે માડી! કાળજાં કમ્પે તો કામ કેમ આવે?'

દિવસ પર દિવસ ખેંચાયે જતા હતા. સાત મહિના પર મૂએલા એ ગામના બુઢ્ઢા ગામેતીની આ જુવાન વિધવાએ ચૂડો ભાંગતે ભાંગતે ગર્ભનું જતન કર્યું હતું. કાણ્યો માંડીને છાતીફાટ રોવાના તમાશા કરવા પડ્યા, અને ગર્ભનું જતન કરવું પડયું; નહિ કે પુત્ર પુત્રી જે જન્મે તેનું લાલન કરવાની લાગણીથી, પણ નિર્વંશ મૂએલા ગામેતીનો રૂ. પંદર હજારનો ગરાસ એના સગા ભાઇના દીકરાને ભાગે ન જાય તેવી એક જ દાઝનાં માર્યાં.

વીશ વર્ષની યુવાન બાઇની આ કામના કુદરતી નહોતી. એ કટ્ટર દાઝ એનામાં ઉત્પન્ન કરનારાં તો એનાં પિયરિયાં હતાં અને ગામના કેટલાક બેકાર કંગાલ ભાગદારો એને પડખે ચડી ગયા હતા; 'બાઇ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તને આ તારા ભત્રીજા જીવાઇનો ટુકડો ય ખાવા નહિ આપે.' એવી ડરામણી દેખાડીને તેમણે સૌએ સ્ત્રીને એના સ્ત્રીત્વ અને માતૃત્વ સામેના આવા ઘાતકી બંડે ચડાવી હતી.

નાખી દીધેલી પોતાની પેટની છોકરીને ફરી પાછી ગોદમાં લઇને બાઇ નવા છોકરાની વાટ જોતી પડી રહી.

વળતા દિવસે ગોલીએ આવીને ખબર આપ્યા કે 'પંદર ગાઉ માથેથી વડલી ગામના સુતારનો દસ વાસાનો છોકરો વેચાતો લઇને આપણો સ્વાર લઇ આવેલ છે, પણ તે ય મરી ગયો છે.'

'હવે?'

'ભાઇએ કે'વાયું છે કે બોનને કહીએં, ફીકર ન કરે. બેક દિ' આમ ને આમ કાઢી નાખે. ભાઇ બીજી તજવીજ કરે છે.'

બપોર થયા ત્યાં ડેલીએથી અમલદારનું કહેણુ આવ્યું : 'બાઇને કહો કે અમારે કુંવરને જોયા વગર છૂટકો નથી.'

બાઇએ કહાવ્યું કે 'મારે છે માતાની માનતા, કે સવા મહિને નાઇને માતાએ જઇ કુંવરને પગે ન લગાડું ત્યાં સુધી કોઇને દેખાડીશ નહિ. માટે જો કોઈ આ ઓરડે આવ્યા તો હું જીભ કરડીને મરીશ. જાવ કહી દ્યો જે અમલદાર હોય તેને.'

મામાએ અને ગામના બીજા પડખે ચડી ગયેલ ગામેતીઓએ શીખવેલો આ પાઠ હતો. બહેન એ પાઠ પથારીમાં પડી પડી ભજવતી હતી. એ જવાબ સાંભળીને અમલદાર ચુપ થઇ સવા મહિનો પૂરો થવાની વાટ જોતો બેઠો.

પાંચમે દિવસે બાજુના ગામડાના ઢેઢવાડામાં એક બનાવ બનતો હતો. વીસેક વાસાના એક છોકરાની મા ઢેઢડી, પાણી ભરવા ગઇ હતી. પાણીનું બેડું લઇને એ પોતાની ખડકીમાં દાખલ થાય છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે જ ઘડીએ બેડું પછાડીને ઘરની વંડી તરફ ધસે છે. વંડીએથી એનો ધણી, વંડીની બહાર ઊભેલા એક ગરાસદારને પોતાનો છોકરો ચોરી છૂપીથી આપી રહેલ છે.

'તારાં...મરે રે મરે મારા રોયા !' એમ ચીસ પાડતી એ ઢેઢડી પોતાના ધણીના હાથમાંથી છોકરાનો પગ ઝાલી ઝોંટ મારે છે એ ઝોંટમાં ને રકાઝકમાં ઢેઢડીના છોકરાનો જીવ જાય છે.

ધણીએ બાઈને પાટુ લગાવીને કહ્યું: 'રાંડ ! તારો છોકરો સામા ગામનો કુલહોલ ગરાસધણી થાત. ને આપણને પચાસ રૂપૈયા મળત. રો હવે મારા બાપનું મોં વાળીને.'

'તારા ગરાસમાં મેલને અંગારો રોયા ! રૂપૈયાને મારે શું કરવા છે ! મને પારકાના ગરાસ સારૂ છોકરા વગરની કરી !' એમ કહીને એ ઢેઢડીએ બાળકના શબ ઉપર હૈયાફાટ રૂદન માંડયું.

ત્રણ પારકા છોકરા મૂઆ તે પછી પણ નજીક અને દૂર, ગામડે ગામડે તાજા જન્મેલા દીકરાઓની શોધ ચાલુ હતી. બ્રાહ્મણથી લઈ ભંગી સુધી હર કોઈ ઘરનો 'દીકરો' ચાલે તેમ હતું. જેમને જેમને એ 'દીકરો' કરી દેવામાં નાનો મોટો સ્વાર્થ હતો તે સર્વની લાગણીઓએ એક 'દીકરો' નક્કી કરવાને સારૂ જેટલાં બાળકોને જોખમવાં પડે તેટલાંનો ભોગ લેતાં જરીકે થરથરાટી અનુભવી નહોતી.

છેવટે જ્યારે નક્કી થયું કે આ શોધ છેક જ નિરર્થક છે, અને દિવસો પર દિવસો દોડવા લાગ્યા, ત્યારે એક રાત્રિએ સુવાવડી બાઈને એની નાની પુત્રી સહિત ગઢમાંથી પાછલી દિવાલેથી ઉપર ચડાવીને બહાર કાઢી, ચોકિયાતોને રાજી કરી એને પિયર લઈ જવામાં આવી, નાની બાળકીને પણ મારી નાખવામાં આવી અને જાહેર કરવામાં આવ્યું કે કુંવર તો ગુજરી ગયા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ખબર ડેલીએ પડયા એટલે પછી અમલદાર પડાવ ઉપાડી ચાલ્યા ગયા અને મૂએલા ગામેતીના વારસાનો કબ્જો ઉપલી કચેરી-માંથી નક્કી થઇને આવી ગયો. એનો એ અમલદાર જાગીરની સોંપણ કરવા પાછો આવ્યો.

'ઊભા રો સાહેબ !' નવા હક્કદારે પેલી વિધવા બાઇના ભાઇને તેમ જ 'દીકરો' પેદા કરવાની પ્રવૃત્તિમાં શામિલ એવા એ બીજા ગામેતીઓને તેડાવ્યા, ડાયરો ભર્યો, ડાયરાની વચ્ચે એ નવા હક્ક-દારે જાહેર કર્યું કે ' ભાઇઓ, હવે તો દીકરો હતો કે દીકરી એની કોઇ તકરાર રહી જ નથી. છતાં હું એમ કહું છું કે દીકરો જ અવતરેલો હતો એવું કહેનારા ભાઇઓ ફક્ત આ ગીતા ઉપાડે, એટલે હું અરધો ગરાસ મારાં કાકીને કાઢી દેવા અટાણે ને અટાણે તૈયાર છું ને હું એ વચન પાળવા માટે આ ગીતા ઉપાડું છું.'

એમ કહીને એણે ગામના એક ટીપણું જોનારા જોષી પાસેથી આણેલી ફાટેલી તૂટેલી એક ચોપડી ઉપાડીને આંખે લગાડી. આંખે લગાડનાર અભણ હતો. તેથી એને ખબર પણ નહોતી કે આ ગીતા છે કે ગજરામારુની વાર્તા.

અમલદાર બ્રાહ્મણ હતો. એ તો ત્યાં દિગ્મૂઢ બની ગયો. આગળ બેઠેલા એ બન્ને ગામેતીઓએ અને બાઇના ભાઇએ, જેમણે આટલાં બાળકોની હત્યા કરતાં આંચકો નહોતો ખાધો, તેમણે જવાબ દીધો :

' ગીતા તો અમે નહિ ઉપાડીએ !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તા બારમી : દરિયાપરી

'નહિ, બહેન, વાવટા ઉપર તો બાનો ભરેલો રૂમાલ જ ચડાવીશું. આજના શણગારમાં તો એનાં જ સંભારણાં હોય.'

'મારી પેટીમાં બાએ પરોવેલો એક પડદો પડયો છે, આપણાં નામોની ભાત પાડેલો. એ લઇ આવું ?'

'લઇ આવ જલદી. પણ જલદી જલદી હો ! પેલી–આવી પહોંચશે.'

ઘરમાં બન્ને બહેનો તોરણ સારુ, ખીલીઓ સારુ ને હથોડી સારુ દોડાદોડી કરે છે. ઘરને શણગારી રહી છે. કોઇની બીક લાગતી હોય તેમ હાંફળી ફાંફળી થાય છે. નાની બહેન પડદો લઇને આવી પહોંચી.

'હવે, નીસરણી ?'

'નીસરણી શોધવાનો વખત નથી. લે, ચડી જા મારા ખભા પર.' એમ કહીને મોટી બહેને એક પગ વાળી પગથિયું બનાવ્યું, નાની ઊંચે ચડીને ડગમગ થતી, ઘરનાં બારણાની ઉપર બારસાખે તોરણ ચોડવાની ખીલીઓ મારવા લાગી. બન્નેનાં સુંવાળાં શરીર પર પરસેવો નીતરી ગયો. વાળ અને વસ્ત્રો વીંખાઈ ગયાં.

'કાં, તોફાની છોકરીઓ, શું થાય છે ?' એમ કહેતા દાક્તર પરસાળે ચડયા. બન્ને દીકરીઓ દોડીને બાપુને હાથે બાઝી પડી. દાક્તરની ઉમ્મર ચાલીસેક વર્ષની હશે. કદાવર ગૌરવરણા બદન પર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હમણાં હમણાં શોષાઈને થોડી કરચલીઓ પડી છે. પ્રેમઝરતી ઝીણી આંખો છે. આંખો જાણે ઓરડામાં બે પુત્રીઓ ઉપરાંત કોઇને શોધી રહી હોય તેવી સ્હેજ વિહ્વળ છે.

'કાં બેટા!' બન્નેના ખભે હાથ મૂકીને દાક્તરે પૂછ્યું: 'આ શું સર્કસ માંડયું છે? તમને આવડી મોટી છોકરીઓને બા વળી શાની આટલી યાદ—'

ઓચીંતા સાવધાન બનીને એણે જીભ કચરી, ધીરે અવાજે પૂછ્યું: 'ઘરમાં કોઈ છે નહિ ને? જલદેવી છે અંદર?'

'ના બાપુજી, એ તો—નવી બા તો દરિયે નહાવા ગયાં છે. જુઓ તો બાપુજી, અમે કેવી શોભા કરી છે! આ બધાં જ તોરણ ને પડદા બાના હાથના જ કરેલાં. પેલો ચંદ્રવો—'

'હા, એ તો તું પેટમાં હતી ત્યારે બાએ ભરેલો.' દાક્તરને યાદ આવ્યું.

'એ અમે વાવટા પર ચડાવીશું.'

'વાહ! સરસ છે. પણ બેટા, મને આ વરસોવરસ ઊજવવું નથી ગમતું. બધું ફરીને સાંભરી આવે છે.'

'બાને સંભારવું તમને નથી ગમતું બાપુ?'

'નથી ગમતું. કેમકે નથી સહેવાતું.' દાક્તરનું ગળુ સ્હેજ ઝલાયું. એણે ખોંખારો ખાધો. 'ને પાછું આ બધું ઘરમાં કંઈ સહુને ગમે એવું થોડું છે? કોઇને નારાજ કરવાથી ઊલટું ઘરમાં ગમગીની—'

'પણ આપણે બાની જન્મગાંઠની વાત કરશું જ નહિ બાપુ, આજે અમારા જૂના માસ્તર સાહેબ આવે છે ખરાને, તેના સ્વાગતની શોભા કહીને ચલાવીશું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હાં બરાબર.' કંઈક યાદ આવ્યું હોય તેમ પિતાએ ઉમેર્યું: 'એને પણ એ સ્વાગત મીઠું લાગશે. બરાબર છે, નાનીની વાત બરાબર છે. તું ભારી દુત્તી છોકરી છે હો! મારા બંને ખાપરા–ખોડીઆ ભારી ખેપાન છે.' એમ કહીને એ માતાવિહોણી દીકરીઓની હડપચીઓ પોતાના બન્ને હાથે પકડીને બન્નેના મોં સાથે દાક્તર પોતાની આંખો મસળવા લાગ્યા. દસ વર્ષ પહેલાંની પોતાની સહચરી આજે જાણે ઘરમાં ફરી વાર સજીવન બનીને આવી જણાઈ. સોળ અને તેર વર્ષનાં બેઉ નમાયાં બાળકો બાપુના લાડમાં જનેતાના લાડલડામણનું સુખ પીવા લાગ્યાં. ત્રણે જણાં જાણે કે નમાયાં હતાં. ત્રણેને જાણે તે ઘડીએ એ અદીઠ જનેતા એકસામટાં ગોદમાં સંઘરતી ઊભી હતી.

એ ખાડીનું બંદર હતું. મોટો દરિયો ત્યાંથી થોડે દૂર હતો. દરિયાની દિશામાં બન્ને બાજુએ ઊંચા કાળા ખડકની હારોએ–ધરતીની બે ભુજાઓએ જાણે કે સમુદ્રને પોતાના આલીંગનમાં લીધો હોય તેવી રીતે એક બીજ–આકારની ખાડી રચી કાઢી હતી. દાક્તરના બેઠા ઘાટના નાના ઘાટીલા બંગલાની આસપાસ મોટું ચોગાન વીંટાયું હતું. દિવાલોની બહાર ખાડીનો રસ્તો હતો. રસ્તો નહાવાના ઘાટ પર લઈ જતો હતો. આ પહાડી શહેરના સમુદ્રનું પાણી અનેક રોગોને મટાડતું હોવાથી દેશદેશાવરનાં ઘણાં આજાર સ્ત્રી–પુરુષો આવતાં અને સ્નાન કરી સાજાં થતાં. દરિયાનાં નીલાં પાણી અને ભૂખરા વાદળની ભોંય વચ્ચે અબોલ ઊભેલી ખડકમાળા સવારે સોનાનાં દેવળો જેવી જણાતી ને સાંજે કોઈ પ્રલયમાં ગરક બની ગએલાં પહાડોનાં પ્રેતો બેઠાં હોય તેવી લાગતી. ધીકતી પ્રેક્ટીસવાળા દાક્તર શહેરના દેવદૂત ગણાતા. ખડકમાળને છેક છેડે રહેતા ગરીબ ખારવાઓ અને ઢઢિયા શિયાળીઆ વગેરે નામના ટાપુઓમાં રહેતા માછીમારો વારંવાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોડી લઈને દાક્તર સાહેબને દર્દીઓ જોવા તેડી જતા. આજે એવી જ એક 'વીઝીટ'માંથી દાક્તર પાછા આવેલ હતા.

ચોગાનના દરવાજામાં કોઈના પગલાંનો સંચાર થયો, અને દાક્તર એ તરફ વળ્યા: 'ઓહો માસ્તર સાહેબ! આવી પહોંચ્યા!' એમ કહી એ પગથિયાં સુધી જઈ મહેમાનને હાથ ઝાલી અંદર લાવ્યા. 'છોકરીઓ, આ તમારા માસ્તર સાહેબ. મળો તો ખરી!' એમ કહીને એણે અંદરના ઓરડામાં ચાલી ગએલી દીકરીઓને સાદ કર્યો. થોડી વાર પહેલાંની તોફાની બાળકો જેવી દીકરીઓ લપાતી લપાતી બહાર આવી અને મહેમાનને નમસ્કાર કર્યા.

'બહેનો તો બહુ મોટી થઈ ગઈ.' એવા મહેમાનના ઉદ્‌ગારોના જવાબમાં દાક્તરે કહ્યું: 'ના 'રે ના, મારાં બચોળિયાં હજુ તો એવાં ને એવાં નાનાં જ છે. આવો આવો, આંહી લતામંડપમાં બેસીએ. ત્યાં પરસાળમાં બહુ ગરમી છે. તમે ઠીક આવ્યા હો માસ્તર! મારે તમારી બહુ જરૂર હતી. આંહીં ખૂણામાં પડયા છીએ એટલે કોઈ કોઈ વાર સહેજ એકલવાયા જેવું લાગે છે.'

'ત્યારે હવે અહીં કયાં સુધી પડયા રહેવું છે? ખાડીની બહાર નહિ નીકળો? અહીં જ જિંદગી કાઢશો?'

'જિંદગી તો અહીં જ નીકળવાની હવે. અહીં જન્મ્યા, અહીં ઊછર્યા, જે ચાલી ગઈ તેની સાથે સુખનો સંસાર પણ અહીં ગાળ્યો, ને નવી આવી છે તેની સાથે પણ કિલ્લોલ કરું છું. ભાગ્યદેવીની એકંદરે કૃપા છે અહીં.'

'નવાં તો જલદેવી ને?'

'હા, મારી જલદેવી. હમણાં આવશે. દરિયે નહાવા ગઈ છે. ભલી રોજની સવાર, ને ભલો એનો દરિયો. એને તો હમેશાં દરિયામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝબોળાયે જ ઝંપ વળે. ગમે તે ઋતુ હોય, પણ દરિયામાં ખાબક્યા સિવાય એક દહાડો ય ખાલી નહિ.'

'બિમારી છે કંઇ ?'

'ના, ના, બિમારી તો ખાસ ન કહેવાય. પણ કેટલાંક વર્ષોથી સહેજ ઉત્પાતીઓ જીવ રહે છે ખરો. મને કશી ગમ નથી પડતી. પણ દરિયામાં ખાબકવું એ એનો એક જ આનંદ છે.

'એ હું જાણું છું. નાનપણથી જ અમારા ગામમાં એ એની ટેવ હતી.'

'ઓહો ! તમે એના બાપના ગામમાં શિક્ષક હતા ત્યારના જાણતા હશો, ખરું ? બસ, એ બાલ્યાવસ્થાની દરિયા પરની પ્રીતિએ જ એના મન પર ઊંડી અસર કરી છે. રોજ ઊઠીને દરિયો. અંદર બસ પડી જ રહે. અહીંના લોકો બિચારા થોડા સમજે છે ! એ બધાએ તો નવીનું નામ દરિયાપરી પાડ્યું છે. પણ તમે હવે આવ્યા છો ને એના બાળપણની જૂની વાતો યાદ કરાવશો એટલે એને સુખ થશે, એની ગમગીની થોડી ઊડશે.' દાક્તરનું મોં દીન બની ગયું.

'એમ ? એવું માનવાનું કશું કારણ ?' મહેમાન સહેજ ચમક્યા.

'કારણ છે, છે.' સાંભળીને મહેમાનનો ચહેરો વધુ ઝંખવાયો,

એ વખતે 'લો ! તમે આવી પહોંચ્યા !' એવો રૂપાની ઘંટડી શો મીઠો કંઠ સંભળાયો અને મોટી આછી શાલમાં લપટાએલા દેહવાળી નવી પત્ની અંદર આવી. એના ખભા પર ઢળકતા વાળની લટો હજુ નીતરતી હતી.

'આવો પધારો જલદેવી, હું પાછો આવી ગયો છું.' એમ કહી કોમળ પગલે દાક્તરે સામા જઈ પોતાની નવીને અંદર લીધી. બાવીસેક વર્ષની એની જુવાની હશે. દરિયાના દેવતાઈ સૌંદર્યભર્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુંભ શો એનો દેહ હતો. સમુદ્ર પોતાના પ્યારાં હોય તેને પોતાના નીલ રંગે રંગે છે. એવી, સમુદ્રસ્નાન કરી કરીને શામળી પડેલી આ તરૂણીની ચામડી એક વેળા ચળકાટ મારતી હશે. અત્યારે તો નિસ્તેજ હતી.

'તમે આજ ઢેઢિયા બેટમાં વીઝીટે ગયા હતા ને? સારું થયું કે સાજાનરવા પહોંચી ગયા. મારો જીવ કયારનો બળતો હતો.' બોલતી બોલતી એ ભીંજાયેલી લટો ખંખેરવા લાગી.

'અરે પણ આ મહેમાનને તો ઓળખ! કે જળની દેવી પૃથ્વીનાં પરિચિતોને ય ભૂલવા લાગી?'

જલદેવીએ પરોણાને નિહાળ્યો. ઓળખવામાં એકાદ પળ વધુ થઈ. 'ઓહો! માસ્તર સાહેબ? અહીં કયારે આવ્યા?'

'હમણા જ.' પરોણો મીટ માંડીને આ જૂના પ્રિયજન સામે ટીકી રહ્યો.

'કાં જલદેવી!' દાક્તરે પૂછ્યું: 'આજે તો દરિયાનું પાણી ચોખ્ખું ને શીતળ હતું ના?'

'ચોખ્ખું! અહીંની તમારી ખાડીનું પાણી કે' દહાડે વળી ચોખ્ખું અને શીતળ હતું? હમેશાં તાતું તાતું અને જીવ વગરનું. ખરેખર દાક્તર, અહીંની ખાડીનું પાણી બિમાર છે.'

'બિમાર!' માસ્તર સાહેબને એ વિશેષણ વિચિત્ર લાગ્યું.

દાક્તર હસી પડયા: 'જલદેવી! અમારા જગજાણીતા આરોગ્ય-જળને તેં પણ ભલું વિશેષણ લગાડયું! ઠીક ઠીક, જો જલદેવી, મારે જરા કામ છે. હું દવાખાને જાઉં છું. તું આપણા અતિથિને થોડી વાર સંભાળજે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાક્તરને એવું કશું જ જરૂરી કામ નહોતું. એના અંતરમાં આજે પ્રસન્નતા હતી. જલદેવી તરફ સૂર્યના છેલ્લા કિરણની કુમાશે ઝલકતી એક કરુણાભરી દૃષ્ટિ ફેરવીને એ ચાલતો થયો. મનમાં સુખ હતું કે જલદેવી આટલાં વર્ષોથી જેને સારૂ ઝૂરે છે તે મિત્રના એકલ મેળાપમાંથી એને શાતા મળશે.

બે જણાં એકલાં પડયાં. જલદેવી કહે કે: 'આ મારો લતામંડપ, દાક્તરે મારા સારૂ પોતાને હાથે જ રોપેલો છે.'

'તમે અહીં જ બેસો છો?' પરોણાએ પ્રારંભ કર્યો.

'હા, લગભગ આખો દિવસ અહીં જ ગાળું છું.

'દીકરીઓ?'

'દીકરીઓ પરસાળમાં બેસે છે. દાક્તર ઘડીક મારી કને તો ઘડીક દીકરીઓની કને બેસે છે.'

'કેમ એકલવાયાં રહો છો?'

'સહુને શાંતિ રહે છે. એકલતાની એકલતા અને વળી સમાગમ પણ સહેજે નજીકમાં જ.'

અતિથિની આંખો પીગળતી હતી. એને જૂના પ્રસંગો સાંભર્યા: 'છેલ્લે આપણે મોતીનગરમાં મળેલાં, ખરું?'

'હા, દસ વર્ષ ઉપર.'

'મેં કદી આ નહોતું કલ્પેલું.'

'શું?'

'કે તમે દાક્તરને પરણશો.'

'ના, તે વેળા તો આ છોકરીઓની બા હયાત હતી ખરી ને?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તેમ ન હોત તો પણ તમે દાક્તરની સાથે જીવન જોડો એ કલ્પના જ થઈ શકતી નથી.'

'કેમ ? દાક્તર સાહેબ તો બાપડા બહુ ભલા, ભદ્રિક અને ખાનદાન છે. મારા પર બહુ મમતા રાખે છે.'

'પણ છતાં એનું જીવન અને તમારું જીવન કેટલાં જૂદાં છે ! મેળ મળી શકે જ નહિ. આ શી રીતે બન્યું ?'

'કંઇ નહિ. એ વાત જ ન ઉખેળીએ. ગઇ ગુજરી !'

'તમે એને મારી વાત કરી છે ખરી–મારી મુર્ખાઇની ? મારું તમારી પ્રત્યેનું છેલ્લું બેવકુફ પગલું–માગણી કરવાનું ?

'ના. ના, પણ એ જાણે છે કે જગતમાં તમે એક જ મારા સાચા અને પરમ મિત્ર છો.'

'ત્યારે આજે જીભ ખોલીને એક વાત પૂછું ? તમે શા સારૂ મને તરછોડયો ?'

'માસ્તર, મારે જ તમને આજે એક વાત કહેવી છે. મેં જેને મૃત્યુ સુધી સંઘરી રાખવા ધારેલું તેને આજ તમારી પાસે ઠાલવવા માગું છું. એટલું જ કહું છું કે એ સમયે મારાથી તમને 'ના' સિવાય બીજો જવાબ આપી શકાય તેવું નહોતું.'

'હા.' અતિથિએ નિઃશ્વાસ નાખ્યો: 'તમારા દિલમાં મારે માટે મિત્રતા સિવાય બીજું કશું જ નહોતું તે હું જાણું છું.'

'એટલું જ નહિ.' જલદેવીએ ખડકની શિખરમાળાને ભેદી નાખે તેવી નજર ચોંટાડીને એ ખડકોની પાછળ પડેલા અસીમ મહાસાગર ઉપર જોવા પ્રયત્ન કર્યો : 'માસ્તર સાહેબ, તમે નહોતા જાણતા કે મારું અંતર ને મારો આત્મા તે વખતે બીજાને અપાઇ ચુક્યાં હતાં !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તે વખતે ? હોય નહિ. દાક્તરને તો તે વખતે તમે ઓળખતાં પણ ક્યાં હતાં ?'

'દાક્તરની વાત હું નથી કરતી.' જલદેવીનું હાસ્ય દરિયાની રૂપેરી માછલીના ઝલકાટ જેવું દેખાયું.

'પણ ત્યાં મોતીનગરમાં કોઈ એવો જુવાન નહોતો.'

'સાચું. પણ મારી તો એક અજબ ઘેલછા હતી. ન મનાય તેવી ઘેલછા.' હજુ એની આંખો સાગરને શોધી રહી હતી. સાગરની આડે પહાડો હતા, ઝાડી હતી.

'તમે મને આખી વાત નહિ કહો ? કહો, એક વાર કહી નાખો.'

'એ આખી વાત અકળ અને અગમ છે. હું કેમ કરીને કહું ? મને પોતાને જ સમજાતું નથી કે એ શું થઈ ગયું. પણ હું બંધાઇ ગઇ હતી, વચને બંધાઇ ગઇ હતી. મારો કોલ—એ કોલની વાત મેં દાક્તરને પણ નથી કરી. કહ્યું છે એટલું જ કે તે વેળા હું બીજાને કોલ દઇ ચૂકી હતી. વધુ કશું જ નહિ. તમને શું કહું ? ગાંડપણ—એ બધું ગાંડપણ જ હતું. તમે મને ચસ્કેલી જ ગણશો.'

'મને જરૂર કહો. હું કશું નહિ કહું.'

અચાનક દરિયા ઉપર બંધાઈ રહેલા જલદેવીના દૃષ્ટિદોરને જાણે કે છેદી નાખતો એક જુવાન ચોગાનમાં આવતો હતો. માંદલા જેવો તો યે મધુર એનો ચહેરો હતો. હાથમાં ફૂલના હારતોરા હતા.

'જય જય જલદેવી !' કહીને જુવાને નમસ્કાર કર્યા.

'જય જય ! કાં બહેનોની પાસે આવ્યા છો ને ? બહેનો અંદર હશે હો !'

'નહિ, હું બહેનો પાસે તો સવારે જ ગયો હતો. અત્યારે તો તમારી પાસે જ આવેલો છું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હાં, હાં, કેમ ?'

'કલાકાર તરફની આ ભેટ ધરવા; તમારી જન્મગાંઠને પ્રભાતે.'

'મારી જન્મગાંઠ ?' જલદેવી અચંબો પામી. 'કોણે કહ્યું ?'

'સવારમાં બહેનોએ જ કહ્યું કે આજે બાની જન્મગાંઠ છે. માટે આ શણગાર—'

'હાં હાં, બાની જન્મગાંઠ ! હવે હું સમજી. ઠીક ઠીક. કંઈ નહિ. બરાબર છે. લાવો લાવો ફૂલ. બહુ ઉપકાર થયો હો !' બેચાર એકસામટી ઊર્મિઓનું વલોણું અંદર ચાલતું હોય એવી મહેનતે જલદેવીએ સુખનો ભાવ ધારણ કર્યો, 'બેસો બેસો કલાકાર ! શી કલાને સાધવા માગો છો હવે ?'

'શિલ્પીની કલાને : મુલાયમ માટીમાં આકારો પ્રગટાવવાની. મનુષ્યની આંગળીનાં ટેરવાંને લળીલળીને હોંકારો આપે એવી માટીના હૃદયમાં હું મારા અનુભવો આંકીશ, અત્યારે જ મારી નજરમાં એક સાચું અનુભવેલું દૃશ્ય રમે છે. એને હું જીવતું કરીશ.'

'એવું વળી શું છે ?' જલદેવીએ મરક મરક થતા હોઠે, કલાકારને રીઝાવતી પોતાની આંગળીઓની આસપાસ એક મોટી લટ વીંટાળી લટોમાં ગૂંચળાં પાડ્યાં.

'એ મારી ભવ્ય કૃતિ બનશે. એક દરિયાપરીને હું ખડક પાસે તરફડતી બતાવીશ, ઝૂરતી ને સ્વપ્ન જોતી બનાવીશ.'

'દરિયાપરીને ?' જલદેવી એના અર્ધધ્યાનમાંથી, સ્વપ્નાવસ્થામાંથી સફાળી જાગી ઊઠી. 'શું ? દરિયાપરી ? ઝૂરતી ?'

'હા, કિનારે ધગધગતી રેતીમાં ઊભેલા એક કૂબામાં ઝૂરતી. જોજો હું એને સ્વપ્નમાં હૂબહૂ ઝૂરતી બતાવીશ. દરિયાપરી એટલે એક ખલાસીની સ્ત્રી: ખલાસી દેશાવર ગયેલો. પાછળથી બાઈ એને બેવફા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બની. બીજાને પ્યાર દીધો. ખલાસી દરિયામાં ડૂબી મૂઓ છે. પણ એ ઝૂરતી દરિયાપરીની પાસે એની પથારી આગળ એ ડૂબેલો ખલાસી અધરાતે આવીને ઊભો છેઃ એવું હું ગોઠવવા માગું છું. દરિયામાંથી નીકળીને આવ્યો હોય એ રીતે એનાં કપડાં પણ ભીનાં, નીતરતાં બતાવીશ.'

'ડૂબેલો ખલાસી? અધરાતે આવે છે?' જલદેવીની આંખોની કીકીઓ જાણે ઊલટી બનીને બહારને બદલે અંદર જોઇ રહી હતી.

'હા, વેર લેવા સારૂ ઘેર આવે છે. પણ એને હું સંપૂર્ણ સજીવન નહિ બતાવું. ફક્ત ઓળો બનાવી ગોઠવીશ. તમને આ મારી કલ્પના પાયા વિનાની લાગે છે? નહિ, એ તો મારા અનુભવની વાત છે. હું મારી માટીમાં અસત્ય દોરવા નથી માગતો.'

'મરેલો માણસ પાછો આવે એ તમારા અનુભવની વાત?' મહેમાને પૂછ્યું.

જલદેવીનું કૌતુક ભયાનક બનતું હતું. એ બોલી કે 'બરાબર. હું આખો બનાવ જીવતોજાગતો જોઇ શકું છું. મને એ આખી વાત કહો.'

'હા, હું એક જહાજમાં જાપાન ગયેલો. જાવાટાપુના એક બંદરે નાંગરેલું અમારું જહાજ વળતી સફરે જ્યારે ઉપડ્યું ત્યારે અમારા જહાજનો ટંડેલ બિમારીને બિછાને એ બંદરની ઇસ્પિતાલમાં જ રહી ગયો. તેને બદલે ત્યાં વસતા એક લંકાવાસીને લેવામાં આવ્યો.'

'લંકાના વાસીને?' કોઈ સમજતું નહોતું કે જલદેવી આવી વાતમાં આશ્ચર્ય શા માટે બતાવી રહી છે. પણ એની ગરદન તો પસીને ટપકવા લાગી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા, રસ્તામાં એ જહાજની ઓરડીમાં એકલો જ બેઠો રહેતો. તૂતક પરનાં ટોળામાં એ નહોતો આવતો. તૃષાતુર જેમ પાણી ગટાવે તેમ એ આપણા દેશની ભાષા ભણી રહ્યો હતો. એક દિવસ એ નાખુદા પાસેથી જૂનાં છાપાંનો થોકડો લાવીને આપણું છાપું વાંચે છે. ઓચીંતો એ ચીસ પાડી ઊઠયો : આપણી બોલીમાં પોકાર્યું કે 'હાય હાય ! પરણી ગઇ ? મને કોલ દીધા પછી બીજાને પરણી ગઇ ? ફિકર નહિ. હું આવું છું. હું તને લેવા આવું છું. નહિ છોડું.' આટલું બોલીને એણે એ છાપાની કાપલીના ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. પછી તો અમારું જહાજ દરિયામાં ડૂબ્યું. મેં માન્યું કે એ ડૂબી મૂવો હશે. પણ પછી મને ખબર પડયા છે કે એ જીવતો નીકળ્યો. એ જીવે છે. કોઇક દિવસ એ બેવફાઇનો બદલો લેવા આવી પહોંચશે. આ બનાવમાંથી મેં કલ્પના પકડી છે. મારી પ્યારી માટી એને એક દિવસ સજીવન કરી બતાવશે. જોજો, વાટ જોજો, હસી ન કાઢતા. એ કૃતિ તો દેશભરમાં નામના કાઢશે. હા–હા–હા–હા, લો ત્યારે હવે હું જઇશ હો !' હસીને એ ક્ષીણ દેહ ઊભો થયો.

' એક પલ ઊભા રહો. આવું કયારે બન્યું ? કેટલો વખત થયો એ બન્યાને ?' જલદેવીએ ગાલે આંગળી ઠેરવીને પૂછ્યું.

' બરાબર સાડા ત્રણ વર્ષ. નથી મનાતું ? કાંઇ નહિ. લો ત્યારે જય જય.'

કલાકાર ચેટક કરીને ચાલ્યો ગયો તે વેળા જલદેવી પરસેવે રેબઝેબ હતી. અકળામણ થતી હોય તેમ એ ઊઠી. ' અહીં બહુ ગરમી છે' એમ કહી એ લતામંડપની બહાર જઇ લાંબા શ્વાસ લેવા લાગી. દરિયાકાંઠાની સવારની શીતળ હવાનાં લહેરિયાં એનાં ફેફસાંને જાણે ઓછાં પડતાં હતાં. બન્ને જણાં ફરી વાર એકલાં પડયાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહેમાન મિત્રે જલદેવીના મોં પર ગભરાટ જોયો. પણ એ આખી વાત સમજ્યો નહોતો. એણે આશ્વાસન આપવા માંડયું: 'દેવી, તમારું દિલ એ વાતથી દુભાયું છે, ખરું ? પણ એથી વધુની ધારણા ય તમે શી રીતે રાખી શકો ?'

'ધારણા ?' જલદેવીના અંતર-તાર જુદી જ દિશામાં સંધાયા હતા; 'ડૂબી મૂવેલો માનવી એ રીતે પૃથ્વી પર પાછો આવે એવી ધારણા ?'

'ઓહો, તમે પેલા પાગલ કલાકારની દરિયાઇ પરીકથાનો વિચાર કરો છો ?'

'માસ્તર સાહેબ, છેક જ એ એક પાગલની પરીકથા નથી.'

'હાં, હાં, ત્યારે તો એ મૂએલા ખલાસીની વાતે તમને ગભરાવ્યાં છે ! હું સમજેલો કે ઘરનાં લોકોએ આજનો ઉત્સવ તમારાથી ગુપ્ત રાખ્યો તેથી-તમારા પતિ અને બાળકો એ જૂની સ્મૃતિની દુનિયામાં જીવે છે અને તમને એમાં દાખલ કરતાં નથી તેથી તમે દૂભાયાં હશો.'

'ના રે ના, પતિના ઉપર મારો એકલીનો જ કબજો માગવાનો મને શો હક્ક હોઇ શકે ? એમ તો એ બાપડાંને બધાંને હું પણ મારી સૃષ્ટિની બહાર રાખીને જ જીવી રહી છું ના !'

'ત્યારે શું તમને દાકતર ઉપર ખરો પ્રેમ નથી ?' અતિથિનો અવાજ ધીરો પડી ગયો.

'પ્રેમ તો અપાર છે. મારો પ્રાણ ઢાલવીને એને ચાહતાં શીખી છું. એટલે જ આ બધું આટલું ભયાનક-આટલું અગમ્ય અને અકલ્પ્ય થઇ પડયું છે ના ?'

'દેવી ! તમે મને આજે તો તમારું દર્દ કહી નાખો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ના, આજે નહિ. કોઇ બીજે દિવસે વાત.'

અંદરથી નાની દીકરીએ સામું જોયા વિના નીચે મોંયે જ સાદ પાડયો: 'બા, બાપુજી આવી ગયા છે. તમને અને માસ્તર સાહેબને અંદર આવવા કહે છે.'

બન્ને અંદર ચાલ્યાં. કપડાં ઉતારીને ઝૂલતા પાયજામા તથા પહેરણમાં શોભતા દાકતર સામા આવ્યા: 'બસ હું હવે પરવારીને જ આવ્યો છું. હવે તમારી સેવામાં ખડે પગે હાજર છું જલદેવી!'

'રહો, હું આ આવી!' એમ કહેતી જલદેવી પાછી લતામંડપમાં દોડી, ફૂલહાર ને તોરો લઈ પાછી આવી. નાની પુત્રી હર્ષે પોકારી ઊઠી: 'ઓહો! અત્યારમાં આવાં સુંદર ફૂલ કયાંથી!'

બા કહે: 'આપણા પેલા કલાકારભાઈ આપી ગયા.' હસીને ઉમેર્યું: 'આજે તો જન્મગાંઠ છે ખરી ને!'

દીકરીઓનાં મોં ઝંખવાણાં પડી ગયાં. મોટીએ નાની સામે નજર કરી. એ નજર બોલતી હતી કે 'સવારે તેં જ ઉતાવળી બનીને કલાકારને સાચું કહી નાખ્યું હતું.'

'આખી વાતને એટલેથી જ કાપી નાખવા પ્રયત્ન કરતા દાક્તર બોલ્યા: 'હાં—એ તો—કાંઈ નહિ—લો ચાલો હવે–'

'નહિ,' જલદેવીએ કહ્યું; 'ચાલો છોકરીઓ, હું પણ તમારાં સહુનાં ફૂલોની સાથે બાને માટે આ મારી ભેટ ધરીશ.' એમ કહી માયાળુ પગલે એ પરસાળમાં ગઈ. મેજ પર ફૂલછલકતો થાળ હતો તેમાં પોતાના તરફથી હારતોરા ધર્યા.

દાકતરની આંખોમાંથી આંસુ દડી પડયાં. બન્ને દીકરીઓ બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઇ. મોટી બોલી: 'બાપડીનું અંતર ભોળું છે હો!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'છે ભોળું !' નાનીએ અંગુઠો દેખાડયો : 'બાપુજીને નચાવવના બધા ચાળા ! અત્યાર સુધી લતામંડપમાં માસ્તર સાથે બેસીને એકલા કોણ જાણે શી યે વાતો કરતી હતી. બાપુ આવે એટલે બધી વાચાળતા કોણ જાણે કયાં મરી જાય છે. માયલા ભેદની—'

'ચૂપ ચૂપ ! તું પાપમાં પડે છે, ગાંડી !'

'પાપ તો પાપ. બાકી આપણે ને એને શું ? એ આપણા માયલું માનવી જ નથી. એની ને આપણી દુનિયા જ જુદી છે. બાપાજી કોણ જાણે કયા પાપે એને આ ઘરમાં ઘસડી લાવ્યા છે. જોજે, એક દિવસ આપણી નજર સામે જ એ ગાંડી થઈ જવાની. એની મા પણ ગાંડી થઇને જ મરેલી.'

'ભલી થઇને તું ચૂપ થા. બાપુજીને ખાતર તું જીભ બંધ રાખ.'

'બળ્યું !'

• ૨ •

ખડકોની ધાર ઉપર એક નાની પગથી બંધાએલી છે. એ પગથી ઊંચેથી ધીરે ધીરે ઢોળાવ પકડીને તળેટીમાં સમુદ્રતીરે ઊતરતી જાય છે. તળેટીમાં આરામ-ભુવનો, સંગીતાલયો ને બેન્ડસ્ટેન્ડો બંધાયાં છે. હાથમાં હાથ પરોવીને પરદેશી પ્રવાસીઓનાં જોડલાં પગથી પર ચાલ્યાં જ આવે છે. એ પ્રવાહ તૂટતો જ નથી. વાયરામાં રંગરંગનાં વસ્ત્રો લહેરાઈ રહ્યાં છે. સંધ્યાકાળનો સૂર્ય દરિયામાં ઊતરતો ઊતરતો એ ખડકોનાં શિખરોને, ખાડીને, હારબંધ ઊભેલાં ગુલમોરનાં ઝાડોને અને માળા તરફ ઊડી આવતાં પક્ષીઓને પોતાની આંખની છેલ્લી ગમગીનીમાં રંગતો જાય છે. આખરી શોભામાં હમેશાં જે ઉદાસી રહેલી છે, તે નથી હસવા દેતી કે નથી પ્રાણ ઠાલવીને રડવા પણ દેતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાક્તરે પત્નીને કહ્યું: ' જોયાં ! છોકરાં તો બન્ને માસ્તરની અને કલાકાર ભાઈની સાથે દોટાદોટ ચાલ્યાં જાય છે. આપણે છેટું પડી ગયું.'

'આપણે અહીંજ બેસીએ.' જલદેવી બોલી.

'અહીં બાંકડો અલાયદો છે.'

'ના, અહીં ખડકના પથ્થરો પર બેસવું જ ઠીક પડશે.'

' આખરે દરિયાનો જીવ ખરોને ! પાણી ભાવે ને પથ્થર ભાવે, ખરું ?'

' ખરું, આવો, અહીં બેસીએ. મીઠી એકાંત છે.'

' હા, ને આજ થોડી વાતો કરી નાખીએ.'

' વાતો વળી શાની ?'

' પહેલાં તારી ને પછી આપણી બન્નેની, વહાલી દેવી ! હવે આપણું ગાડું આમ નહિ જ ચાલે એમ મને ખાત્રી થઇ છે.'

' તો હવે શું કરીશું ?'

' પરસ્પર પૂર્ણ વિશ્વાસનું, ખુલ્લાં દિલનું, અગાઉના જેવું સહજીવન.'

' હા ! હા !' જલદેવીએ નિ:શ્વાસ મૂકયો : 'ઘણું ય ઇચ્છું છું કે એમ બને. પણ હવે તો એ અશકય જ બની ગયું.'

' હું એ સમજું છું. તારા કેટલાક ઉદ્‌ગારો પરથી—'

' ના, ના, તમે નથી સમજતા, કશું જ નહિ.'

' જલદેવી ! હું સમજું છું. તારા જેવી નિખાલસ દિલની જુવાન સ્ત્રીને માટે બીજવરની પત્ની બનવામાં હૃદયનો મેળ ન જ મળી શકે.'

' શાથી એમ માન્યું ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મને મનમાં એમ થયા જ કર્યું છે. આજે એ વધુ સ્પષ્ટ બન્યું. મરનાર સ્ત્રીના ઉત્સવમાં હું ભળ્યો તે તને ન ગમ્યું, પણ હું શું કરું? માણસ પોતાના ભૂતકાળને એમ સહેલાઇથી નથી ભૂંસી શકતો– હું તો નહિ જ ભૂંસી શકું.'

'હું સમજું છું. ન જ ભૂંસી શકાય.'

'તને એમ લાગ્યા કરે છે દેવી, કે મારું હૃદય મરનારની ને તારી વચ્ચે વહેંચાયેલું છે. જાણે છોકરીઓની બા હજુ ય મારા જીવનમાં અંતરીક્ષે રહીને રસ લઈ રહી છે એટલે જ તું મારી સાથે છેલ્લા અઢી વર્ષથી દેહ-સંબંધ નથી રાખી શકતી, ખરું?'

શાંતિ સાચવીને જલદેવી પથ્થર પરથી ઊઠી બોલી, 'ત્યારે શું તમે મારા અંતરમાંનું બધું જ આરપાર જોઈ લીધું છે એમ તમને લાગે છે?

'આજે તો છેક તળીઆ સુધી જોવાઈ ગયું.'

'ના, ના, દાક્તરસાહેબ! તમે બધું જ નથી જોઇ શકયા.'

'હું જાણું છું કે હજુ બાકી છે.'

'બાકી છે એ જાણો છો?' જલદેવી લગાર ફફડી ઊઠી.

'હા, તને આ સ્થળ, આ વાતાવરણ, આ દુનિયા જ અસહ્ય થઈ પડ્યાં છે. આ ડુંગરા જાણે તારી છાતી પર ચડી તને છૂંદી રહ્યા છે. આ ખાડી, આ હવા, આ બધું તને સાંકડું દેખાય છે. ઊંચે આકાશ પણ જાણે કે તારે જોઈએ તેટલું પૂરું પહોળું નથી. હવામાં ય જાણે તારા શ્વાસ ગૂંગળાય છે.'

'સાચું છે. દિવસ ને રાત, શિયાળો અને ઉનાળો, એ બધાનો ભાર મને ચગદે છે. મને જાણે દરિયો બોલાવ્યા કરે છે.'

'માટે જ મેં નક્કી કર્યું છે કે દરિયાનું બિચારું બિમાર બાળ પાછું પોતાને દરિયાઇ ઘેર જવાનો સમય પામે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એટલે શું કહો છો ?'

'કહું છું એમ, કે આપણે અહીંનો વસવાટ છોડીને ક્યાંઇક દરિયામાં, કોઇ તારું હૈયું ઠરીને બેસે એવા દરિયાઇ સ્થાને રહેવા જશું. ત્યાંનાં સ્થળફેરથી તને શાતા વળશે. તારું શરીર આરામ પામીને નવું લોહી મેળવશે. મેં એ ચોક્કસ કર્યું છે. અહીંનો વહેવાર હું સંકેલવા પણ મંડી ગયો છું.'

'તમે ધરતીના જીવ—તમારું મારી સાથે શું થશે? ના, ના, હું તમારા જીવતરનો નાશ કેમ કરું?'

'નાશ નહિ થાય. તારી સાથે હું ગમે ત્યાં–ઉત્તર ધ્રુવમાં પણ સુખ પામીશ. વળી તને–મારાથી અત્યારે લાખો જોજન દૂર પડી ગયેલીને હું પાછો મારા હૈયા સુધી લઈ આવી શકીશ. તને ખોવા-ચલીને હું ફરી પ્રાપ્ત કરીશ.'

ધીરે રહીને, નમેલાં પોપચાં પ્રયત્નપૂર્વક ઊંચાં કરીને, એક વાર પતિની સામે નિહાળી લઇ જલદેવી નિષ્પ્રાણ સ્વરે બોલીઃ

'મને પાછી મેળવવાનું—અરેરે! એ તમારાથી નહિ થઈ શકે. એ જ વાત મારા હૃદયને ચીરી રહી છે. તમને મારે હવે આજ તો સીધેસીધી બધી વાત કહી નાખવી જ જોઈએ. બધું મોઘમ રહેવાથી ગોટાળો વધે છે ને મારે ખાતર તમારું સત્યાનાશ નીકળવા બેઠું છે.'

'તારે જે કહેવું હોય તે કહી દે.'

'અહીં પાસે આવો, બેસો.'

'બોલો, ચાલો.'

'તમે તે દિવસે મારા બાપુને ઘેર આવીને મારી માગણી કરી, તમારો આગલો સંસાર સુખી હોવાની નિખાલસ વાતો કરી, એ બધું યાદ છે ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'શબ્દેશબ્દ યાદ છે. મારો આગલો સંસાર સાચેસાચ બહુ–'

'ના, ના, એ મુદ્દો મારી વાતનો નથી. પણ મેં તમને કહેલું કે મારા પૂર્વસંસારમાં પણ એક પ્રેમપ્રસંગ–કંઈક જીવનજોડાણ જેવું હતું, એ યાદ છે ?'

'જીવનના જોડાણ જેવું ? હશે. પણ અત્યારે એ વાતને ઉખેળવાની શી જરૂર છે ? હું એ નામનું પણ અનુમાન કરી શકું છું. માસ્તર—'

'ત્યારે એ નામ સાચું નથી. તમે ભૂલ્યા છો. માસ્તર તો ફક્ત મારા માયાળુ મિત્ર જ હતા.'

'માસ્તર નહિ ? બીજો કોઈ ?' દાક્તરની વ્યાકૂળતામાં ભોંઠામણ તેમ જ નિરાશા દેખાતાં હતાં; 'દેવી ! માસ્તર તારા જૂના બંધુજન હોવાથી એનો ફરી મેળાપ તને ખીલતી બનાવશે એ આશાએ તો મેં એને અહીં તેડાવ્યા છે.'

જે પતિને પોતે ચાહી ન શકતી તેના દિલની આવી ઉદારતા દેખીને જલદેવી અંદરથી ચિરાઈ જતી હતી.

'ત્યારે બીજો કોણ ? ત્યાં તો એવો કોઇ જુવાન નહોતો.'

'એવો કોઇ ત્યાં નહોતો, ખરું. પણ અમારા ગામને ખાળે જાપાન તરફનું એક મોટું જહાજ પડેલું–મરામત માટે. એ યાદ છે ? એનો સિંહાલી ટંડેલ યાદ છે ? મારું પહેલું વેવિશાળ એની સાથે થયું હતું.'

'તું આ શું કહે છે દેવી ! એ અજાણ્યા પરદેશીની સાથે તારુ વેવિશાળ ? એની સાથે તારો પરચય ક્યાંથી? એકબીજાંનાં જીવનની ઓળખાણ ક્યાંથી ?'

'કશું જ નહિ. બધું નજીવું. પરિચય ટૂંકો. દરિયે હું ફરવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જતી ને અમે બેઉ વાતો કરતાં. હું એટલું જ જાણી શકેલી કે એ અસલ લંકાનો વતની, પણ નાનપણથી જ દરિયાઇ સફરે ગયેલો, દેશવિદેશ દીઠેલો. બીજી ઝીણી માહિતીમાં અમે ઊતર્યાં નહોતાં. વાતો કરતાં પણ માત્ર દરિયાનાં જળચરોની, દેવમાછલીઓની, જળઘોડાની, નાગકન્યાની, જળકુકડીઓની, ભયંકર ટાપુઓની, ભાતભાતના સૂર્યાસ્તોની, વાવાઝોડાંની, ડૂબતાં વહાણોની. સાંભળી સાંભળીને હું એને નિહાળતી. દરિયો અને એ બેઉ એકાકાર બનેલા દેખાતા. મને એ જલદેવતા જણાતો. એની આંખો—હા—એની આંખો મને મારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ જાણે ખેંચ્યા કરતી. અમે એક દિવસ એકાંતે મળ્યાં. એણે પોતાની ચાવીઓના ઝૂડાની વાળી કાઢીને મારી આંગળીમાંથી એક વીંટી ને બીજી વીંટી પોતાની આંગળીમાંથી કાઢી. બન્ને વીંટીઓને પેલી વાળીમાં પરોવીને મને કહ્યું કે 'જો, આ દરિયાની સાક્ષીએ આપણે બેઉ જોડાઇએ છીએ. એટલું કહીને એણે ખૂબ જોરથી એ વીંટીઓ પરોવેલી વાળીનો ઘા કર્યો. દરિયાનું પાણી પાતાળ જેટલું ઊંડું હશે ત્યાં એ વીંટીઓ જઇ પડી ને ડૂબી ગઇ.' એટલી કથાને અંતે જલદેવીની મીટ પાછી દરિયા પર મંડાઇ.

'તેં શા સારુ આવું કરવા દીધું, દેવી?'

'કોણ જાણે. મને ખબર નથી. પણ સારું થયું કે એ ચાલ્યો ગયો. પછી મને ભાન આવ્યું. એ બધી મૂર્ખાઈ પર હું હસી પડી. મેં એને કાગળ લખ્યો કે તારે ને મારે કાંઈ નથી. લાંબે દહાડે એનો કાગળ આવ્યો. એ કાગળમાં મારા લખાણ વિષે કશો ઇસારો જ ન મળે, જાણે સંબંધ તૂટયો જ નથી! એક જ વાત લખેલી-ઠરેલે અક્ષરે, સમતાથી લખેલી કે 'હું પાછો તને લેવા આવવાનો જ છું. મારી વાટ જોજે.' મેં ફરીને લખ્યું-વધુ સક્કમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શબ્દે લખ્યું કે 'તારે મારે કાંઇ નથી.' પણ એના જવાબો તો એ ને એ જ: 'આવું છું. વાટ જોજે.' એક રુમસામથી, એક જંગમ બેટથી, ત્રીજો ચીનથી, એમ ત્રણ કાગળો મળ્યા.'

'તારા ઉપર શું આ રખડુ પરદેશીએ જાદુ છાંટયું?'

'ઓહો! ભયંકર માણસ, દાક્તર! બહુ ભયંકર.'

'તો દેવી! હવે એ વાતને જ વીસરી જા; હવાફેરથી તને આરામ મળી જવાનો.'

'ના, ના, આરામ હવે મળશે નહિ. એ આશા રાખશો નહિ. હું એને મારા અંતર પરથી ઉખેડી શકતી નથી. આંહીં કે બીજે કયાંય–એ વશીકરણ અતિ ભયંકર ને અકળ છે.'

'પણ હવે તો એ વાતને વર્ષો વીતી ગયાં. હવે શું છે?'

'સાચું. હું લગભગ ભૂલી ગઈ હતી, પણ એક દિવસ–ત્રણ વર્ષ પહેલાં એક દિવસ જાણે ઓચિંતો એ મારી સામે આવીને સદેહે ઊભો રહ્યો. બરાબર જ્યારે મારે બાળક અવતરવાનો સમય નજીક હતો ત્યારે જ.'

દાક્તર ઘડીઘડીમાં આવેશ બતાવે તેવા છીછરા નહોતા. પણ એની ગંભીરતા તે ઘડીએ ખૂટી ગઇ: 'દેવી! હવે મને ઘણું ઘણું સમજાય છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી તમે મારી પથારી તજી છે, શરીર-સંબંધ છોડયો છે અને પરપુરુષની સ્મૃતિમાં જ પડી જઇ, પારકાની માળા જપી પોતાનાને અવગણ્યો છે!'

'દાક્તર! ઓ વહાલા!' પોતે બેઠેલી તે પથ્થરને ઉખેડી નાખવા મથતી હોય એમ હાથ દબાવતી એ બોલી ઊઠી: 'એવું ન બોલો. તમારા સિવાય મેં બીજા કોઇની કાળજી નથી કરી.'

'ત્યારે શા સારુ મારી સાથેનો પતિપત્નીસંબંધ તેં બંધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાડયો છે ?'

'એ વાત ભયંકર છે. ન ઉચ્ચારી શકાય તેવી ભયંકર છે. શું કહું ? છોકરો મરી ગયો તેની આંખોનો ભેદ તમને યાદ છે ? એ ગેબી આંખો—'

'દેવી ! એ તો કેવળ તારી ઘગેલી કલ્પના જ છે. એવું કશું જ એ બાળકની આંખોમાં નહોતું. સાધારણ બાળકોના જેવી જ એની આંખો હતી.'

'ના દાક્તર, છોકરાની આંખો દરિયાના રંગપલટાની સાથે જ રંગો બદલતી હતી. ખાડી જ્યારે સૂર્યના તાપમાં ચળકતી પડી હોય, ત્યારે એની આંખોમાં પીળા કનકવરણો ઝલકાટ ઊઠતો. દરિયો જ્યારે તોફાને ચડતો ત્યારે એની આંખો પણ ડોળાઇને ઘૂમાઘૂમ કરતી.'

'હશે, પણ તેથી આપણને શું ? એ બાપડો તો ચાલ્યો ગયો છે !'

'દાક્તર, નજીક આવો. વધુ કહું.' પોતે પાસે જઇને પતિને ધીરે સાદે કહ્યું : 'એવી જ આંખો મેં અગાઉ દીઠેલી છે.'

'કયાં ? ક્યારે ? કોની ?'

'મારા બાપુને ગામ, પેલા રોહિણી ટાપુ ઉપર, દસ વર્ષ પૂર્વે. એ જ પરદેશીની આંખો.'

'દેવી !' દાક્તરનું દિલ વલોવાઇ જતું હતું.

'હવે તમને સમજાશે કે શા માટે મારાથી તમારી સાથે લીસંબંધ ન રાખી શકાયો, શા માટે હું ભયથી ત્રાસતી દૂર ને દૂર ભાગતી રહી. ફરી વાર એ આંખો મારાથી જોઇ ન શકાત.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩

દાકતરના ખુલ્લા બહોળા મકાનને જાણે એક અદશ્ય દીવાલ વીંટળી વળી હતી. સુખનાં અજવાળાં એ દીવાલની બહાર ઊભાં ઊભાં અંદર આવવા છલંગો મારી રહ્યાં હતાં. ઘરમાં ચાર જણાં હતાં, પણ પ્રેતો વસતાં હોય એવું ભૂતીઉં ઘર બન્યું હતું. હસમુખા ચહેરાઓ અરધું હસીહસીને પાછા કરમાઇ જતા. ગૂંગળાટ જાણે મુક્ત શ્વાસને રૂંધતો હતો. બન્ને દીકરીઓ માબાપનાં શૂન્ય અગમ્ય મોઢાં સામે જોઈને એકાદ નાના સ્મિતની પણ રાહ જોતી.

આજે સંધ્યા છે. ઘરથી થોડે વધુ આઘે, પણ ખાડીની ઊલટી જ બાજુમાં, મોટાં ઝાડોનાં ઝાંખરાં નીચે મોટી પુત્રી અને માસ્તર ઊભાં છે. મોટી બોલે છે કે 'હું કયાં જાઉં! શી રીતે છૂટું માસ્તર સાહેબ! બાપુજીનું શું થાય? નવી બા એની સંભાળ નહિ લઇ શકે. એને ધ્યાન નથી, એ તો ભૂલી પડેલી ગાય છે. બાપુ બિચારા પોતાની આસપાસ આનંદી ચહેરા જોવા ઉત્સુક રહે છે. હું અહીં નહિ હોઉં ત્યારે એ કોના ચહેરા સામે જોઇ આંખો ઠારશે? નવી બાની ગમગીની બાપુને ભરખી જશે.'

'પણ અહીં તો દેશવિદેશો ભેગા થાય છે. આવો સપ્તરંગી સમુદાય મળે છે, એનાથી શા સારુ તમે તરતાં ને તરતાં રહો છો?'

'દુનિયા સાથે અમારે જાણે કશી સ્નેહગાંઠ જ નથી રહી. અહીંથી ભાગી છૂટવાનું મન થાય છે.'

એ જ વખતે દૂરથી—

'દરિયાના બેટમાં રહેતી. પ્રભુજીનું નામ લેતી હું દરિયાની માછલી.
'મને બારણે કાઢવી નો'તી હું દરિયાની માછલી.'

એવું ગીત ગાતી ગાતી નવી બા ખડકોમાં ફરીને ચા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. એના આખા શરીરમાં તરવરાટ છે. કોઇ અકળ કારણુસર ઉત્તેજિત થઇ હોય તેમ એ આવીને બોલી ઊઠી: 'વાહ, અહીં સરસ છે હો !'

'બેસો ને જલદેવી.' માસ્તરે કહ્યું.

'ના, ના, બેસવું તો નથી જ. ઊભવાનું ને દોડવાનું મન થાય છે. દરિયામાં દૂર પેલું કયું જહાજ દેખાય છે ભલા ?'

'ઉત્તર દેશનું જહાજ લાગે છે.' પુત્રી બોલી.

'બોયા પાસે થઇને, ત્યાં મછવા ઊભા છે તે ઠેકાણે અધોં કલાક રોકાશે. પછી પેલી બાજુ થઇને ખાડીમાં આવશે.'

'અહીં રોકાશે ?'

'હા, ખાડીમાં કિનારે એક જ દિવસ નાંગરશે.'

'ને પાછું કાલે ચાલ્યું જશે ખરું ? અસીમ મહાસાગરની સફરે નીકળી પડશે. આહા ! એ બધાં મુસાફરોની સાથે જઇ શકાતું હોત ! અસીમ સાગરમાં. પૃથ્વી દેખાય જ નહિ. કેવું સુખ ?'

'તમે કદી મોટી સફર કરી જ નથી શું ?'

'ના રે ના, ખાડીમાં જ ફર્યાં છીએ.' પુત્રીએ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું : 'આપણાં પનારાં જ સૂકી પૃથ્વી સાથે પડયાં, ત્યાં બીજું શું થાય ?'

માસ્તરે કહ્યું: 'ગમે તેમ તો ય જમીન આપણું ખરું વતન છે; આપણી માતા છે.'

'ના, ના,' જલદેવી બોલી ઊઠી. 'મને તો લાગે છે કે લોકો જો પહેલેથી જ જળ ઉપર–અરે જળની અંદર જળચરોની માફક રહેતાં હોત તો વધુ સુખી અને સારાં થાત. મને એમ થાય છે કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનુષ્યો ધરતીને ટેવાઇને પડયાં છે, પરંતુ એના ઊંડાં અંતરમાં તો ઉદાસી અને છુટકારાની ઝંખના જ ભરી છે. જમીન સાથે જાણે સહુને જકડાઇ રહેવું પડે છે.'

'એમ તો ન હોય. માણસો એવાં ઉદાસ કયાં દેખાય છે જલદેવી? મોટે ભાગે તો ઊલટાં સહુ દુઃખને વીસરી જઇ લહેર ઉડાવે છે.'

'એ લહેર મને તો આવતા દોહ્યલા દિવસોની એંધાણી જ લાગે છે. દૂર દૂર ચાલ્યાં આવતાં તોફાનનાં વાદળાં જેમ આ ચળકતી પડેલી ખાડી ઉપર થોડી વાર મધુરો વાદળી રંગ છવરાવે છે, ને થોડી વાર પછી એકાએક બધું કેવું કાળુઘોર!'

'જલદેવી, તમે કેમ ગમગીન બની ગયાં! હજુ હમણાં તો તમે હસતાં રમતાં હતાં.'

'કંઈ નહિ, કંઈ નહિ. એ તો જરા મારું ગાંડપણ છે.' એમ કહીને જળદેવી ચારે બાજુ ચકળવકળ જુએ છે. 'દાક્તર કયાં ગયા? મને કહ્યું હતું છતાં હજુ કેમ ન આવ્યા? તમે ઝટ જશો? એને કહેજો કે ઝટ આવે. કેમ કે હું હવે એને કલ્પનામાં જોઈ શકતી નથી.'

'જોઈ શકતાં નથી?' માસ્તર તાજ્જુબ થયા.

'તમે સમજ્યા નહિ. ઘણી વાર એ જ્યારે મારી પાસે નથી હોતા ત્યારે હું યાદ કરી કરીને મથું છતાં એની મુખમુદ્રા મને યાદ જ ન આવે. જાણે એવું થાય કે હું એને ખોઇ બેઠી. એ દશા મને અસહ્ય થઈ પડે છે. ભલા થઇને ઝટ જાઓ ને!'

જલદેવી ઝાડની ડાળી ઝાલીને વ્યાકુળ ચિત્તે ઊભી રહી. માસ્તર ગયા તેની પાછળ જ 'માસ્તરસાહેબ, હું તમને રસ્તો બતાવું' એમ કહેતી, નવી બાથી ફાળ ખાતી મોટી બહેન પણ ચાલી ગઇ. નવી બાની સાથે એ ઝાંખરાં નીચે એકલાં ઊભાં રહેવામાં એને ભય હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકલી ઊભી ઊભી જલદેવી જાણે પોતે પોતાની સાથે ગુપ્ત વાતો કરતી હોય તેમ ગણગણતી હતી. એ સમયે ચોગાનની જાળીની બહાર ઝાડનાં સૂકાં પાંદડાં સળવળ્યાં. એક મુસાફર હાથમાં નાની બેગ લઇને જાળીની બહાર ઊભો રહ્યો. જાળીની નજીક આવ્યો. અંદર ડોકાઇને બાગમાં નજર કરી. ઓચિંતી એણે જલદેવીને દીઠી, સ્થિર બની ગયો, નજર ચોડીને જલદેવીને નિહાળી રહ્યો. ધીરે સાદે બોલ્યો : 'દરિયાપરી !'

ઝબકેલી જલદેવીએ ચોંકીને પછવાડે જોયું. પરદેશીને દીઠો. દેખતાં જ જાણે ઓળખાણ પડી હોય તેમ બોલી ઊઠી : 'ઓ પ્યારા ! આખરે તમે આવી પહોંચ્યા !'

'હા, આખરે પહોંચ્યો છું, દરિયાપરી !' દરિયાનાં વમળમાંથી ઊઠે તેવો એનો આર્તસ્વર આવ્યો, એનું ડોકું હલ્યું.

એક પલમાં તો જલદેવી બદલી ગઈ, અવાજ ફાટી જાય એવી ચીસ પાડીને બોલી : 'તમે કોણ છો ? શા માટે અહીં આવ્યા છો ? કોને શોધો છો ?'

'હું ધારું છું કે તમને જ.' ઠંડોગાર જવાબ મળ્યો. એ બે આંખોની મીટ અચલ હતી.

જલદેવી ધ્રૂજી ઊઠી. પરદેશીની સામે તાકી રહીને પાગલની પેઠે બોલી ઊઠી કે 'એ જ આંખો !'

'આખરે ઓળખાણ પડવા માંડી ને ? મેં તો તને એકદમ ઓળખી કાઢી, મારી દરિયાપરી !'

'તમે મારી સામે શા માટે તાકી રહ્યા છો ? ડોળા ન કાઢો. હું હમણાં ચીસ પાડીને લોકોને બોલાવીશ.'

'ચુપ ! દરિયાપરી ! હું તને કશી જ ઇજા નથી કરવાનો. તું ગભરા નહિ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જલદેવી પોતાના હાથ આંખો પર ઢાંકીને બોલીઃ 'ભલા થઇને મારી સામે એમ તાકી ન રહો.'

તારની વાડ ઉપર પોતાનું મોં ટેકવીને પરદેશી બોલ્યોઃ 'દરિયાપરી! હું આ ઉત્તરદેશના જહાજમાં આવ્યો છું.'

જલદેવીએ છાની એક દૃષ્ટિ નાખીને પૂછ્યુંઃ 'તમારે મારી સાથે શું છે?'

'મેં તને કોલ દીધેલો ને, કે હું વહેલોવહેલો આવી પહોંચીશ.'

'નહિ, અહીં હવે કદી ન આવશો. તમારી અને મારી વચ્ચે હવે શું છે તે? બધું જ સમાપ્ત થઈ ગયું છે એ તો તમને ખબર છે.'

જાણે કે એ જવાબને સાંભળ્યો જ ન હોય તેમ મુસાફર એના એ ઠરેલા અવાજે બોલ્યોઃ 'મારે આવવું તો હતું ક્યારનું ય, પણ આથી વહેલું ન બની શક્યું, ખેર! આખરે આવી તો પહોંચ્યો છું ને?'

'શા માટે? શા માટે? શા માટે તમે અહીં આવ્યા?'

'તને તેડી જવા માટે.'

'મને તેડી જવા માટે? તમે જાણો તો છો, કે હું પરણી ગયેલી છું.'

'જાણું છું.'

'તે છતાં મને તેડી જવા આવ્યા છો?'

'બેશક, બેશક!'

'ઓ પ્રભુ! ઓહ! ત્રાસ!' એવું લવતી જલદેવીએ બે હાથ વચ્ચે માથું દબાવી દીધું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'દરિયાપરી! તારે મારી સાથે નથી આવવું?'

'ના, ના, ના! કદી નહિ. હું નાહ આવું, નહિ આવી શકું. મારામાં હિમ્મત નથી.'

મુસાફર તારની વાડ ટપીને અંદર આવ્યો, નજીક જતાં જતાં કહ્યું, 'દરિયાપરી! હું જાઉં તે પહેલાં તને એક વાત કહી દઉં.'

એને નજીક આવતો દેખીને જલદેવી પોકારી ઊઠીઃ 'દૂર રહેજો. પાસે ન આવતા. મને અડકતા નહિ. કહું છું કે મને અડકતા નહિ.'

તો યે પ્રવાસી મક્કમ પગલે ધીરે ધીરે નજીક આવ્યો, બોલ્યોઃ

'દરિયાપરી! તું શા સારુ મારાથી આટલી ગભરાય છે?'

'મારી સામે એમ આંખો રાખીને તમે ન તાકી રહો.' એટલું બોલીને એ આંખોમાં કોઈ કાળ ભાળતી હોય એમ જલદેવીએ પોતાની આંખો આડે હાથ દાબી દીધો.

'તું ગભરા નહિ, બી નહિ.'

'દેવી! તારે બહુ રાહ જોવી પડી ખરું?' એવો અવાજ દેતા દાક્તર મકાનની બાજુથી ચાલ્યા આવ્યા. હજુ એણે મુસાફરને દીઠો નહોતો. જલદેવી દોડીને દાક્તરને બાઝી પડીઃ 'ઓ દાક્તર! મને આનાથી બચાવો!'

એણે આંગળી ચીંધાડી. મુસાફરની આકૃતિ અચલ જ ઊભી હતી.

'કોનાથી? આનાથી? કોણ છો તમે? શા માટે મારા બાગમાં દાખલ થયા છો?'

મુસાફરે જલદેવીની સામે આંગળી કરીને કહ્યુંઃ 'હું તો એમની સાથે વાત કરવા માગું છું.'

'મારી સ્ત્રી સાથે શી વાતો કરવી છે તમારે? તું એને ઓળખે છે જલદેવી!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'દાક્તર ! એ પોતે જ પેલો—મેં કહ્યું હતું તે મનુષ્ય છે.'

'હાં હાં—પણ તમારે મારી પત્નીની સાથે શી નિસ્બત છે હવે ? તમે જાણો છો ને, કે વર્ષોથી એ મને પરણી ચૂકી છે.'

'હા, મેં એ ત્રણ વર્ષ પર જ જાણ્યું.'

'તમે શી રીતે જાણ્યું ?' જલદેવીથી વચ્ચે પુછાઈ ગયું.

'જહાજમાં જૂનાં છાપાં વાંચતાં તમારાં એ લગ્નની વાત જાણી.'

'લગ્ન ! હા લગ્ન !' જલદેવીથી બોલી જવાયું.

'દરિયાપરી !' પ્રવાસીએ દાક્તરના અસ્તિત્વની પરવા કર્યા વિના જલદેવીને સંબોધન કર્યું: 'મને અજબ લાગેલું. હું તાજ્જુબ થયેલો. કેમ કે પેલી એ વીંટીઓ–દરિયાપરી ! એ પણ શું લગ્ન નહોતું !'

'ઓહ !' જલદેવીએ ચહેરો ઢાંકયો.

'આટલી ધૃષ્ટતા કરનાર કોણ છે તું !' દાક્તરની આંખો લાલ બની. તો પણ પ્રવાસીએ એના તરફ નજર ન કરતાં જલદેવીને જ પૂછ્યું: 'એ તું ભૂલી ગઈ શું ?'

દાક્તરથી ન રહેવાયું. એણે પ્રવાસીની નજીક જઈ ઉગ્રતાથી કહ્યું: 'તારે જે વાત કરવી હોય તે મારી સાથે કરવાની છે. બોલ, શા સારુ તું મારી સ્ત્રીની પાછળ પડયો છે ?'

પ્રવાસીનો ઉચ્ચાર એક જ હતો: 'મેં દરિયાપરીને વચન દીધેલું કે હું જેમ બનશે તેમ જલદી આવીશ; ને એણે પણ મને કોલ આપેલો કે પોતે મારી વાટ જોશે.'

'તું શા માટે મારી સ્ત્રીને તુંકારે બોલાવી રહ્યો છે ? અહીં અમારા સમાજમાં પારકાની સ્ત્રી સાથે એવી તોછડાઈની છૂટ નથી.'

'હું એ બરાબર જાણું છું, પણ પ્રથમ દરજ્જે તો એ મારી જ છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તારી ? હજુ—'

જલદેવી દાક્તરની પછવાડે લપાઈ ગઈ; છુપાઈ ને બોલીઃ 'એ મને નહિ છોડે, કદી નહિ છોડે.'

દાક્તર : 'તારી ! એ તારી છે ?'

વિદેશી : 'તમને એણે મારી ને એની એ વીંટીઓની વાત નથી કરી ?'

દાક્તર : 'પણ એથી શું ! એ વાતની તો સમાપ્તિ ક્યારની થઈ ચૂકી છે. તને એણે લખી પણ નાખ્યું હતું એ તું જાણે છે.'

પ્રવાસી : 'પણ એણે અને મેં, બન્નેએ કોલ કીધા હતા કે અમારી એ વીંટીઓની વિધિને સાચા લગ્નની વિધિ જ સમજવી.'

જલદેવી વચ્ચે બોલી ઊઠી : 'પણ મારે એ નથી ગણવી. હું કહું છું કે મારે એ કશું જ નથી જાણવું. મારી સામે એમ ન જોઈ રહો. હું નથી આવવાની—નથી જ આવવાની.'

પોતાની ખીજમાં થોડો તિરસ્કાર અને ઠેકડી ઉમેરીને દાક્તરે કહ્યુંઃ 'આવી છોકરવાદીને દાવે તું અહીં તારો હક્ક સાબિત કરવા આવ્યો છે ? તારું ભેજું ઠેકાણે છે કે નહિ ?'

'સાચી વાત, તમે કહો છો એ અર્થમાં તો મારે 'હક્ક' જેવું કશું ન જ હોઈ શકે.'

'એટલે !' દાક્તર તપ્યા; 'એટલે શું તું એને જોરાવરીથી લઈ જવા માગે છે ?'

'ના. એમ કરવાથી શો લાભ ? જો દરિયાપરી મારી સાથે આવવા ચાહતી હોય, તો તેણે મુક્ત મનથી જ આવવાનું છે.'

'મુક્ત મનથી ?' જલદેવી ચમકીને બોલી ઊઠી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ને હજુ તને એ વિશ્વાસ છે એમ ને ?'

'મુક્ત મનથી !' જલદેવી જાણે કોઈ મંત્ર રટતી હતી.

દાક્તર : 'નાદાન ! તારી અક્કલ ઠેકાણે નથી લાગતી. જા, તારે રસ્તે ચાલ્યો જા. તારી સાથે અમારે કશી જ નિસ્બત નથી.'

પ્રવાસીનું તો આ બધી ઠેકડી કે ધમકી સામે લક્ષ જ નહોતું. પોતાના ધ્યાનમાં એ અવિચલ ઊભો હતો. એણે ખિસ્સામાંથી ઘડિયાળ કાઢીને જોયું. પછી થોડો જલદેવીની નજીક આવ્યો ને બોલ્યો : 'દરિયાપરી ! મારે જહાજ પર જવાનો સમય થયો છે. મેં મારી ફરજ બજાવી છે. મેં તને આપેલો કોલ પાળ્યો છે. એટલે તારે હવે કાલની સાંજ સુધીમાં વિચાર કરી રાખવાનો છે.'

'અહીં કશો વિચારબિચાર કરવાનો છે જ નહિ.' દાક્તર ફરી વાર તપ્યા.

એની સામે નજર કર્યા વગર વિદેશીએ જલદેવીને કહ્યું :

'અત્યારે તો હું જહાજની સાથે ખાડીમાં જાઉં છું. કાલે રાતે હું અહીં આવીને તને શોધીશ. તું અહીં બાગમાં જ ઊભી રહેજે. કારણ કે મારે તારી એકલીની સાથે જ છેલ્લી પતાવટ કરવી છે; સમજી દરિયાપરી ? અત્યારે તો હું રજા લઉં છું, પણ જોજે હો, ભુલતી નહિ. કાલે રાતે—'

'નહિ, નહિ.' જલદેવી વિનવણીના સ્વરે બોલી : 'કાલે ન આવશો, અહીં કદી પણ ન આવશો.'

એ જવાબની અવગણના કરીને પ્રવાસી જાણે પોતાનું આગલું વાક્ય પૂરું કરતો હોય તે રીતે બોલ્યો : 'અને એ વખતે જો તારી ઇચ્છા મારી સાથે મહાસાગરે આવવાની હોય—'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ઓહ ! મારી સામે એમ ન તાકો.' જલદેવી વચમાં જ બોલી ઊઠી.

વિદેશીએ અધૂરું વાક્ય આગળ ચલાવ્યું, 'તો તું ઊપડવાને માટે તૈયાર રહેજે.'

દાક્તરે જલદેવીને કહ્યું : 'તમે ઘરમાં ચાલ્યાં જાઓ.'

'મારાથી નથી જવાતું, મારા પગ નથી ઊપડતા.'

પ્રવાસીએ ઉમેર્યું : 'યાદ રાખજે દરિયાપરી ! કે કાલે જો તું મારી સાથે નહિ આવે તો પછી બધી વાતનો અંત સમજવો.'

'અંત !' જલદેવીએ ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં એની સામે જોયું. 'સદાને માટે અંત !'

ડોકું ધુણાવીને વિદેશીએ કહ્યું : 'હા, પછી તો દરિયાપરી, કોઇથી એ નિર્ણય નહિ ફરી શકે. હું ફરી કદાપિ આ ધરતી પર પગ નહિ મૂકું. તું ફરી કદી મને મળી પણ શકશે નહિ ને મારા સમાચાર પણ તને પહોંચશે નહિ. પછી તો મને તારા પૂરતો તું મરી ગયેલો જ માનજે. માટે જે કરવું હોય તેનો શાંતિથી વિચાર કરજે. રજા લઉં છું.'

એમ કહીને એ વાડ પાસે ગયો, ઠેકીને બીજી બાજુ ઊતરી ગયો. થોડી વાર સ્થિર ઊભો રહ્યો. છેલ્લું વાક્ય બોલ્યો : 'દરિયાપરી ! કાલે સાંજે સફર માટે તૈયાર રહેજે. હું તને તેડવા આવીશ.'

ધીરે પગલે, શાંતિથી, કોઈની દેહશત વિના, દરિયાકાંઠાની પગથી ઉપર એ પ્રવાસી ચાલ્યો ગયો. જલદેવીની નજર થોડી વાર સુધી એની પાછળ પાછળ ચાલી ગઈ. પછી જાણે સ્વગત બોલતી હોય તેમ એણે ઉચ્ચાર્યું : 'મુક્ત મનથી ! એણે કહ્યું, જોયું ? એણે કહ્યું કે જો મારે આવવું હોય તો મુક્ત મનથી આવવું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાક્તર બોલ્યા : 'જલદેવી ! તમે શાંત પડો. હવે શું છે ? ખુદ તમારા જ મોંએથી એણે સાંભળી લીધું કે એને ને તમારે કશી નિસ્બત નથી. આટલેથી જ આખી વાત ખલ્લાસ થઇ જાય છે.'

'ત્યારે કાં તો કાલે, નહિ તો પછી સદાને માટે ખલ્લાસ. એ જહાજમાં મહાસાગરે નીકળી જશે પછી—!'

'પછી કશું નહિ, દેવી ! આપણે છૂટયાં.'

'પણ કાલે એ આવશે તો ?'

'તો તમને એ મળી જ ન શકે એવું હું કરવાનો, હું એને પોલીસના હાથમાં સોંપાવીશ.

'નહિ, નહિ, દાક્તર ! એવું ન કરશો. હું એને પૃથ્વીનો કેદી નહિ બનાવું. એ તો છે અસીમ સમુદ્રનો જીવ : એને હું. કેદ નહિ કરાવું.'

'જલદેવી ! હાય ! ઓ જલદેવી ! તને શું થઇ રહ્યું છે ?'

'દાક્તર ! મને મારા પોતાના મનનાં ભૂતોથી બચાવો.'

'જલદેવી ! આની પાછળ શું છે ? કાંઇક છે ખરું ?'

'છે, છે. ખેંચાણ છે. પ્રલોભન છે.'

'હજુ ય પ્રલોભન રહ્યું છે ?'

'હા, એ માનવી જાણે કે સાક્ષાત દરિયો છે.'

• ૪ •

એ આખી રાત દાક્તરે જાગતાં ગાળી. એની દાક્તરી વિદ્યાએ જલદેવીનો રોગ જોઇને હાથ ધોઇ નાખ્યા. આખી રાત જલદેવી શાંત પડી હતી, પણ એ શાંતિના અતલતલમાં તોફાન હતું : એનો તલસ્પર્શ અશક્ય હતો. જલદેવી સમુદ્રની જ સૃષ્ટિનું પ્રાણી હોવાની એને ખાતરી થઈ. સમુદ્રના જીવો સમુદ્ર જેવું જ જીવન જીવે છે : સમુદ્રના ભરતીઓટ સમાન જ એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવાત્માઓની ઊર્મિઓના જુવાળ ચડે ઊતરે છે: એવાં સમુદ્રવાસી પ્રાણીઓ કે માનવીઓ ધરતી પર ન ઉતરી શકે. એનાં મૂળ પૃથ્વીમાં ન બાઝે. મેં મોટી ભૂલ કરી. જલદેવીને ધરતી પર આણીને મેં પાપ કર્યું. હું માત્ર એના પરના 'પ્રેમને કારણે બીજું કશું જ વિચારી ન શકયો. હું મારી ને એની વચ્ચેનું વયનું અંતર પણ ન વિચારી શકયો. એને અહીં લાવ્યા પછી પણ મેં મારા સંસ્કારોનો વિકાસ ન આપ્યો, એ હતી તેવી જ મને વહાલી લાગી. આજ એ દરિયાનું જળચર જ રહી; ને હવે માછલી જેવી ઝૂરે છે. એનો પ્રાણ પેલા પ્રવાસીની પાછળ ધસે છે. એના અંતરમાં છૂપું વશીકરણ તોફાન મચાવી એને ચીસો પડાવે છે. શું કરું? એને જવા દઉં? તો મારું, એનું, સહુનું શું થશે?

બીજે દિવસે જલદેવીએ પહેલી જ તકે કહ્યું કે 'આજે તમે કયાંય ટાપુમાં વીઝીટે ન જતા હો કે!'

'ભલે. તું આજે નહાવા નથી ગઈ?'

'ના, આજે તો નહાવાનો સવાલ જ નથી. પણ દાક્તર, આવો આપણે ફરીને વાતો કરી કાઢીએ. બધું અધૂરું જ રહ્યું છે.'

બેઉ ઘરમાં જ બેઠાં. જલદેવીએ વાત ઉપાડી: 'આપણું દુર્ભાગ્ય હતું કે બીજાં કોઈ નહિ ને આપણે બે સંસારમાં જોડાયાં.'

'એમ કેમ કહે છે?'

'સાચું જ કહું છું. એ જોડાણમાંથી, એટલે કે જે રીતે એ જોડાણ થયું તેમાંથી વિષવૃક્ષ જ ઊગ્યું.'

'બસ, તને એમ જ લાગે છે?'

'જુઓ, હવે આપણે એકબીજાંને કયાં સુધી છેતરશું? હવે તો સત્ય ન છુપાવીએ. સાચી વાત તો એ જ છે, કે તમે ત્યાં મારા પિતાને ઘેર આવ્યા અને મને વેચાતી લીધી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'વેચાતી લીધી? વેચાતી?'

'હા, ને હું પણ તમારાથી ચડિયાતી નહોતી. મેં પણ સાટું કબૂલ્યું, મારી જાત વેચી.'

'જલદેવી! આટલે સુધી કહી નાખવાની તારી છાતી ચાલી શકે છે? સાટું?'

'ત્યારે એને બીજું શું કહેશો? તમારાથી તમારા ઘરની શૂન્યતા એકલતા સહેવાતી નહોતી, ને તમે કોઈ સ્ત્રીની શોધમાં હતા, ખરું?'

'ખેર! તને ઠીક પડે તેમ કહે.'

'તમે મને બેચાર વાર મળ્યા, વાતો કરી, અને પછી મારી માગણી કરી; એથી વધુ મારી શી તપાસ તમે કરી હતી ભલા? મને તમે ક્યાં પૂરી પિછાની હતી?'

'વારુ!'

'હું પણ અનાથ હતી, દિશાશૂન્ય હતી, એકલી ને અટૂલી હતી. મને પણ એકલતા ખાઈ જતી હતી. તમે આવ્યા, મને જિંદગીભર ભરણપોષણ આપવા વચન દીધું--'

'જલદેવી! મેં શું તારા ભરણપોષણની જ વાત વિચારી હતી? એથી ઊંચું કંઈ જ નહિ?'

'એથી ઊંચું ઘણું ઘણું. તેમ છતાં મારે એ નહોતું સ્વીકારવું જોઈતું. કોઈ પણ લોભે નહિ. મારે મારી જાતને નહોતી વેચવી જોઈતી. કોઈ પણ કિંમતે નહિ. એથી તો મારા મનની મુક્ત પસંદગીની હલકામાં હલકી મજૂરી અથવા ચીંથરેહાલ ગરીબી બહેતર હતી.'

'ત્યારે શું આપણે સહજીવનમાં ગાળેલાં આ પાંચ છ વર્ષોનો કાળ તારે મન તો દુઃખમય જ નીવડયો ને?'

'ના, એવું ન માનતા, દાક્તર! મને તો તમે જીવ સાટે સાચવી છે. મને સુખી કરવા સારુ મનુષ્ય મથી શકે તેટલા તમે મથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છૂટયા છો. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે મેં તમારા ઘરમાં મુક્ત મનથી પગ નથી દીધો.'

'મુક્ત મનથી નહિ?—હાં, હાં, ગઈ કાલ સાંજના તારા એ શબ્દો મને સાંભરે છે.'

'બસ, એ શબ્દોએ મારી જીવન–સમસ્યાને સ્પષ્ટ કરી આપી છે. હવે હું ગોટાળાથી બહાર નીકળી ગઈ છું. હવે હું જોઈ શકું છું.'

'શું?'

'કે આપણું ભેળાં રહેવું એ ખરેખરું લગ્ન નથી.'

દિલમાં દાઝો પડતી હોય, એક પછી એક અંગારા ચંપાતા હોય, તેવી વેદના પામતા દાક્તર બોલ્યા: 'હા, હવે આપણે જે જીવન જીવીએ છીએ તે ખરું લગ્ન નથી.'

'હવેનું—અને અગાઉ પણ એમ જ. પ્રથમ પગરણથી માંડીને અત્યાર સુધી કદી જ એ સાચું લગ્નજીવન નહોતું. મારું પહેલાનું—એ લગ્ન પરિપૂર્ણ અને સાચું લગ્ન બની શકયું હોત.'

'પહેલાનું—એટલે કયું?'

'મારું—એની સાથેનું.'

'હું તારું કહેવું જરીકે સમજી શકતો નથી.'

'ઓહ! દાક્તર! હવે આપણે પરસ્પરને છેતરવું છોડી દઈએ. પોતાની જાતની છેતરપીંડી પણ હવે ન ઘટે.'

'એટલે તારે શું કહેવું છે?'

'કહેવી છે એક જ વાત: કે મુક્ત મનથી આપેલો કોલ પણ લગ્નની ગાંઠ જેટલો જ બંધનરૂપ છે.'

'પણ તું શું—'

'હું માગું છું, દાક્તર, કે મને મુક્ત કરો. મારો છુટકારો કરો!'

'જલદેવી! જલદેવી!'

'હા. છુટકારો માગું છું; ને કહી રાખું છું કે સરવાળે તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણાં બન્નેનાં જે રીતે જોડાણ થયાં છે તેને પરિણામે એ જ સ્થિતિ આવીને ઊભી જ રહેવાની.'

પોતાની વેદનાને દબાવવા મથતા દાક્તરથી એટલું જ બોલાયું : 'આખરે શું આ સ્થિતિ આવી પહોંચી, દેવી ! હું તને ન જીતી શક્યો. પૂરેપૂરી ન જ પામી શક્યો.'

'ઓ દાક્તર ! તમને ચાહવાનું જો મારાથી બની શક્યું હોત તો કેટલી આનંદભેર હું તમને ચાહત ! પણ હું બરાબર જાણું છું. એ કદી જ નહિ બની શકે.'

'ત્યારે શું તું છુટાછેડા માગે છે? કાયદેસરનો સંપૂર્ણ છુટકારો ?'

'તમે મને હજુ યે ન ઓળખી શકયા દાક્તર ! એવી કાયદાની વિધિઓની મને જરીકે પરવા નથી. એ બધી ઉપલક બાબતોની શી જરૂર છે ? હું તો એટલું જ માગું છું કે આપણે એકબીજાંને મુક્ત મનથી અરસપરસ છૂટાં કરવાં.'

'અને પછી ? પછી આપણા બન્નેના જીવનની શી ગતિ થશે તેનો તેં વિચાર કર્યો છે દેવી ?' દાક્તરે પોતાના બન્ને હાથમાં પોતાના માથાના વાળ જકડી લીધા.

'એની કશી ફિકર નથી. ગમે તે થાઓ. ફક્ત એક વાર મને મુક્ત કરો, મારી સ્વતંત્રતા મને પાછી આપો, આજે ને આજે જ આપો. આજે એ આવશે અને મારે એની સામે પરિપૂર્ણ મુક્ત માનવી તરીકે ઊભા રહેવું છે. હું બીજાની બૈરી છું એ વાતની ઓથ લઈને મારે એને ના પાડવી નથી. એને તો મારે મારો મુક્ત અને છેલ્લો નિશ્ચય કહેવો છે. મુક્ત દિલે મારે પસંદગી કરવી છે–કાં તો એને પાછો ચાલ્યો જવા કહેવું છે ને કાં એની સાથે મારે ચાલી નીકળવાનું છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એની સાથે ? એ પરદેશીને, પૂરો ઓળખ્યા વિના તું તારી આખી જિંદગી સોંપી દઈશ ?'

'તમને પણ મેં કયાં પૂરા ઓળખ્યા હતા ! ને છતાં તમારા હાથમાં ય મેં મારી આખી જિંદગી સોંપી હતી ને ?'

'પણ દેવી ! તે વખતે તો તારા ભવિષ્યનો તને ઝાંખો ઝાંખો યે ખ્યાલ હતો. ને આ માણસ તો કોણ છે, કયાંનો છે, એ કશું જ તું નથી જાણતી.'

'નથી જાણતી તેથી જ એ ભયાનક છે. ભયાનક છે માટે જ મને ખેંચી રહેલ છે. એ અગમ્ય છે તેથી જ તેમાં ઝંપલાવવા હું તલખી રહી છું. મને એ જાણે કે હાથ ઝાલીને અતલમાં ઘસડી જાય છે.'

'દેવી ! હવે મને ગમ પડે છે. તું દરિયાની સાથે એકાકાર બની ગઈ છે. તું પણ ભયંકર છે—મને ખેંચે છે ને ધક્કો મારે છે; મને તરફડાવે છે ને ડરાવે છે.'

'માટે જ મને રજા આપો. આપણે મિત્રો તરીકે છૂટાં પડીશું. મને તમારાં તમામ બંધનોમાંથી, હૃદયની તમામ ગ્રંથિઓમાંથી મોકળી કરો.'

'દેવી ! તને વીનવીને કહું છું કે આજે એક દિવસ આપણે ભેળાં રહીએ, હું ને તું બન્ને શાંતિથી વિચાર કરીએ, તને હું એમ કેમ છોડું ? મને હક્ક નથી ? તારી રક્ષા કરવી એ મારી ફરજ છે. તારી રક્ષાનો એ મારો હક્ક અને મારો ધર્મ મારે બજાવવો જ રહ્યો.'

'મારી રક્ષા !' જલદેવી હસી પડી; 'શું કોઈ બહારના શત્રુથી મને રક્ષવાનો આ સવાલ છે ? ભય તો મારા ભીતરમાંથી ઊઠેલ છે. અંતઃકરણના ઊંડાણે એ ભયંકર લાલચ સળગી ઊઠી છે. તમે મને શી રીતે રક્ષવાના હતા ?'

'એ લાલચ સામે શું તું લડીશ નહિ ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા, મારી ઇચ્છા હોત તો હું લડત, પરંતુ મને એમ જ થયા કરે છે કે જાણે હું એની છું. હું એની સામે ટક્કર લેવા માગતી નથી. દાક્તર, મને ઝટ મોકળી કરો.'

'તું એને આજે ચાલ્યો જવા દે, એ ભયંકર આફત તારા માથા પરથી ઊતરી જવા દે, પછી હું તને મુક્ત કરીશ. પછી તને ફાવે તે માર્ગે તું જજે.'

'ના, ના, કાલે તો બહુ મોડું પડી જાય.'

'દેવી! બીજું તો કંઇ નહિ, પણ આ બચ્ચાંની દયા ખાઇને આજે બંધ રહે.'

એ વખતે બન્ને દીકરીઓ ફરતી ફરતી બાપુ પાસે આવે છે. માથી જાણે ભય પામતી હોય તેમ બન્ને એની સામે દૃષ્ટિ સુદ્ધાં કરતી નથી.

'બાપુ!' મોટી બોલી; 'અમે બેઉ ગોઠવણ કરીએ છીએ. આજે રાત્રે અમારે ખાડીના બંદર પર જવાનું છે.'

'અમે બન્ને પણ ગોઠવણ કરીએ છીએ બચ્ચાં!' દાક્તરે કહ્યું: 'જલદેવી જાય છે. દરિયાની માછલી દરિયે જાય છે, એને પિયર રહેવા માટે.'

'હેં બા! સાચી વાત નવીબા!' કહેતી નાની પુત્રી જલદેવી તરફ ધસીને એને બાઝી પડવા ગઈ. ઓચિંતી જાણે આગ દેખીને ડરી હોય તેમ ઊભી રહી. 'તમે અમને અહીં છોડીને જાઓ છો બા?'

એને ઉશ્કેરાયેલી દેખીને જલદેવીએ પૂછ્યું: 'કેમ નાની! શું થાય છે તને!'

'ના, કંઈ નહિ બા! તમે એકલાં જ જશો? બાપુ પણ જાય છે?'

'ના બેટા, હું તો ત્યાં વારંવાર આંટા ફેરા જતો રહીશ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાની પુત્રી એકાએક મોં ફેરવીને ધીરેધીરે ચાલી ગઈ. જલદેવીએ પૂછ્યું : 'નાનીને શું થયું? એ કેમ ચમકી ગઈ છે?'

'તમે નથી જોતાં બા, કે નાની દિવસ-રાત શાને માટે તલખતી ઘરમાં ઘૂમી રહી છે?' મોટીએ કહ્યું.'

'તલખતી?'

'હા, તમે આ ઘરમાં આવ્યાં ત્યારથી જ તલખતી ફરે છે.'

'હોય નહિ. શા સારુ?'

'તમારા મોંના એક મીઠા બોલ સારુ.' મોટી પુત્રીનું મોં પણ આંસુ છુપાવવા માટે ફરી ગયું.

'હાશ! હાશ!' જલદેવીએ નિઃશ્વાસ ઠાલવ્યો : 'આ ઘરમાં જ મને ઠરી બેસવાનું એકાદ ઠેકાણું પણ સાંપડયું હોત!'

• ૫ •

સંધ્યાનો છેલ્લો પહોર હાંફતો હાંફતો દરિયાપાર ઊતરી ગયો. જલદેવીના ભાગ્યનિર્માણની છેલ્લી ઘડી ચાલી આવતી હતી. અર્ધો કલાક જ બાકી હતો. પણ આખરી નિર્ણય પહેલાંનો એ અર્ધો કલાક હતો, લોહી નિચોવી લે તેવી એ થોડી પળો હતી.

પતિના ઘરમાંથી ઊખડી જવામાં પોતાને કશી જ વેદના નથી એવું જલદેવીનું માનવું હતું. એના જીવનના ઝાડને મૂળિયું જ ત્યાં બાઝયું નહોતું. એક ઓરડો, એક કબાટ, એક ટ્રંક કે એક બેગ પણ એવી નહોતી કે જેને એ પોતાનું કહી શકે. એના મમત્વને બાંધનાર કોઈ દોરી ત્યાં નહોતી. ઘર છોડતી વેળા ત્રણ પહેર્યાં વસ્ત્રો ઉપરાંત એક બચકી પણ એને લેવાની નહોતી. એક ચાવી પણ કોઈને સોંપી જવાની નહોતી.

અને પતિ જબરદસ્તીથી રાખશે તો? હા, પતિએ છેલ્લા પછાડા મારતાં ધીરજ હારીને એમ પણ કહી નાખેલું કે હું તને ઘરમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ જવા દઉં. તો યે શું ? જોરાવરીથી એ જલદેવીના દેહને ઘરમાં રૂંધી શકશે કદાચ, પણ જલદેવીના મૂક અંતઃકરણના નિર્ણયને, એની પસંદગીને, એના પ્યારને કોણ બાંધવાનું હતું ?

પતિએ ઘણી ઘણી ફોસલાવી કે તને કાલથી જ સઘળું સ્વાતંત્ર્ય આપું, તને ફાવે તે જીવન સ્વીકાર, તારું પોતાનું જીવતર પાછું વહેવા દે. પણ એનું પોતાનું જીવતર કયું ? એ તો જે દિવસ જલદેવી દાક્તરને પરણવાની હા પાડી બેઠી હતી તે દિવસથી જ એ જીવતર કોઈ અકળ વાવાઝોડામાં ઘસડાઈ ગયું હતું, કેમકે એણે જેને રાહ જોવાનો કોલ આપ્યો હતો તેને જ તે દિવસે તજ્યો હતો. એ જ માનવી પોતાના કોલ પ્રમાણે બંધાઈ રહીને આજે એને સાચું જીવન જીવવાની ફરી એક તક આપવા આવતો હતો.

એ આવી પહોંચ્યો. જહાજનો પહેલો પાવો વાગ્યો ને એનાં પગલાં બોલ્યાં. ગઇ કાલે જ્યાં ઊભા રહેવા કહેલું ત્યાં જ જલદેવી ઊભી હતી. પતિ પણ છેલ્લા પછાડા મારતો ને ચિરાઇ જતો ઊભો હતો. વાડયના સળિયા ઉપર ડોકું કાઢીને વિદેશી ઊભો રહ્યો, બોલ્યો: ‘દરિયાપરી! તૈયાર છો ને ?’

દાક્તર વચ્ચે બોલી ઊઠયા : ‘તમે જુઓ છો કે એ તૈયાર નથી.’

‘ના, ના, હું એનાં ટ્રંક, પેટી કે પ્રવાસના પોશાક માટે નથી પૂછતો. એને જે જોઇએ તે બધું જ મેં જહાજ પર તૈયાર રાખ્યું છે. હું તો માત્ર એટલું જ પૂછું છું દરિયાપરી ! કે તમે મારી સાથે આવવા તૈયાર છો ને ?’

‘ઓ...ઓ !’ જલદેવીએ ચીસ પાડી; ‘મને ન લોભાવો ! ન ઘસડી જાઓ !’

‘જો દરિયાપરી !’ જહાજ પરથી વાગતી ઝાલરને ઉદ્દેશી પરદેશીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહ્યું : 'જો, આ પહેલો ઘંટ બજી ગયો. જહાજ પર ચડવાનો એ પહેલો ઘંટ. હવે હા કે ના કહી દે.'

જલદેવી હાથ મસળે છે : 'જીવતરમાં બસ છેલ્લી જ વારની પસંદગી કરવાની છે ? પછી ફરી વાર શું કદી જ નહિ ફેરવી શકાય ?'

'કદી જ નહિ. ને અર્ધા કલાક પછી તો અતિ મોડું થઇ ગયું હશે.'

તીણી નજર ચોડીને જલદેવીએ પૂછ્યું : 'આટલી દૃઢતાથી તમે શા સારુ મને જકડી રહ્યા છો ?'

'કેમકે આપણે બન્ને એક જ સાથે જડાયાં છીએ.'

'સોગંદ લીધા હતા તેટલા કારણે શું ?'

'નહિ, સોગંદ કોઇને ન બાંધી શકે, ન સ્ત્રીને કે ન પુરુષને. હું તો તને વળગી રહ્યો છું, કેમકે મારાથી બીજું કશું બની શકતું નથી. હું છુટકારો પામી શકતો નથી.'

ધ્રૂજતે કંઠે જલદેવી બોલી : 'તમે વહેલા કેમ ન આવ્યા ?'

પરદેશી તાર ઠેકીને અંદર ગયો, તરત જલદેવી હટી ગઈ, પતિની પાસે ભરાઇ ગઇ, પુછ્યું : 'તમારે શું જોઇએ છે ?'

'મારે જે જોઈએ છે તે જ હું તારા અંતરમાંથી સાંભળી રહ્યો છું. અંતે તું મારી જ બનશે.'

દાકતરે ધૈર્ય ગુમાવ્યું. એ આગળ ધસ્યા, બોલ્યા, 'મારી સ્ત્રીને કશું પસંદ કરવાપણું રહેતું જ નથી. હું પોતે જ પસંદગી કરવા અને એને રક્ષવા અહીં ઊભો છું. તું ચાલ્યો જા. ફરીને કદી આવતો ના. નહિ તો તું જાણે છે ને કે તારા શિર પર કાળ ભમી રહેલ છે ?'

'ઓ વહાલા દાકતર !' જલદેવી બોલી ઊઠી. 'નહિ, નહિ, એ નહિ હો !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરદેશીએ પૂછ્યું : 'તમે મને શું કરશો ?'

'હું તને કેદ કરાવીશ.'

'હું પણ એ સારુ તૈયાર જ રહું છું. એટલા સારુ તો—' પોતાની છાતી પરના અંદરના ગજવામાંથી એણે રિવોલ્વર કાઢી: 'એટલા સારુ તો મેં આ સાથે જ રાખી છે.'

દોડીને જલદેવી દાકતરની આડે ઊભી રહી: 'નહિ હો ! એને ન મારશો. એ કરતાં તો મને જ ઠાર કરો !'

'ન એને કે ન તમને, દરિયાપરી ! આ મોત તો મારા પોતાના સારુ જ છે, કેમકે હું સ્વતંત્ર માનવી તરીકે જ જીવવા અથવા મરવા માગું છું.'

જલદેવીનાં અધખીડયાં હૃદયદ્વાર પૂરેપૂરાં ઊઘડી ગયાં. માતાને દેખી ખીલો ઉખેડી નાખવાનું જોર કરતા વાછરુની માફક એણે છેલ્લો તરફડાટ અનુભવ્યો. પતિ તરફ જોઈને એણે કહ્યું: 'સાંભળો દાકતર, સ્પષ્ટ સાંભળી લેજો. તમે તમારા સત્તાબળથી ને લાગવગથી મને જકડી રાખી શકો તેમ છો; ને એ જ તમારો વિચાર છે. તો સુખેથી રાખો. પરંતુ મારા દિલને—મારા તમામ વિચારોને, મારી આકાંક્ષાઓને, મારી વેદનાઓને—એને તમે નહિ બાંધી રાખી શકો. એ બધાં તો ધસી રહ્યાં છે એક અગમ દુનિયામાં, કે જે દુનિયામાં જીવવા મારું નિર્માણ હતું, ને જે દુનિયામાંથી તમે મને રોકીને અહીં કેદ પૂરી છે.'

'જલદેવી !' દાકતરનાં કડકાઇ અને રોષ નીતરી ગયાં, એ દીન વદને બોલ્યો: 'દેવી ! હું તને મારી પાસેથી ધીરે ધીરે સરી જતી જોઉં છું. એ અકળ, અગમ, અસીમ અને અપ્રાપ્ય સંસારની ઝંખના તને આખરે ઘોર અંધારી કો રાત્રિમાં ઉતારી દેશે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હું પણ એ સમજું છું. એ કાળ-પંખીની કાળી નિસ્તબ્ધ પાંખો મારા ઉપર ફફડી રહી છે.'

'હું તને ઉગારી શકું તેમ નથી. બચવાની બારી રહી નથી. એટલે હવે છેવટે હું આપણા બંધો છોડી નાખું છું. તને મોકળી કરું છું. હવે તું સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી પસંદગી કરી શકશે.'

'સાચેસાચ!' જલદેવીએ થંભી જઈને પૂછ્યું: 'શું તમે સાચેસાચ કહો છો—ખરા અંતરથી કહો છો?'

'હા, હા, ચિરાતા અંતરના ઊંડામાં ઊંડા ખૂણામાંથી ચીસ પાડીને કહું છું કે તું બંધનમુક્ત છે.'

'સાચે જ દાક્તર? સાચેસાચ તમે મને મુક્ત થવા દેશો? મને ચાહે ત્યાં જવા દેશો?'

'હા, કારણ કે હું તને પ્રાણતુલ્ય ચાહું છું.'

'હું તમારા અંતરની આટલી બધી નજીક આવી ગઇ એમ? તમે મને હૃદયની છેક ગોદમાં લઇ લીધી?'

'આટલાં વર્ષો સાથે રહ્યાં તેને લીધે.'

'ને હું શું આ વાત સમજી જ ન શકી?'

'કારણ કે તારું દિલ બીજે દોડી રહ્યું હતું. ને હવે તો તું મારાથી—મારાં સ્વજનોથી—સહુથી સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે, દેવી! તું સુખેથી મુક્ત મનથી પસંદગી કરી લે. તારી પાંખો જ્યાં લઇ જાય ત્યાં ઊડી જા. તારી સ્વતંત્રતા અને તારી જવાબદારી પર તું નિર્ણય કરજે.'

'મારી સ્વતંત્રતા અને મારી જવાબદારી!'

જલદેવીની મનોદશામાં આ સ્વતંત્રતાની નવપ્રાપ્તિથી નવો પલટો આવ્યો. નવા અવતારની લહરી વાઇ ગઈ. જે દીવાલો વટા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વીને એ મૂંઝાયેલો પ્રાણ મહાસાગરે ઊડી જવા માગતો હતો તે દીવાલો જ અદૃશ્ય બની. પંખીનું પિંજર તૂટી ગયું. આસપાસ જીવનની નિઃસીમ વિશાલતા દીઠી. એનો આત્મા બોલી ઊઠ્યો : 'દાક્તર ! વહાલા ! બધું જાણે બદલી જાય છે.'

જહાજની ઝાલર ફરી વાર ગુંજી ઊઠી. ભૂરા વાળ અને વાદળી આંખોવાળો વિદેશી અનિમેષ નેત્રે ઊભો હતો; તેણે કહ્યું : 'દરિયા-પરી, સાંભળો છો ? છેલ્લો ઘંટ વાગી ચૂક્યો. ચાલો.'

એરણ પર હથોડો પડે તેવી મક્કમ વાણી કાઢીને જલદેવી એ વિદેશી પ્રિયતમની સામે સ્થિર દૃષ્ટિએ બોલી : 'આ બધી વાત પછી તો હું કદી પણ તમારી સાથે નહિ આવું.'

'નહિ આવો ?'

'ના, ના,' કહેતી જલદેવી દાક્તરને બાઝી પડી; 'હું તમારાથી અળગી નહિ થાઉં. હવે હું શા સારુ જાઉં ?'

દાક્તર ચકિત બની ગયા. 'જલદેવી ! દેવી !'

વિદેશીએ છેલ્લી વાર પૂછી જોયુંઃ 'બસ, બધું ખતમ થઈ ગયું ને હવે તો ?'

'બસ બધું જ ખતમ—'

'હાં સમજ્યો, મારી ઇચ્છાના બળ કરતાં વધુ બળવાન કોઈક તત્ત્વ અહીં લાગે છે.'

'તમારી ઇચ્છાનો હવે મારા મન પર છાયામાત્ર પણ કાબુ નથી રહ્યો. તમે મારા મનથી કે'દા'ડાના મૂએલા માનવી સમાન છો. એ મૂએલનું પ્રેત જાણે કે સમુદ્રેથી ઘેર આવેલું તે આજે પાછું ચાલ્યું જાય છે. હવે મને તમારું ભયંકર ખેંચાણ રહ્યું નથી. તમારું વશીકરણ પૂરું થઇ ગયું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તો છેલ્લા પ્રણામ, દરિયાપરી !' વિદેશી વાઝ વટાવીને બહાર ઊતરી ગયો, ત્યાંથી બોલ્યો: 'આજથી તમે પણ મારા જીવનમાં કોઈ ડૂબેલા વહાણ સમ બની રહેશો. ને હું જાણે કે એ વહાણમાંથી ઊગરી આવેલ મુસાફિર છું એમ સમજીને જીવન પૂરું કરીશ.' એટલું કહીને વિદેશી ચાલી નીકળ્યો.

દાક્તરથી હજુ જાણે કે મનાતું નથી કે શું સાચું છે. 'જલદેવી ! દરિયાના ભરતીઓટ જેવા જ જુવાળ તારા હૃદયમાં ચડે ઊતરે છે. આ પલટો કયાંથી આવ્યો ?'

'પલટો આવ્યા વિના રહે જ કેમ ? મુક્ત બનીને, પૂરેપૂરા છુટકારાની દશામાં પસંદગી કરવાની આવી ખરી ને ?'

'ત્યારે શું તને એ અગમ સૃષ્ટિ આકર્ષતી નથી ?'

'નથી એ આકર્ષતી, કે નથી બિવરાવતી. એના વશીકરણને અધીન જો મારે થવું હોત તો હું ચાલી જાત, એમાં દાખલ થઈ જાત. પણ એનો આધાર મારી પસંદગી ઉપર હતો. માટે જ હું આખરે એને ફેંકી દઈ શકી.'

'હવે હું સમજી શકયો છું દેવી ! કે તારા અંતરમાં આ સમુદ્ર માટેની ઝંખના, આ અજાણ્યા પરદેશી પ્રતિનું ખેંચાણ, આ તલખાટ અને વેદના, એ બધાં માત્ર સ્વતંત્રતા માટેના જ વધતા જતા પછાડા હતા; બીજું કશું જ નહોતું.'

'એ તો હું નથી જાણતી. પણ ઓ વહાલા દાક્તર ! તમે આજે મારા રોગની સાચી પરખ કરી. તમે મારા ખરા વૈદ્ય બન્યા. તમે છેવટનો ઉપચાર કરવાની હિંમત બતાવી.'

'હા, છેલ્લામાં છેલ્લી અણીને ટાણે, ખરા સંકટની ઘડીએ અમે દાક્તરો દરેક જાતનું જોખમ ખેડી જાણીએ છીએ. એ તો ઠીક,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ હવે દેવી ! હવે ફરી વાર શું તું મારી નજીક આવી રહી છે ?'

'સાચે જ હું તમારી ગોદમાં આવી પહોંચી છું, આવી શકું છું. કેમકે હવે તો મુક્ત બનીને, મારી જવાબદારી સમજીને આવું છું.'

'જલદેવી ! મારી દેવી !'—પત્નીના મુખની સુધાને કોઇ તૃષાતુરની પેઠે ચસકાવી ચસકાવીને પી રહેલી એની દૃષ્ટિ કોઇ જલચરની લાંબી ડોકની માફક લંબાઇ ગઇ હતી: 'સાચે જ શું હવે આપણે પરિપૂર્ણપણે એકબીજાને સારુ જીવી શકશું ? પરસ્પર, એક અણુયે જગ્યા અન્ય કોઇને માટે ન રહે એવી રીતે જીવનને ભરચક કરી લેશું ?'

'ચોક્કસ. ભુતકાળનાં સંભારણાં પણ આપણું બન્નેનાં સજીવન રહેશે; ને આપણે આપણાં સંતાનોને—'

'આપણાં ! ખરેખર શું તું એને આપણાં કહી શકે છે ?'

'હું એને મારાં કરી લઇશ, એનાં દિલ જીતી લઇશ.'

'હવે શું બોલી શકાય !' એટલું કહીને દાક્તરે સ્ત્રીના હાથ પોતાની આંખે અડકાડયા. ત્યાં તો ફરતી ફરતી દીકરીઓ માસ્તર સાહેબની સાથે આવી પહોંચી. તેઓના વાર્તાલાપમાંથી ગળાઇને ત્રુટક શબ્દો આવતા હતા કે 'બસ, આ વર્ષે તો આ વિદેશી જહાજની છેલ્લી સફર છે. ઉનાળાનો આપણો આનંદ ઊડી જશે. બા પણ પિયર ચાલી જશે.'

'ના, ના, બચ્ચાંઓ !' દાકતરે હર્ષગદ્દગદિત બની સંભળાવ્યું: 'હવે અમે વિચાર બદલ્યો છે. બા હવે નથી જવાની. અહીં જ રહેશે.'

'સાચોસાચ શું બા !' કહેતી નાની પુત્રી, વાત્સલ્ય માટે ઝૂરતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હરિણબાળ જેવી, નવી બાના મોં સામે તાકી રહી; 'તમે અહીં અમારી સાથે જ રહેશો બા ?

'હા બેટા, જો તમે મને રાખશો તો હું રહીશ.'

'જો તો ! કેવું પૂછે છે બા ! તમે રાખશો તો !' નાની પુત્રીના હસતા હોઠ ઉપર આંસુની ધારા વહી જતી હતી.

'આ તો આશ્ચર્યની વાત !' ાસ્તરસાહેબ જોઇ રહ્યા.

જલદેવીએ હસીને કહ્યું : 'મારતરસાહેબ ! એ તો એવું છે કે એક વાર પૃથ્વીને તીરે ફેંકાઈ ગયા પછી જળનો જીવ જળમાં પાછો પહોંચી શકતો નથી. દરિયાની માછલી હોય તો તરફડી મરે છે, પણ માનવી હોય તો ધરતીમાં ઘર કરી ધીરે ધીરે પૃથ્વીના જીવનને ટેવાઇ જાય છે. જો સ્વતંત્ર મનથી નક્કી કરે તો—'

'ને જો પોતાના શિર પર જવાબદારી લઇને કરે તો.' દાકતરે હસતાં હસતાં ઉમેર્યું.

'સાચું કહ્યું.' એટલું કહી જલદેવીએ સ્વામીનો હાથ ઝાલ્યો. દીકરીઓ બાના પડખામાં લપાઈ ગઈ. બધાં ઘરમાં ચાલ્યાં.

પરદેશી જહાજ નિઃસ્તબ્ધ ગતિથી મોટા દરિયા તરફ ચાલ્યું જતું હતું. સૂતેલાં સમુદ્ર—જળ જાગતાં હતાં. આસમાની આંખોવાળો વિદેશી વિચારી રહ્યો હતો કે આ તારાઓ પણ શું કોઇ ભાંગેલી ડૂબેલી નૌકામાંથી બચી નીકળેલા મુસાફરો જ હશે !

પુસ્તકાલય ગુરુકુલ કાંગડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંસ્કારગ્રંથાવલિ

[શરૂઆત સને ૧૯૩૫થી]

સને ૧૯૩૯

૧૭	દરિદ્રનારાયણ–૧	આચાર્ય	૨–૮
૧૮	દરિદ્રનારાયણ–૨	આચાર્ય	૩–૦
૧૯	બીડેલાં દ્વાર	મેઘાણી	૨–૦
૨૦	શોભના	ર. વ. દેસાઈ	૨–૮

સને ૧૯૪૦

૨૧	જય સોમનાથ	મુનશી	૩–૦
૨૨	પિયાસી	સુન્દરમ્	૨–૮
૨૩	તુલસીક્યારો	મેઘાણી	૨–૮
૨૪	હૃદયવિભૂતિ	ર. વ. દેસાઈ	૨–૮

સને ૧૯૪૧

૨૫	ક્ષિતિજ–ઉત્તરાર્ધ	ર. વ. દેસાઈ	૨–૮
૨૬	રામકહાણી	આચાર્ય	૩–૦
૨૭	અધૂરું સ્વપ્ન-પૂર્વાર્ધ	બચુભાઇ શુક્લ	૩–૮
૨૮	અધૂરું સ્વપ્ન-ઉત્તરાર્ધ	,,	૩–૦

સને ૧૯૪૨

૨૯	છાયાનટ	ર. વ. દેસાઈ	૨–૮
૩૦	રખારણ	રમાકાંત ગૌતમ	૨–૮
૩૧	ભીરુ સાથી	પન્નાલાલ પટેલ	(છપાય છે)
૩૨	નામ હવે પછી પ્રસિદ્ધ થશે		

ગ્રાહક થવા વિગતવાર યોજના મંગાવો.

[illegible] કંપની · મુંબઈ - ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બે ગ્રંથમાળાઓ

પ્રકાશક આર. આર. શેઠની કંપની. પ્રિ.-ક્રોસ લેન, ફોર્ટ, મુંબઈ-૨

વિરાટ ગ્રંથાવલિ

અમારી સંસ્કાર ગ્રંથાવલિના ગ્રાહકોને વધુ લાભ મળે તે ખાતર આ બીજી ગ્રંથાવલિ સને ૧૯૩૫થી શરૂ કરી છે. દર વર્ષે એમાં પાંચ પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે. સંસ્કાર ગ્રંથાવલિના ગ્રાહકોને આ ગ્રંથાવલિનાં મનપસંદ પુસ્તકો લેવા છતાં સસ્તી કિંમતે મળે છે. વિગતો મગાવો.

આ ગ્રંથાવલિનાં છેલ્લાં દસ પુસ્તકો

૩૨	કૃષ્ણકાન્તનું વિલ	બંકિમબાબુ	૨-૦	૩૭	સ્વાધ્યાય-૨	કે. હિ. કામદાર	૩-૦
૩૩	મનોરમા	બંકિમબાબુ	૨-૦	૩૮	વહુરાણી બિભા	ટાગોર	૨-૮
૩૪	મોહિની	દ્વિવેટિયા	૩-૦	૩૯	રાજર્ષિ	ટાગોર	૨-૮
૩૫	તેજ ચિત્રો	ર. વ. દેસાઈ	છપાય છે	૪૦	રસબિંદુ	ર. વ. દેસાઈ	છપાય છે
૩૬	દુર્ગા	શરદ્‌બાબુ	૨-૮	૪૧	કમલા	બાર બંગાળી લેખકો	૨-૮

આ પહેલાનાં એકત્રીસ પુસ્તકો માટે વિગતવાર સૂચિપત્ર જુઓ

આનંદ ગ્રંથાવલિ

આ ગ્રંથાવલિનાં શરૂઆતનાં ચાર પુસ્તકો મેસર્સ વોરા ઍન્ડ કંપનીએ પ્રગટ કર્યાં હતાં. તે પછી એ આખી યોજના અમે ઉપાડી લઈ ચાલુ રાખી છે.

અત્યાર સુધી પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો

૧	શ્રાવણી મેળો	ઉમાશંકર જોષી	૧-૮	૮	ઈશ્કની ખુશબુ	બકુલેશ	૨-૮
૨	હીરાકણી	સુંદરમ્	૧-૮	૯	રંગનાં ચટકાં	ગો. રા. અમીન	૧-૪
૩	ત્રણ અર્ધું બે	ઉમાશંકર જોષી	૧-૮	૧૦	ચૉરાની વાતો	મયૂર	૨-૮
૪	કલ્યાણયાત્રા	દર્શક	૧-૮	૧૧	નીલરેખા	ગુ. આચાર્ય	(છપાય છે)
૫	સુખદુઃખના સાથી	પન્નાલાલ	૨-૦	૧૨	રાધેશ્યામ	રસિકલાલ જોષી	(,,)
૬	આશાવરી	રમાકાંત ગૌતમ	૨-૦	૧૩	પરબનાં પાણી	મુરલી ઠાકુર	(,,)
૭	વીરાંગનાની વાતો-૨	અ. ઝાલા	૩-૮	૧૪	ચમેલી	ભો. દ્વિવેટિયા	(,,)

ગ્રાહક થવા માટે લખો

આર. આર. શેઠની કંપની : મુંબાઈ નં. ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar